

РАЗДЗЕЛ I. ПОЛЬСКАЯ ГРАМАДСКАСЦЬ НА БЕЛАРУСКІХ І ЛІТОЎСКІХ ЗЕМЛЯХ. 1864-1907 г.

§ 1. «Польскае пытанне» ў беларускай гісторыі канца XVIII – XIX ст.

Вырашэнне «польскага пытання» аказала прыметны ўплыў на лёс многіх народаў Цэнтральна-Усходній Еўропы* напрыканцы XVIII – пачатку XX ст. У гэты час яно адыгрывала выключна важную ролю ў гісторыі Пруссіі (з 1871 г. Германіі), Аўстрый (з 1867 г. Аўстра-Венгрыі) і асабліва Расіі, якая да 1915 г. валодала 82% тэрыторыі бытой Рэчы Паспалітай [453, с. 42]. Расійскі даследчык Леанід Гарызонтав аднёс яго да фатальных («роковых») пытанняў унутранай палітыкі Расійскай імперыі [328, с. 20]. Амаль аналагічна ацаніў гэту проблему польскі гісторык Генрык Гленбоцкі ў манаграфіі, прысвячай месцу «польскага пытання» ў палітычнай думцы Расіі. Ён жа зauważыў, што вырашальнае значэнне для лёсу польска-расійскай спрэчкі мела проблема прыналежнасці літоўскіх і беларускіх земляў [415, с. 207].

Варта адзначыць, што менавіта Кацярына II завяршила справу, якую распачаў яшчэ першы расійскі імператар Пётр I. Якраз у перыяд яе кіравання Расія стала ўспрымацца як магутная імперыя на єўрапейскім кантыненце. Вялікую ролю ў гэтым адыграла далучэнне да расійскай дзяржавы земляў паміж Балтыскім і Чорным марамі ў другой палове XVIII ст. У палітычнай думцы Расіі польска-расійскае сутыкненне за беларускія, літоўскія і украінскія землі доўгі час успрымалася як пытанне пра тое, ці застанецца Расія вялікай краінай Еўропы, ці будзе выціснута на перыферыю єўрапейскай цывілізацыі. У расійскім падыходзе да «польскага пытання» выразна прысутнічаў геапалітычны фактар, які часта дамінаваў над іншымі аспектамі гэтай проблемы.

Зрабіць дакладнае вызначэнне паняцця «польскае пытанне» складана. У польскай гісторыяграфіі яно трактуеца як імкненне палякаў да палітычнай самастойнасці, да адбудовы ўласнай дзяржаўнасці [415, с. 9]. Пры гэтым звычайна падкрэсліваецца міжнародны аспект «польскага пытання». Генрык Верашыцкі, напрыклад, вызначаў яго як уплыў польскіх незалежніцкіх памкненняў на міжнародныя адносіны [495, с. 122]. На думку Л.Гарызонтава, з пункту погляду ўнутранай палітыкі Расіі «польскае пытанне» заключалася «ва ўсеабдынай інтэграцыі быльых земляў Рэчы Паспалітай ў імперскі арганізм, ператварэнні палякаў у вернападданых правячай дынастыі» [328, с. 8]. Пункт погляду польскай гісторычнай навукі падзяляе беларускі даследчык Вячаслав Швед, які сутнасць «польскага пытання»

* Вядомы польскі гісторык Юліуш Бардах лічыць, што з этнічнага пункту погляду да Цэнтральна-Усходній Еўропы належалаць народы, якія насяляюць краіны, што знаходзяцца паміж Германіяй і Расіяй, а на поўдні - краіны, некалі падпарадкованыя Асманскай імперыі. Як паняще географічнае Цэнтральна-Усходнія Еўропа знаходзіцца паміж Балтыкам з аднаго боку, Чорным і Адрыятычным марамі з другога. Яна ахоплівае широкую паласу земляў паміж Заходнім і Усходнім Еўропай [402, с. 9].

вызначаў словамі з тэксту Канстытуцыі 3 мая 1791 г.: быць вольным ад ганебнай перавагі чужых загадаў, ставячы палітычнае існаванне, вонкавую незалежнасць і ўнутраную вольнасць народу вышэй за ўласнае жыццё і асабістасць шчасце [394, с. 273]. Іншы беларускі даследчык Вячаслаў Вярэніч пад «польскім пытаннем» у гісторыі Беларусі, Літвы і Украіны разумеў польска-беларускія, польска-літоўскія і польска-ўкраінскія адносіны [322, с. 115-116]. На думку Алены Філатавай, «польскае пытанне» на працягу ўсяго XIX ст. «знаходзіла сваё адлюстраванне ў існаванні «польскай нацыянальнай ідэі», адной з асноўных мэтагаў якой было аднаўленне ў Беларусі і Літве Рэчы Паспалітай у межах да 1772 г.» [383, с. 111].

У айчыннай гісторыяграфіі вызначэнне «польскага пытання» ў ягомым дачыненні да беларускай гісторыі адсутнічае. Між тым відавочна, што яно адыгрывала вялікую ролю ў гаспадарчым, сацыяльна-палітычным і культурным развіцці ў азначаны перыяд. У якасці рабочага вызначэння прапануецца наступнае: «польскае пытанне» ў беларускай гісторыі XIX ст. – гэта барацьба польскай грамадскасці супраць расійскага панавання на беларускіх і літоўскіх землях.

Дзеля разумення сутнасці гэтай праблемы трэба спыніцца на эвалюцыі тэрмінаў «паляк» і «польскасць» на працягу ўсяго XIX ст. Семантыка паняцця «паляк» істотна змянілася за мінулы час. Пераносіць сучасную нацыянальную канатацыйю гэтага тэрміна ў мінушчыну, значыць, займацца мадэрнізацыяй гісторыі, што толькі шкодзіць яе навуковаму вывучэнню.

Напрыканцы XVIII – пачатку XIX ст. паняцце «паляк» мела не этнанацыянальны, а палітычны (грамадзянін Рэчы Паспалітай), сацыяльны (шляхціц), а часам і канфесійны (каталік) сэнс. У гэты перыяд безпадзельна дамінавала палітычнае разуменне паняцця «нацыя», характэрнае для эпохі Асветніцтва. Ідэолагі гэтай эпохі былі перакананы ў неабходнасці дзяржаўна-палітычнай уніфікацыі дзеля лепшага кіравання грамадствам, пашырэння сярод яго лозунгаў Асветніцтва і іх практычнай рэалізацыі. У Рэчы Паспалітай пасталуты ўніфікацыі знайшли адлюстраванне ў Канстытуцыі 3 мая 1791 г., у якой між іншым ужываўся выраз «урад польскай нацыі». Меўся на ўвазе ўрад той грамадзянскай супольнасці («naród polityczny»), што пражывала на ўсёй тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Р.Радзік нават лічыць, што пры ўмове захавання дзяржаўнасці верагодным было ажыццяўленне іспанскай мадэлі фармавання палітычнай польскай нацыі ў межах Рэчы Паспалітай [457, с. 59].

Адначасова з паняццем «паляк» існавалі тэрміны «ліцвін» і «караниж». «Ліцвінам» называлі грамадзяніна былога ВКЛ незалежна ад яго этнічнага паходжання і культурнай прыналежнасці. «Каранижам» – грамадзяніна Каралеўства Польскага*.

* Польская тэрыторыя, якая па рацэнні Венскага кангрэса адышла да Расіі, атрымала афіцыйную назvu Царства Польскага. Але адначасова таксама афіцыйна ўжываўся яе польскамоўны адпаведнік – Каралеўства Польскага.

Відавочна, што за «польскасцю» наогул і, у прыватнасці, за «польскасцю» паўстанцаў Т.Касцюшкі (1794) звычайна хаваўся не ўласна польскі, а рэчпасталітаўскі патрыятызм. Даследчык С.Таляронак сцвярджаў, што ў канцы XVIII ст. на беларускіх і літоўскіх землях «панавала <...> польская нацыянальная ідэя» [378, с. 24]. Але «польскай» яна была толькі па сваіх вонкавых формах. Напрыклад, сябры тайной Віленскай асацыяцыі, пра якую зрешты і пісаў С.Таляронак, дэмантравалі звычайны рэчпасталітаўскі патрыятызм. Ягоны складовай быў патрыятызм ураджэнцаў «Літвы»* («ліцвінскі патрыятызм»). Характарызуючы гэтую з'яву, даследчыца Святланы Куль-Сяльверстава ўвяла ў навуковы зварот паняцце «ліцвінская традыцыя». На яе думку, «ліцвіны, засноўваючы сваё адрозненне ад уласна польскай шляхты не на моўных <...>, ці канфесійных падставах, а на гісторычнай традыцыі, па меры магчымасці адстойвалі сваю палітычную аўтадомію <...>» [35, с. 235 ды інш.]. Трэба дадаць, што ліцвінства грунтавалася на гістарычных і культурных традыцыях Вялікага княства Літоўскага, пэўнай тэндэнцыі дэмакратызацыі, якая прайўлялася ў цікаласці да народнай культуры, на ўсведамленні этнакультурнай адметнасці як ад рускіх, так і ад палякаў з этнічнай Польшчы. Трэба дадаць, што яно было часткай рэчпасталітаўскага патрыятызму, хоць і адрознівалася высокай ступенню аўтадомінасці. Па сваёй канфесійнай прыналежнасці большасць прадстаўнікоў гэтай традыцыі з'яўляліся вернікамі каталіцкага касцёлу, а па саслоўным складзе належалі да шляхты. Літаратурны і публіцыстычныя творы ў межах гэтай традыцыі ствараліся на польскай, літоўскай і беларускай мовах. Апошняя перадавалася на пісьме лацінкай. Цэнтрам ліцвінскай традыцыі з'яўлялася Вільня. Што датычыць палітычных намаганняў ліцвінаў, то перабольшваць іх самастойнасць не трэба.

Сапраўдным ліцвінам-патрыётам можна лічыць Якуба Ясінскага, які так і не быў зацверджаны Т.Касцюшкам на пасадзе камандуючага паўстанцкімі войскамі на беларускіх і літоўскіх землях у суязі з абвінавачваннямі ў сепаратызме [337, с. 79-84]. Пэўная самастойнасць пазіцыі Я.Ясінскага грунтавалася на ўсведамленні, што ўласна польскія інтарэсы не тоесныя інтарэсам гістарычнай Літвы. Аднак гэты «сепаратызм» не перашкодзіў Я.Ясінскому загінуць пад сталіцай Каралеўства Польскага, абараняючы яе ад войскаў А.Суворава. Т.Касцюшка, які ўсведамляў сябе палякам, у лісце да імператара Аляксандра I у 1815 г. пісаў: «Нараадзіўся я ліцвінам <...> заслону будучыні яшчэ пакрывае лёс маёй роднай зямлі» [398, с. 65].

* Паняцце «Літва» ў гэты перыяд трактувалася не ў этнічным, а ў палітычным і гістарычным сэнсе, як землі ВКЛ пасля 1569 г. Адпаведна яно распавялівалася на этнічныя беларускія і літоўскія землі. У другой палове XIX ст. арэал ужывання тэрміна «Літва» выразна зменшыўся. Назва «Беларусь», якая раней выкарыстоўвалася для пазначэння толькі ўсходніх беларускіх земляў, цяпер пашырылася (не без спрыяння расійскіх уладаў!) і на тэрыторыю цэнтральнай Беларусі. У канцы XIX ст. «Літвой» называлі ўжо толькі заходнія беларускія і этнічныя літоўскія землі (тэрыторыя Ковенскай, Віленскай і Гарадзенскай губ.). У гэты час упершыню назва «Беларусь» пачала ўжывацца таксама ў дачыненні да ўсіх этнічных беларускіх земляў.

Феномен ліцвінства праявіўся таксама ў праекце адраджэння Вялікага княства Літоўскага, які быў прадстаўлены Міхалам Клеафасам Агінскім на разгляд імператару Аляксандру I у маі 1811 г. [240, с. 200-212]. Аднак трэба заўважыць, што па пазнейшым прызнанні самога аўтара Запіскі ён кіраваўся ўпэўненасцю, што «гэтая арганізацыя (Вялікае княства Літоўскае – А.С.) паслужыць як сродак да ўзнаўлення Польшчы <...>» [252, с. 219].

У перыяд франка-расійскай вайны 1812 г. імкненне шляхты беларускіх і літоўскіх земляў да аб'яднання з Герцагствам Варшаўскім стала відавочным. Мажліва, менавіта ваенныя падзеі ўзмоцнілі пачуццё, што без падтрымкі ўласна Польшчы ВКЛ не адродзіцца. Пазней, калі Вільня стала адным з цэнтраў польскай культуры, гэтае імкненне толькі пашырылася. Паводле ацэнкі гісторыка Захара Шыбекі, у пасляваенны час на беларускіх і літоўскіх землях «сабраліся лепшыя інтэлектуальныя і патрыятычныя сілы польскага народа... Росквіт асветы ў Вільні стаў для палякаў выратавальным у іх барацьбе за нацыянальную самабытнасць і незалежнасць» [396, с. 270].

Усё больш губляючыя сваю самастойнасць, феномен ліцвінства tym не менш выразна прысутнічаў у грамадскім і культурным жыцці. Дастатковая згадаць пра творчасць Адама Міцкевіча (1798-1855). Роля ліцвінскай ментальнасці ў яго творах агульнавядомая. На думку беларускага літаратуразнаўцы Уладзіміра Мархеля, зворт «Літва! Маг Айчына!...», паставлены ў пачатак «Пана Тадэвуша», меў для паэта амаль рытуальнае значэнне [359, с. 104-105]. Сувязь з Літвой, якая ніколі не перарывалася, была адным з вызначальных фактараў творчасці А.Міцкевіча. На ліцвінства славутага паэта звяртаў увагу У.Вяльхорскі. Але польскі навуковец таксама заўважыў, што галоўнаю мэтаю ідэйнага змагання А.Міцкевіча было адраджэнне Рэчы Паспалітай, якую ён называў «Польшчай» [496, с. 112].

У грамадска-палітычным жыцці праявы ліцвінства можна ўбачыць у дзейнасці тайных студэнцікіх згуртаванняў філаматаў (1817) і філарэтаў (1820). Філаматы, напрыклад, марылі пра паляпшэнне становішча сваёй Бацькаўшчыны, а менавіта Беларуска-Літоўскага краю. Беларускі даследчык Касцюс Цвірка прыйшоў да высновы, што ўдзельнікі згуртаванняў ні на хвіліну не забываліся, што яны ліцвіны, дзеці Літвы, што якраз дзеля яе асветы, дзеля яе вызвалення з царскага прыгнёту і ствараліся тайныя арганізацыі. У пацвярджэнне гэтага тэзісу навуковец працытаваў фрагмент з рапарта сенатара Навасільца вялікаму князю Канстанціну ад 13 мая 1824 г., у якім адзначалася, што філаматы і філарэты пад прыхільнасцю роднаму краю разумелі не Расійскую імперию, а толькі «губерні, якія складаюць Віленскую навучальную акругу» [386, с. 20]. Аднак вядома і тое, што надзеі на шчаслівую будучыню сваёй Радзімы – Беларуска-Літоўскага краю – яны звязвалі між іншым з перамогай Польшчы (Рэчы Паспалітай) і вяртаннем Канстытуцыі 3 мая 1791 г. [360, с. 282].

Аналіз палітычнай і культурнай дзейнасці ліцвінаў дазволіў Ю.Бардаху зрабіць выснову пра падвоенасць іх свядомасці. Гэтая з'ява сфармавалася ў апошнія дзесяцігоддзі існавання Рэчы Паспалітай і захоўвалася амаль усё XIX ст. А пэўныя яе рэцыдывы (краёвасць) назіраліся яшчэ ў першай

трэці ХХ ст. Першы ўзровень гэтай свядомасці трymаўся на пачуцці прыналежнасці да грамадзянства (палітычнай нацыі) Рэчы Паспалітай. На другім – з'яўлялася адрозненне «караняжаў» ад «ліцвінаў». Прычым яно мела выключна палітычны характар і не закранала этнакультурнай сферы [403, s. 366-367]. Аналагічна характарызаваў «ліцвінскую» і «польскую» свядомасць Уладыслаў Вяльхорскі [496, s. 101-102]. Зачастую гэты стан свядомасці пазначаюць формулай *gente Lithuanus (vel Ruthenus), natione Polonus* (ліцвін або русін па паходжанні, паляк па нацыянальнасці). Прычым апошняя, як было паказана вышэй, датычыла выключна палітычна-прававой сферы.

Іншы вядомы польскі гісторык Р.Вапінські не пагадзіўся з гэтай думкай. Ён сцвярджаў, што напрыканцы сваёй гісторыі першая Рэч Паспалітая «уяўляла сабой непарыўнае адзінства, падзел на Літву і Карону захаваўся толькі як даўняя гістарычная традыцыя. Відавочны ў шляхецкім асяродку рэгіянальныя асаблівасці ў апошні перыяд існавання Рэчы Паспалітай <...> амаль выключна датычылі звычай і спосабаў гаспадарання» [491, s. 32]. Аднак уласнае бачанне сітуацыі Р.Вапінські грунтаваў пераважна на матэрыялах, якія адлюстроўвалі пункт погляду шляхты этнічнай Польшчы. Напрыклад, навуковец спаслаўся на прамову дэпутата надзвычайнага сейма Тадэвуша Матушэвіча (28 чэрвеня 1812 г.), які, маючы на ўвазе шляхту былога ВКЛ і Украіны, сцвярджаў, што «яны, як і мы, з'яўляюцца палякамі, як і мы, яны маюць права такім быць» [Цыт. па: 491, s. 42].

Погляд Р.Вапінськага не дазваляе зразумець дзеянняў тых ліцвінаў, што непасрэдна прычыніліся да беларускага культурнага накаплення, якое ў першай палове XIX ст. адбывалася ў межах «ліцвінскай традыцыі». Пад «культурным накапленнем» трэба разумець тыя падзеі культурнага жыцця, якія спрыялі пранікненню ў элитную культуру беларускай і літоўскай мовай, фармаванню адметнай гістарычнай свядомасці жыхароў беларускіх і літоўскіх земель. «Культурае накапленне» папярэднічала нацыянальнокультурнаму Адраджэнню беларусаў і літоўцаў.

Ля вытокаў беларускага культурнага накаплення ў межах ліцвінскай традыцыі стаяла група прафесароў гісторыі, славістыкі і права Віленскага ўніверсітэту. М.Баброўскі, І.Даніловіч, Ю.Ярашэвіч, І.Лабойка і іншыя асвятлялі гісторыю ВКЛ з патрыятычных пазицый і спрыялі фармаванню адметнай ліцвінскай гістарычнай памяці. І.Лабойка выказваўся таксама за адраджэнне «беларускай славеснасці» [312, с. 117-118]. Не без упльзу гістарычнай школы ліцвінаў-патрыётаў у Віленскім ўніверсітэце ўзніклі тайныя таварыстыўныя філаматаў і філарэтаў. Пазней яе традыцыі працягвалі Яўстах і Канстанцін Тышкевічы, Тэадор Нарбут і Адам Кіркор.

У літаратуры адным з найбольш яркіх праdstаўнікоў ліцвінскай традыцыі з'яўляўся ўжо згаданы А.Міцкевіч. Творчасці Я.Баршчэўскага, Я.Чачота, А.Рыпінскага, Л.Кандратовіча (Уладыслава Сыракомлі) было ўласціва беларуска-польскае дзвюхмоўе. Усе яны паходзілі з каталіцкай ліцвінскай шляхты, ведалі беларускую мову і атрымалі сямейнае і школьннае выхаванне ў польскім (рэчпаспалітскім) патрыятычным духу. Для большасці з іх галоўной заставалася польскамоўная творчасць і дэяя Польшчы як Айчыны

ў широкім сэнсе слова. Літва ўспрымалася як «малая радзіма». Хоць ліцвінскі патрыятызм гэтых людзей «малым» ніяк не назавеш. Любоў да Літвы, узмоцненая рамантызмам, з'явілася асновай захаплення народнымі песнямі і легендамі, казкамі і паданнямі. Яны выкарыстоўвалі фальклор, звярталіся да народнай гістарычнай памяці, імкнуліся, каб іх творы дайшлі да народу. Не без іх упльыву развівалася літаратура ў сялянскім асяроддзі, якое зберагала фальклор і мову продкаў. Тут таксама з'яўляліся паэты (Паўлюк Багрым), нараджаліся ананімовыя літаратурныя творы.

Прыметным эпізодам беларускага культурнага накаплення ў межах ліцвінскай традыцыі стала выданне беларускіх буквароў (лемантароў). У 1835 г. у Вільні была выдадзена на беларускай мове польскай лацінкай чытанка для дзяцей – *Krótkie zebranie nauki Chrzeszcianskiej. Dla wiesniaków mowiących językiem polsko-ruskim wyznania Rzymsko-katolickiego**, а ў 1862 г. у Варшаве – «Лемантар для добрых дзетак-каталікоў». Сустракаючца згадкі пра падрыхтаваную да друку ў 1854 г. беларускую граматику [340, с. 152].

Першым у XIX ст. класікам беларускай літаратуры і драматургіі стаўся Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч (1818–1884). У 1846 г. ён напісаў лібрэта камеды-оперы «*Sielanka*», у якой сяляне размаўлялі па-беларуску. У сярэдзіне 50-х паэт выдаў шэраг паэтычных кніг на беларускай мове лацінкай («Гапон», «Дудар Беларускі, або Усяго патроху» ды інш.). Улады звярнулі ўвагу на беларускамоўную літаратурную творчасць В.Дуніна-Марцінкевіча. Летам 1859 г. цэнзура не дазволіла друкаваць ягоны беларускі пераклад «Пана Тадэвуша». А ў верасні таго ж года Галоўнае упраўленне цэнзуры прыняло пасстанову, якая забараняла друкаванне беларускіх твораў на лацінцы ці, як адзначылі цэнзары, «польскім шрыфтам» [318, с. 496]. Гэта быў моцны ўдар па беларускаму культурнаму накапленню ў межах ліцвінскай традыцыі.

Больш складанымі былі адносіны ліцвінства да літоўскага культурнага накаплення. Пэўныя праблемы былі звязаныя з тым, што ў развіцці літоўскай культуры з пачатку XIX ст. досьціць выразную ролю адыгрываў фактар літоўскай мовы. Тым не менш вялізарнае значэнне для літоўскага культурнага накаплення (як і для беларускага) мела дзеянасць Віленскага ўніверсітэта, які моцна прыгыніўся да агульнага ўздыму духоўнай культуры ў гістарычнай Літве [293, с. 57].

Асобна трэба спыніцца на творчасці Адама Міцкевіча. Першыя радкі «Пана Тадэвуша» сталі лозунгам усяго літоўскага руху. Славуты літоўскі навуковец і паэтык Вінцас Кудзірка менавіта гэтымі словамі распачаў тэкст літоўскага нацыянальнага гімна. Толькі замест слова «мая» было паставлена слова «нашая»: «Літва! Айчына нашая!...» Сюжэты многіх гістарычных баладаў А.Міцкевіча сталі асновай літоўскага герайчнага эпасу, які адыграў вялізарную ролю ў фармаванні сучаснай літоўскай нацыі. Апроч таго, як заўважыў Томас Венцлова, ідэолагі літоўскага руху скарысталі таксама з ідэі польскага месіянізму. Дарэчы, фрагменты вядомага твора А.Міцкевіча «Кніга польскага народу і польскага пілгрымства» (1833) былі перакладзеныя

* Польскамоўнай была толькі назва лемантара.

на літоўскую мову ўжо праз пяць месяцаў пасля яе публікацыі. Перакладчыкам быў Кіпрыёнас Незабітойскас (Цыпрыян Незабітойскі). Ён называў сябе «палякам», ужываючы гэта слова як сінонім слова «ліцвін». Дарэчы, і для А.Міцкевіча гэтыя слова ў «Пане Тадэвушу» былі сінонімамі. Ідзюлагі літоўскага руху ўспрынілі ідэю нацыі як ідэю ўзаемнай дапамогі, брацкай любові і знявагі да матэрыяльнага жыцця [321, с. 14].

На думку Т.Венцловы, А.Міцкевіч, як і польскі рамантычны дыскурс наогул, істотна паўплывалі на станаўленне навейшай літоўскай і польскай ідэнтычнасці, якія ў XIX ст. дэманстравалі непарыўную любоў-ннянавісць. Літоўская і польская культура, узаемна дапаўняючыя адна адну, адначасна з'яўляліся аб'ектамі жорсткай палемікі паміж сабой [321, с. 10].

Сцвярджэнне З.Шыбескі, што ў перыяд паўстання 1830-1831 г. «Літва» як палітычная катэгорыя страціла сваю самастойнасць і разглядалася ўжо толькі як складовая частка паніцця «Польшча», падаецца памылковым. Аналіз гістарычнай літаратуры не дае падставаў сцвярджаць, што трансфармацыя вобразу Рэчы Паспалітай завяршылася, і былая федэратыўная краіна цяпер трактавалася толькі як унітарная польская дзяржава [396, с. 272]. Змагаючыся за «Польшчу», ліцвіны па-ранейшым разумелі яе як федэратыўную Рэч Паспаліту. Напрыклад, дзеяч польскага сацыялістычнага руху, ураджэнец гістарычнай Літвы Баласлаў Ліманоўскі (1835-1935) пісаў, што напрыканцы 50-х г. XIX ст. адчуваў сябе ліцвінам, як і значная частка мясцовай польскай моладзі. Ён жа падкрэсліў, што нельга тагачасна імкненне моладзі да аўтэнтычнай Літвы з Каралеўствам Польскім ацэньваць як перамогу польскага цэнтралізма: «Па перакананнях мы былі рэспубліканцамі-федэралістамі і жадалі не толькі гарантываць свабоднага нацыянальна га развіцця ўсіх народаў Рэчы Паспалітай, але як народнікі (*ludowcy*) падтрымлівалі абуджэнне пачуцця нацыянальнай адметнасці сярод літоўска-рускага люду» [401, с. 204-205].

Падобным чынам ацэньваў дзеянасць ліцвінаў беларускі гісторык і палітык Аляксандр Цвікевіч: «Калі прыглядзеца да тae «літоўскае» партыі, якая гуртавалася каля Нарбута, калі дазнаць, чым адзначалася гэтая партыя ў асобах Адама Кіркора, Кааратынскага, Сыракомлі, Адынца і іншых, дык прыдзеца згадзіцца, што яна такі брала гару над чыстай польскасцю, і раней цi пазней, але запанавала-б у Вільні» [388, с. 104-105].

У завяршэнні харектарыстыкі гэтага этапу ў гісторыі «польскага пытання» на беларускіх землях трэба яшчэ раз звярнуць увагу на сацыяльны змест паніццяў «паляк» і «польскасць». У першай палове XIX ст. паніцце «польскасці» на беларускіх і літоўскіх землях па-ранейшым звязвалася толькі з прадстаўнікамі вышэйшых сацыяльных колаў грамадскасці. «Польскасць» у вачах літоўскага або беларускага селяніна была тоесная шляхецтву. Небяспека паланізацыі насельніцтва беларускіх і літоўскіх вёсак у першай трэці XIX ст., пра што пісаў, у прыватнасці, М.Доўнэр-Запольскі [335, с. 258-263], падаецца перабольшанай. Р.Радзік спрэвядліва заўважыў, што да адмены прыгоннага ладу польская грамадскасць не праяўляла зацікаўленасці ў моўнай паланізацыі мясцовага насельніцтва. Культурная розніца спрыяла

захаванню ў недатыкальнасці саслоўнага падゼлу [457, с. 280].

Такім чынам, напрыканцы XVIII – першай трэці XIX ст. тэрмін «поляк» быў палітонімам і не меў уласна этнічнага зместу. Адпаведна «польскае пытанне» ў беларускай (і літоўскай) гісторыі гэтага перыяду трэба разумець як змаганне палітычнай і культурнай эліты гістарычнай Літвы за адраджэнне Рэчы Паспалітай, якая ўспрымалася як федэратыўная дзяржава. Рэчпаспалітаўскі патрыятызм трymаўся на пераканні, што без дапамогі Польшчы Літва не здолеет вызваліцца з-пад расійскага панавання. Свядомасць большасці эліты гістарычнай Літвы характарызавалася пэўнай падвоенасцю (*gente Lithuanus (vel Ruthenus), natione Polonus*). У рэальнай палітычнай і культурнай дзеянасці гэтага перыяду большасць мясцовых «полякаў-ліцвінаў» зыходзіла з інтарэсаў сваёй «малой» Радзімы.

Расійскія ўлады ў гэты перыяд імкнуліся толькі да палітычна-дзяржаўнай асіміляцыі «полякаў». Мэтаю было ператварэнне іх у вернападданых правячай дынастыі Раманавых. Грамадска-палітычная і культурная дзеянасць мясцовой шляхты практычна не абмяжоўвалася прававымі актамі. У выніку на беларускіх і літоўскіх землях умацоўваліся пазіцыі польскай мовы, а значыць, і польскай культуры наогул. Адначасова ў межах ліцвінскай традыцыі адбывалася беларуская культура на накапленне. Гэтая традыцыя мела таксама дачыненне да развіцця літоўскай культуры і працесу фармавання сучаснай літоўскай нацыі.

Аднак паступова ў палітычным курсе расійскіх уладаў на дзяржаўна-палітычную асіміляцыю сталі больш адчувальнымі этнічныя кампаненты. Сярод расійскай палітычнай і культурнай эліты ў гэты час выпрацоўвалася разуменне нацыі як этнакультурнай катэгорыі. Яно знайшло сваё адлюстраванне ў вядомай формуле міністра асветы графа П. Уварава: «праваслаўе, самаўладзе, руская народнасць». Гэтым пераменам спрыялі таксама відавочныя няўдачы ранейшых спробаў вырашэння «польскага пытання». Апошнія адлюстравалася ў падтрымцы польскай грамадскасцю імператара французаў Напалеона падчас вайны 1812 г., у росце палітычнага напружання ў Каралеўстве Польскім у 20-я г. XIX ст. і г.д. Расійская дзяржава не мела для грамадства былой Рэчы Паспалітай такіх прывабных рысаў, якія б спрыялі фармаванню расійскай палітычнай (грамадзянскай) нацыі з усіх народаў, што былі сілай зброі далучаныя да імперіі. Склаўшаяся сітуацыя непазбежна вяла да пачатку расійскага наступлення на пазіцыі «польскасці». Гэтая тэндэнцыя ўпершыню стала відавочнай падчас справы філаматаў і філарэтаў (1823). Разгром студэнцкіх таварыстваў знаменаваў сабой пачатак вострага расійска-польскага канфлікту, які набыў характар узброенай барацьбы ў 1830 г.

Галоўнаю мэтаю паўстання 1830-31 г. на польскіх, беларускіх і літоўскіх землях было аднаўленне Рэчы Паспалітай ў межах 1772 г. На тэрыторыі Беларусі яно распачалася ў сакавіку 1831 г. Многія славутыя шляхецкія роды (Плятэры, Солтаны, Корсакі, Пуслоўскія ды інш.) падтрымалі паўстанчу барацьбу. Тым не менш вялікіх памераў яна не набыла. У маі 1831 г. на тэрыторыі Віленскай і Менскай губ. з паўстанцамі было пакончана. Гарадзеншчына трymаўся даўжэй. Гэтаму спрыяла наступленне з этнічнай

Польшчы атрадаў генералаў Дэзыдэра Хлапоўскага і Антонія Гелгуда. Аднак і тут паўстанцы былі сказаныя на паражэнне. Шырокай падтрымкі з боку мясцовага насельніцтва яны не атрымалі. У верасні на беларускіх землях былі знішчаныя апошнія атрады.

Паражэнне паўстання прывяло да ліквідацыі канстытуцыі Каралеўства Польскага. Спраба сумяшчэння расійскага самаўладдзя і ёўрапейскага парламентарызма, якую можна лічыць спробай паяднання пэўных палітычных прынцыпаў «усходнене ўрапейскай» (праваслаўнай) і «заходнене ўрапейскай» (каталіцка-прагестанцкай) цывілізацыяў*, скончылася няўдачай.

У 30-я г. XIX ст. распачалася палітыка мэтанакіраванай русіфікацыі** беларускіх і літоўскіх земляў. Прычым разгром паўстання 1830-31 г. не быў адзінай прычынай перамены расійскага палітычнага курса ў дачыненні да «палякаў-ліцвінаў». Перамена пазначылася яшчэ да паўстання і была звязаная з пашырэннем сярод кіруючых колаў імперыі разумення нацыі як этнокультурнай катэгорыі. Адным з галоўных крытэрыяў вызначэння польскасці для ўладаў становіща прыналежнасць да каталіцкай канфесіі.

Антыпольскі курс знайшоў адлюстраванне ў працэдуры г.зв. «разбору» (дэкласацыі) шляхты, спробе пашырэння рускага памешчыцкага і сялянскага землеўладання, масавым з'яўленні рускіх чыноўнікаў, скасаванні Статуту Вялікага княства Літоўскага 1588 г. у Віленскай, Гарадзенскай, Менскай губ. (1840), ліквідацыі уніяцкай царквы (1839), закрыцці Віленскага універсітэту (1832) і русіфікацыі сістэмы адукцыі, антыкаталіцкіх мерапрыемствах і г.d.

Р.Радзік таксама звярнуў увагу на працэс насаджэння на беларускіх і літоўскіх землях расійскай судовай сістэмы. Для заканадаўства Расіі наогул была характэрная рэпрэсіўная прававая сістэма і значнае адміністрацыйнае абмежаванне правой чалавека. Распаўсюджанай з'явай было парушэнне прававых палажэнняў прадстаўнікамі ўлады. На думку даследчыка, элементы прававога нігілізма, характэрныя для рускай культуры, павінны былі выклікаць рэзкае абурэнне мясцовай грамадскасці, якая за перыяд дзеяння III Статута ВКЛ звылася да выканання прававых нормаў. Р.Радзік убачыў у сутыкненні расійскай палітычнай культуры з мясцовымі традыцыямі канфлікт двух культур. «Культурны бар'ер, які аддзяляў палякаў ад рускіх, – на яго думку, – быў значна большым, чым розніца паміж палякамі і аўстрыйцамі і нават палякамі і прусакамі. Гэты бар'ер датычыў сферы каштоўнасцяў, менталітэту, разумення асобы. Ён быў абумоўлены рэлігійнымі адметнасцямі, пастаянным палітычным канфліктом, у якім рускія ўспрымаліся як акупанты і прыгнітальнікі» [457, с. 100].

* Амерыканскі даследчык С.Ханцінгтон вызначаў «цывілізацыю» як найбольш шырокую соцыякультурную агульнасць (метакультуру), якая ўяўляе найвышэйшы ўзровень культурнай ідэнтычнасці людзей. (Кармін А. Основы культурологии. Міфология культуры. – Санкт-Петербург: Лань, 1997. – С. 347).

** Л.Лыч даў наступнае вызначэнне русіфікацыі: «Русіфікацыя – мэтанакіраваная палітыка ўладаў Расійскай імперіі і Савецкай дзяржавы па свядомым адрыве беларускага народа ад гістарычных традыцый, роднай культуры і мовы, насаджэнне сярод яго рускай мовы і рускага ладу жыцця». (Беларусь. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 1995. - С. 630).

Іншы польскі даследчык Лешэк Заштагаўт, прааналізаваўшы стан школьнай адукацыі ў перыяд 1832-1864 г., прыйшоў да высновы, што расійская палітыка ў галіне асветы паспрыяла «цывілізацыйнай дэградацыі Заходняга краю» [506, с. 366]. Па меркаванні гісторыка, палітыка імперской Расіі вяла да інтэлектуальнага заняпаду насельніцтва гістарычнай Літвы і правабярэжнай Украіны. Такім чынам, цывілізацыйныя дыспрапорцыі паміж беларускімі і літоўскімі землямі, з аднаго боку, і Заходняй Еўропай, з другога, павялічваліся.

Рэпрэсіі 30-х XIX ст. прычыніліся да крызісу ліцвінскай традыцыі і тых працэсаў беларускага культурнага накаплення, якія адбываліся ў яе межах. Але адначасна палітыка русіфікацыі паспрыяла афармленню заходнерускай культурнай традыцыі, якая таксама спрыяла працэсу беларускага культурнага накаплення. Характэрныя рысы гэтай традыцыі – ўсведамленне самабытнасці Беларусі як «Заходняй Русі», апеляцыя да гістарычных традыцый Полацкага княства, высокая ацэнка ролі праваслаўнай царквы ў гісторыі «заходнерускіх земляў», антыпольскасць і антыкаталіцкасць. Па канфесійнай прыналежнасці большасць прадстаўнікоў заходнерускай традыцыі – уніяты, а пасля 1839 г. – вернікі праваслаўнай царквы. Многія належалі да праваслаўнага духавенства, займалі дзяржаўныя ці вайсковыя пасады або былі звязанымі з расійскімі магнатаў. Літаратурныя і публіцыстычныя творы пісаліся па-руску і па-беларуску. Беларуская мова, якую звычайна называлі «заходнерускай гаворкай», перадавалася кірыліцай. Заходнеруская традыцыя ў першай палове XIX ст. развівалася пераважна на Гомельшчыне і Магілёўшчыне. Яе прадстаўнікоў А. Цвікевіч называў «беларусафіламі ў расійскай культуре» [388, с. 54].

Нараджалася гэтая традыцыя ў Магілёве. Яе «бацькі» выконвалі пэўны ідэалагічны заказ расійскай палітычнай эліты. У 1793 г. ў Магілёве была выдадзена гістарычная праца «Аб Заходняй Расіі». Аўтар працы магілёўскі арцыбіскуп Станіслаў Богуш-Сестранцэвіч між іншым спрабаваў даказаць «гістарычныя права» Расіі на валоданне беларускімі землямі. Адным з аргументаў быў тэзіс пра «гістарычнае адзінства» рускіх, беларусаў і украінцаў. Дарэчы, ёсьць пэўныя падставы сцвярджаць, што менавіта С. Богуш-Сестранцэвіч з'яўляўся аўтарам першай «Беларускай граматыкі», рукапіс якой пакуль не знайдзены [384, с. 185].

У першай палове XIX ст. цэнтрам заходнерускай культурнай традыцыі стаў Гомель. Менавіта тут пад апекай расійскага магната графа Міхаіла Румянцава распачалася навуковая дзеянасць заснавальніка беларускай археаграфіі Івана Грыгаровіча (1792-1862). У 20-40-я гады ён падрыхтаваў да друку і выдаў 9 тамоў гістарычных дакументаў. Варта адзначыць пяцітомавае выданне «Актов Западной России». Ідэалагічная накіраванасць апублікованых дакументаў бясспрэчна. Беларусь успрымалася І. Грыгаровічам толькі як «Заходняя Русь». Беларускую мову ён называў то «заходнерускай гаворкай», то «літоўска-рускай (беларускай) мовай» [331, с. 166]. Тым не менш гэтая археаграфічныя зборнікі ў далейшым паспрыялі выпрацоўцы ўласна беларускай гістарычнай памяці.

Усведамленню гістарычнай самабытнасці беларусаў і Беларусі спрыялі гістарычныя працы М. Без-Карніловіча і О. Турчыновіча. Першы з іх лічыў беларусаў «самастойным племенем», нашчадкамі крывічоў і радзімічаў, адзначаў дзяржаўнасць Полацкай зямлі [225]. О. Турчыновіч сцвярджаў, што па меншай меры да XV ст. існавала ўласна беларуская гісторыя [260].

Першыя буйныя публікацыі, прысвечаныя Беларусі, з'явіліся ў расійскім друку ў 50-я г. XIX ст. Іх аўтарам быў Павел Шпілеўскі. У большасці артыкулаў ён паўтараў тэзісы расійскай афіцыйнай пропаганды (у т.л. тэзіс пра «ісконную рускія землі»), але ўсё ж такі лічыў Беларусь асобным этнографічным рэгіёнам. У 1845 г. П. Шпілеўскі склаў Слоўнік каранялоў беларускай гаворкі, а праз год падрыхтаваў да друку «Кароткую граматыку беларускай мовы». Аснову беларускага алфавіта ў ягонай граматыцы складала кірыліца. Аднак улады не дазволілі яе выданне.

Тым не менш заходнерусская культурная традыцыя асабліва не пярэчыла расійскай афіцыйнай ідэалогіі, аснову якой складала ўжо згаданая формула графа П. Уварава. Напачатку 60-х г. афіцыйныя колы нават пачалі схіляцца да думкі пра мэтазгоднасць выдання беларускамоўнай урадавай газеты. Папячыцель Віленскай навучальнай акругі П. Шырынскі-Шахматавыношваў планы выкладання Закона Божага ў беларускіх губернях па-беларуску [356, с. 138-139]. Зразумела, што гэтая «сімпатыя» да беларусаў грунтавалася толькі на жаданні Расіі выкарыстаць «беларускую карту» ў барацьбе з польскімі ўплывамі.

Распачаты расійскімі ўладамі пераслед «польскасці», які праводзіўся яшчэ з некаторай «аглядкай», зачастую толькі пашыраў пачуццё польскага патрыятызму і ўмацоўваў прывабнасць польскай культуры і каталіцкай канфесіі. Апошняе набывала вагу істотнага цывілізацыйнага фактарту. Расійска-польскае змаганне ўсё больш нагадвало сапраўднае цывілізацыйнае сутыкненне. Пагроза «польскасці» ўспрымалася часткай палітычнай эліты былой Рэчы Паспалітай як пагроза асновам еўрапейскай цывілізацыі.

Своеасаблівым адказам на палітыку русіфікацыі стала ідэалогія польскага месіянізму, пачаткі якой паклаў А. Міцкевіч ва ўжо згаданай «Кнізе польскага народу і польскага пілігрымства». Месіянізм, або вера ў абранасць польскай нацыі, шырэй надзею, што ўрэшце рэшт барацьба скончыцца перамогай. Было спадзяванне, што перамога палякаў паспрыяле вяртанню хрысціянства ў галіну міждзяржаўных палітычных адносінаў. Не апошнюю ролю ў распаўсюджванні гэтай ідэалогіі адыгрывала пачуццё, што менавіта Польшча (Рэч Паспалітая) з'яўляецца абаронцам хрысціянскай Еўропы. На думку вядомага польскага гісторыка Януша Тазбіра, гэтаяе пачуццё пашырылася сярод грамадства Рэчы Паспалітай яшчэ ў XVIII ст. [481, с. 67] *.

Расійская палітыка на тэрыторый гістарычнай Літвы, як і адказ на яе з польскага боку, спрыялі таму, што палітычная паланізацыя шляхты

* Наогул адчуванне прыналежнасці да еўрапейскай цывілізацыі сярод палітычна аактыўнай часткі грамадскасці Рэчы Паспалітай можна заўважыць па меншай меры ў XVI ст. Р. Вапіньскі лічыць, што яно было звязанае з tym фактам, што Рэч Паспалітая з'яўлялася ўскрайнай дзяржавай каталіцкай Еўропы [491, с. 30].

дапаўнялася паланізацый культурнай. Адпаведна новы сэнс набывалі паняцці «паляк» і «польскасць», у якіх узмацняліся канфесійныя і пашыраліся этнічныя кампаненты. На думку Р.Радзіка, у міжпаўстанцкі перыяд (1831-1862) якраз каталіцызм быў асноўным фактарам інтэграцыі мясцовай польскай грамадскасці [457, s. 92].

Магчыма, менавіта працэс культурнай паланізацыі знайшоў сваё адлюстраванне ў шматлікіх зваротах шляхты беларускіх і літоўскіх губерніяў да імператара з просьбай далучыць гэтыя губерні да Каралеўства Польскага. Напрыклад, у 1858 г. з такой просьбай звярнулася шляхта Віцебскай губ. [396, с. 273]. У верасні 1861 г. маршалак гарадзенскай шляхты Віктар Стажынські перадаў міністру ўнутраных спраўаў Дзмітрыю Валуеву ўласны мемарыял. Пазней у дзённіку міністр адзначыў, што В.Стажынські адкрыта гаворыць пра далучэнне гістарычнай Літвы да Каралеўства Польскага на той падставе, што «і раней яны былі аб'яднаны ў адным Каралеўстве» [420, s. 244]. Літоўскі гісторык Дарюс Сталюнас у выніку аналізу дакументаў вышэйшых органаў улады Расіі сцвердзіў, што напярэдадні паўстання 1863 г. большасць шляхты гістарычнай Літвы імкнулася далучыць тэрыторыю былога ВКЛ да Каралеўства Польскага [472, s. 387]. Аднак і ў гэтым выпадку можна казаць не столькі пра палітычную смерць ліцвінскай традыцыі, колькі пра пэўны крызіс. Магчыма, ён быў прыспешаны падрыхтоўкай адмены прыгоннага ладу і імкненнем мясцовай шляхты далучэннем да Каралеўства Польскага забяспечыць за сабой найлепшыя ўмовы гэтай адмены.

Адносіны ўладаў да гэтых петыцыяў, як і агульны кірунак расійскай палітыкі, добра перадае эпізод, які меў месца на з'ездзе шляхты Менскай губ. у Наваградку (1862). Афіцыйны прадстаўнік міністэрства асветы ў адказ на просьбы аб аднаўленні універсітэту ў Вільні заявіў, што пра гэта не можа быць і размовы, што ўрад не адступіць ад даўно распрацаванай праграмы дзеянняў. На пытанне, што гэта за праграма, ён коратка адказаў: «Асіміляцыя Літвы з Расіяй» [420, s. 252].

Такім чынам, у 30 – пачатку 60-х г. XIX ст. у паняццях «паляк» і «польскасць» сталі з'яўляцца этнічныя і узмацняцца канфесійныя рысы. Тым не менш рэчнаспалітаўскі сэнс тэрміна «польскасць» яшчэ дамінаваў. Вырашэнне «польскага пытання» расійскімі ўладамі на тэрыторыі Беларуска-Літоўскага краю ў гэты перыяд набывала ўсё больш жорсткія формы змагання супраць мясцовай эліты. Падчас яго ўлады імперыі зліквідавалі уніяцкую царкву (1839), што адмоўна паўплывала на нацыятаўворчыя працэсы сярод беларусаў. Разам з уніяцкім духавенствам знік той соцыякультурны асяродак, з якога выйшлі многія пачынальнікі беларускага Адраджэння (М.Баброўскі, П.Шпілеўскі, І.Анацэвіч ды інш.).

Палітычная сітуацыя пасля ліквідацыі уніяцкай царквы спрыяла пэўнаму расколу беларускага этнаса. Беларусы праваслаўнага веравызнання траплялі ў арбіту ўпłyvaў Расіі, беларусы-каталікі – ў арбіту польскіх уплываў. Ліцвінская і заходнерусская культурныя традыцыі ў пэўным сэнсе былі

адлюстрраваннем таго цывілізацыйнага разлому, які прайшоў праз Беларусь. Калі ліцвінства цягнала да цывілізацыйных каштоўнасцяў заходнеўрапейскай каталіцка-прагестанцкай культуры, то заходнерусская традыцыя была пэўным увасабленнем усходнеўрапейскай праваслаўнай цывілізацыі. Але і на гэтым «разломе» беларусы мелі свой шанц, тым больш што расійскія ўлады распачалі спробы розыгрышу «беларускай карты», каб перацягнуць іх на свой бок.

Рубяжом, пасля якога «польскае пытанне» начало набываць цалкам новае значэнне, а расійская палітыка ягонага «вырашэння» прыняла канчатковую форму палітычнай дэпаланізацыі і культурнай асіміляцыі было паўстанне 1863–64 г.

Паўстанне, дарэчы, ізноў пацвердзіла прысутнасць ліцвінскай традыцыі. Яшчэ перад яго пачаткам Літоўскі Правінцыйны Камітэт (ЛПК) не жадаў прызнаваць вяршынства Цэнтральнага Нацыянальнага Камітэту. Пра гэта ішла гаворка падчас прыезда ў Варшаву ў 1862 г. прадстаўніка Вільні Эдмунда Вярыгі. ЛПК толькі на дзесяты дзень паўстання (20 студзеня 1863 г.) выдаў Маніфест да насельніцтва, у якім заклікаў падтрымаць барацьбу ў Польшчы. Афіцыйны гісторык паўстання В.Ратч сцвярджаў, што кіраўнік Часовага Ураду Літвы і Беларусі (позней – Віленскага аддзелу) Вікенці Канстанціні Каліноўскі «настойліва праводзіў ідэю аб самастойнасці Літвы» [Цыт.па: 319, с. 38]. Аднак Маніфест Выкананічага (Віленскага) аддзелу ад 19 сакавіка 1863 г. заклікаў «братоў нашых літоўцаў і беларусаў, якія ўтвараюць з Польшчай адзінае цэлае, да згуртавання ўсіх нацыянальных сіл вакол сцяга незалежнасці». У Маніфесце ад 3 мая 1863 г. жыхары Беларусі называліся сынамі «адзінай Польскай Бацькаўшчыны» [319, с. 41]. Таксама і сам «Яська-гаспадар з-пад Вільні» ніколі не выступаў супраць польскай традыцыі змагання. У вядомых «Пісмах з-пад шыбеніцы» В.К.Каліноўскі заклікаў беларусаў ізноў падтрымаць барацьбу палякаў супраць царызма: «Для того, народзе, як толькі пачуеш, што браты твае з-пад Варшавы б'юцца за праіду і свабоду, тагды і ты не аставайся ззаду, но, ухапіўши за што сможаш, за касу, сакеру цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавече і народнае права, за сваю зямлю радную» [241, с. 46].

У польскай, расійской і савецкай гісторыяграфіі паўстанне звычайна ацэньвалася як «польскае». Асаблівасці беларуска-літоўскага рэгіёну не ўлічваліся. Між тым, на думку гісторыка М.Біча, напярэдадні і ў ходзе паўстання праявілася плынь беларускага нацыянальна-вызваленчага руху на чале з Каліноўскім [317, с. 450]. Больш асцярожна выказаўся гісторык літаратуры Г.Кісялёў: «Дзейнасць і творчасць Кастуся Каліноўскага – вельмі важная веха ў станаўленні беларускай нацыянальна-дзяржаўнай ідэі, хоць у яго гэтая ідэя – з прычыны тагачасных гістарычных умоў – яшчэ не атрымала завершанага выгляду <...> Правадыр паўстання марыў пра агульную Беларуска-Літоўскую дэмакратычную дзяржаву – законную спадчынніцу лепшых традыцый ВКЛ» [241, с. 22–23]. Не будзе перабольшваннем сцвярджэнне, што ў гэтым выпадку мы зноў сустракаемся з ліцвінствам. Па-іншаму не магло і быць, бо сярод удзельнікаў паўстання на беларускіх землях сяляне складалі 18%, а яшчэ 70% прыходзілася на безземельную і малаземельную шляхту.

Разгром паўстання абярнуўся ўзмацненнем русіфікацыі. Вось толькі некаторыя мерапрыемствы ў межах гэтай палітыкі. 10 снежня 1865 г. быў прыняты закон, які забараняў «асобам польскага паходжання» на тэрыторыі беларуска-літоўскіх губерняў набываць зямлю. Забаранялася распаўсюджванне польскіх выданняў за выключэннем малітоўнікаў. Часовыя правілы для народных школ Віленскай, Гарадзенскай, Ковенскай, Менскай, Магілёўскай і Віцебскай губ. ад 23 красавіка 1863 г. і Цыркуляр Галоўнага начальніка краю ад 1 студзеня 1864 г. стваралі выключна праваслаўную і велікарускую сістэму адукцыі. Шэраг прывілеяў павінны быў гарантаваць масавы прыток чыноўніцтва з губерняў этнічнай Расіі. Вялікі маштаб набылі рэпрэсіі супраць каталіцкага касцёлу. Ужо падчас паўстання ўлады пачалі зачыніць касцёлы і кляштары. Асабліва жорсткія меры былі накіраваныя супраць польскай мовы. Відавочна, што этнакультурае разуменне нацыі ў асяродку расійскай эліты канчаткова перамагло яе палітычнае ўспрыяцце. (Менавіта ў гэты час пашыраецца паняцце «кінеродцы»). Цыркуляр Міхаіла Мураўёва ад 1 студзеня 1864 г. не дазваляў ужывати ў афіцыйнай перапісцы польскую мову і карыстацца гэтай мовай ў публічных месцах. У гарадах гістарычнай Літвы можна было ўбачыць абыявы накшталт: «Говорить по-польски запрещается!» Улады, галоўным чынам намаганнямі ксяндза Фердынанда Сенчыкоўскага, у другой палове 60-х – пачатку 70-х г. нават паспрабавалі замяніць польскую мову ў касцельным набажэнстве на рускую і.г.д.

Варта адзначыць, што мясцовыя чыноўнікі звычайна распаўсюджвалі антыпольскія мерапрыемствы на ўсё католіцкае насельніцтва, бо проблема выяўлення «асобаў польскага паходжання» звычайна вырашалася на падставе канфесійнага прынцыпу. Атрымлівалася, што расійскі ўрад сам спрыяў замацаванию вядомага стэрэатыпа «каталік=паляк», які ў значнай ступені прычыніўся да паланізацыі беларускага і літоўскага насельніцтва ў XIX – пачатку XX ст. Жыхары гістарычнай Літвы былі вымушаныя прыстаўкоўвацца да тых умоваў жыцця, якія былі харектэрныя для «ўсходненеўрапейскай» (праваслаўнай) цывілізацыі.

Падзеі першай паловы 60-х г. XIX ст. моцна паўплывалі на далейшую эвалюцыю працэса беларускага культурнага накаплення. Адмена прыгоннага ладу (1861) і паўстанне 1863 г. значна прыспешылі працэс пэўнай дэмакратызацыі грамадства, які, як заўважыў яшчэ Міхал Ромэр, генетычна звязаны з нацыянальным Адраджэннем [293, s. 224]. Маніфест 19 лютага 1861 г. нанёс моцны ўдар па саслоўнай структуры грамадства. Паўстанне паспрыяла палітычнай актывізацыі сацыяльных нізоў незалежна ад того, на чым баку яны апынуліся. Яно ж прыспешыла і працэс ліквідацыі прыгонніцтва. Увесну 1863 г. улады, баючыся пашырэння паўстання, прадаставілі сялянам Беларуска-Літоўскага краю права выкупу зямлі і дзяржаўныя крэдыты для яго ажыццяўлення.

Аднак гэтая дэмакратызацыя, а дакладней, мадэрнізацыя грамадства адбывалася ва ўмовах рэзкага ўзмацнення палітыкі русіфікацыі. Фактычна адзінай мажлівасцю легальнай грамадской дзеянасці становіўся ўдзел у гэтай палітыцы. Частка сацыяльных нізоў насельніцтва Беларусі скарысталася гэтым шансам. А вось большасць мясцовай шляхты зрабіла іншы выбор.

Пасля разгрому паўстання адбывалася хуткая пераарыентацыя палітычна паланізаваных ліцвінаў. Раней, калі існавала магчымасць легальний грамадска-культурнай працы на карысць Беларусі і Літвы, сфармаваўся пэўны тып грамадскага работніка краю. Пасля паўстання ва ўмовах жорсткай палітыкі русіфікацыі легальная магчымасці такой працы зніклі. Большаясць «польскіх элементаў» пачала арыентавацца на Польшчу і на яе культурныя патрэбы, г.зн., што палітычна паланізацыя гэтай часткі шляхты актыўна дапаўнялася культурнай паланізацыяй [293, s. 206-207]. Падмурак з-пад ліцвінскай традыцыі таксама выбівала поўная русіфікацыя афіцыйнай сістэмы адукцыі і забарона друку на польскай, літоўскай і беларускай мовах лацінкай.

Адначасова расійскія ўлады актыўна разыгрывалі «беларускую карту». У 1869 г. яны дазволілі друкаваць на беларускай мове грамадзянскім шрыфтом этнографічныя зборнікі. Паширалася ўжыванне тэрміна «Беларусь». Прычым да «беларускіх земляў» улады пачалі адносіць ужо і Менскую губ. У 1863 г. этнограф Павел Бабруйскі пропанаваў галоўным крытэрыем вызначэння этнасу лічыць мову [244]. У прыватнасці, ён пісаў, што беларус-селянін, ці будзе ён праваслаўны, ці каталік, мае свае перакананні, сваю маральную філасофію і перадае гэта разам з мовай сваім дзецям і ўнукам. Ідэя вызначэння этнічнасці па мове цалкам адпавядала інтэрэсам расійскага афіцыёзу, які лічыў беларускую мову толькі дыялектам рускай.

У 60-70-я г. XIX ст. пры актыўным удзеле афіцыйных колаў на глебе заходнерускай культурнай традыцыі была распрацавана г.зв. «тэорыя заходнерусізма». Паводле яе Беларусь з'яўлялася культурнай і дзяржаўнай часткай Расіі, а беларусы – адгалінаваннем рускага этнасу. Гісторык Міхаіл Каяловіч у сваіх працах даказваў, што Украіна, Беларусь і Літва гістарычна ўяўляюць адно цэлае і з'яўляюцца неад'емнай часткай Расіі як тэрытарыяльна, так і этнічна. Этнографічныя асаблівасці беларускіх земляў тлумачыліся польскімі ўплывамі і падлягалі ліквідацыі. Апошнім гэтая тэорыя істотна адрознівалася ад заходнерускай культурнай традыцыі. Зрэшты, не ўсе «заходнерусы» падзялялі ідэю знішчэння этнографічных асаблівасцяў.

Умацаванню заходнерусізма павінны былі спрыяць шматлікія навуковыя даследаванні народнай культуры беларусаў, якія пры падтрымцы ўрада шырока разгарнуліся ў 60 – 70-я г. XIX ст. Навукоўцы (Іван Насовіч, Міхаіл Дзмітрыеў, Юльян Крачкоўскі, Аляксандр Семяントоўскі ды інш.) і сапраўды імкнуліся гэта зрабіць. Аднак фактычна іх даследаванні толькі пацвярджалі існаванне самастойнага беларускага этнасу. Як гэта часта бывае ў гісторыі, рэальная наступствы пэўных дзеянняў цалкам пярэчылі намерам тых, хто іх здзяйсняў.

Працэс беларускага культурнага накаплення, якое адбывалася ў межах ліцвінскай і заходнерускай культурных традыцыяў, ва ўмовах пэўнай мадэрнізацыі грамадства паспрыяў афармленню ўласна беларускай культурнай традыцыі. Прычыніліся да гэтага і ліцвіны і «заходнерусы». Беларускасць у пэўным сэнсе была спробай прымірэння двух розных цывілізацыйных тыпаў, якія дзялілі Беларусь.

Ужо першая публічна праява беларускай культурнай традыцыі адначасова была спробай яе прарыву на «палітычную тэрыторыю». У канцы 70 – пачатку 80-х г. XIX ст. беларускія народнікі выступілі з тэарэтычным аргументаваннем існавання беларусаў як «асобнай галіны славянскага племені». Упершыню выпрацоўка нацыянальнай ідэалогіі аказалася звязанай з сацыялістычнай ідэяй у яе народніцкім варыянце. У народніцкіх выданнях («Пісьмы пра Беларусь. Пісьмо першае» Данілы Баравіка, «Пасланне да землякоў беларусаў» Шчырага беларуса, двух нумарах гектаграфічнага часопіса «Гомон» ды інш.) адзначаліся спецыфічныя кліматычныя, прыродна-геаграфічныя, гістарычныя і этнографічныя ўмовы, якія адрознівалі Беларусь ад Расіі, Польшчы і Украіны. Падкрэслівалася адметнасць беларускай мовы. Народнікі сцвярджалі, што беларускі народ адчувае сваё арганічнае адзінства і адрознівае свае інтарэсы ад польскіх і вялікарускіх. Аўтары публікацый прапанавалі лозунг «Беларусь для беларусаў». Пры гэтым беларускі этнас успрымаўся імі як выключна сялянскі. Падобнае успрыяцце прывядзе ў далейшым да этнолінгвістычнай і сацыяльной абменаванасці беларускай культурнай традыцыі.

Ідэю самастойнасці беларусаў адстойвалі аўтары публікацый у легальнай газеце «Мінскі лісток», якая была цэнтрам групоўкі беларускіх памяркоўных лібералаў. Гісторык М.Доўнар-Запольскі ў сваіх артыкулах (1888) на старонках газеты даказаў існаванне беларускай нацыі, падкрэсліваючы самабытнасць беларускай гісторыі і мовы.

На канчатковое афармленне беларускай культурнай традыцыі моцна паўплывала літаратурная дзейнасць Францішка Багушэвіча (1840-1900). У прадмове да «Дудкі беларускай», выдадзенай у Кракаве ў 1891 г., паэт аўясціў існаванне самастойнай і наукацэннай беларускай мовы, акрэсліў тэрыторыю яе распаўсюджвання, папярэдзіў, што страта роднай мовы прывядзе да знікнення беларускага этнасу. Паэт з гонарами згадваў мінулае Беларусі, калі яна разам з Літвой баранілася ад крыжацкіх нападаў, а пасля ўтварэння дзяржавы Гедыміна апынулася ў сярэдзіне Літвы як «тое зярно ў гарэху» [224, с. 22]. Упершыню ў гэтай прадмове ўсе этнічныя беларускія землі атрымалі назыву «Беларусь».

Ёсць усе падставы лічыць беларускіх народнікаў і Ф.Багушэвіча «піянерамі» ўласна беларускага Адраджэння. Менавіта яны прычыніліся да пачатку «палітычнага» этапу беларускага нацыянальнага руху, які распачаўся напрыканцы XIX – на пачатку XX ст. Хоць ва ўмовах Расійскай імперыі, дзе дзяржава была выключна інструментам гвалту, нават літаратурная творчасць становілася палітычнай дзейнасцю.

Вылучэнне палякаў (а фактычна, каталікоў) у асобную сацыяльную групу, якая падвяргалася жорсткім палітычным рэпресіям і пераследу адначасова прыспешвала працэс фармавання сучаснай польскай нацыі, які ўжо адбываўся на этнічных польскіх землях. Кожнае паўстанне не толькі пагаршала становішча палякаў у межах Расійскай імперыі. Яно пашырала разуменне немагчымасці нармальнаага існавання «польскасці» пад уладай царызма. Гісторыя паўстанцкай барацьбы ператваралася ў міфалогію,

галоўнымі героямі якой былі змагары «За вольнасць нашу і вашу!» Гэта спрыяла пашырэнню «польскасці» як па этнакультурнай гарызанталі, так і па сацыяльнай вертыкалі. Напрыклад, Б.Ліманоўскі пасля паўстання 1863 г. ужо ідэнтыфікаў сябе як паліка [401, с. 205].

Актывізацыі нацыятворчых працэсаў на этнічных польскіх землях спрыяла не толькі палітычная сітуацыя, але і ўздзеянне пэўных агульнаеўрапейскіх тэндэнцыяў. Другая палова XIX ст. стала для Еўропы часам нацыянальнага абуджэння. Нацыянальныя працэсы развіваліся ў двух кірунках. Першы з іх прайшлі ў тым, што існыя дзяржавы паступова набывалі нацыянальныя характеристар. Другі быў звязаны з узмацненнем нацыянальна-вызваленчай барацьбы, мэтай якой было дасягненне дзяржавнага суверэнітэту. Вядома, што ў разных частках Еўропы гэтыя працэсы мелі сваё асаблівасці. У прыватнасці, на тэрыторыі былога Рэчы Паспалітай яны працякалі больш павольна. Прычыну гэтага трэба бачыць не толькі ў палітычных наступствах падзелаў краіны. Непасрэднае дачыненне да тэмпаў разгортвання нацыятворчых працэсаў у розных рэгіёнах еўрапейскага кантынента мелі разбежнасці ва ўзорыні гаспадарчага і культурнага развіцця. Нацыятворчыя працэсы прыспешваліся дэмакратызацыяй сацыяльнага жыцця, далучэннем да палітычнай сферы шырокіх колаў насельніцтва. Не так хутка, як у Заходній Еўропе, але і на землях былога Рэчы Паспалітай адбываліся змяненні ў гэтым накірунку. Лідарам была тэрыторыя Каралеўства Польскага.

Працэс мадэрнізацыі грамадства, прыспешаны тым, што на значнай частцы польскай тэрыторыі прыгонны лад быў адменены яшчэ ў 1807 г., спрыяў фармаванню новай сацыяльнай структуры ўзнікаючай польскай нацыі. Знікаў саслоўны падзел. Усё часцей пазіцыя ў грамадстве вызначалася не паходжаннем, а памерамі маёмы. Шляхецкая нацыя наступова ператваралася ў постшляхецкую і мяшчансскую. Ішоў працэс фармавання нацыянальнай буржуазіі і пралетарыата. А.Цвікевіч пісаў пра гэты перыяд, што «месца польскага зямельнага пана з яго традыцыямі пачала займаць маладая польская буржуазія. Яна прыносіла з сабой і новы съветапагляд, абапёрты на модны тады пазітыўізм, і новую мараль, і новыя ідэалы» [388, с. 125].

Утварэнне сучаснай польскай нацыі суправаджалася з'яўленнем нацыянальных палітычных партый і арганізацый. Адной з буйнейшых польскіх нелегальных арганізацый стала Польская ліга (1887). Яна непасрэдна прычынілася да ўтварэння Партыі польскіх нацыянальных дэмакратаў. Таксама заслугоўвае ўвагі дзейнасць Б.Ліманоўскага і ягоных аднадумцаў, якія спрабавалі паяднаць ідэю адраджэння Польскай дзяржавы з сацыялістычнай ідэалогіяй. Ідэалогія польскага нацыянальнага руху фармавалася па-за межамі беларускіх і літоўскіх земляў. Яе пашырэнне на гэтыя землі непазбежна вяло да надання паняццю «польскасць» нацыянальнага зместу і не магло не паспрыяць абвастрэнню адносінаў найперш з літоўскім, а пазней і з беларускім рухам.

Нацыятворчы працэс сярод польскай грамадскасці гістарычнай Літвы знаходзіўся пад уплывам некалькіх фактараў. Па-першае, ён адбываўся ва ўмовах расійскага панавання. Як паказалі даследаванні Р.Вапінскага, знач-

ная частка палітычна актыўнага насельніцтва беларускіх і літоўскіх земляў успрымала рускіх у гэты час у якасці акупантатаў [491; 133]. Па-другое, імкнучыся да ўмацавання сваіх пазіцый, расійскія ўлады спрабавалі (не без поспеху) супрацьпаставіць народныя масы найвышэйшым колам грамадства. Гэта замаруджвала фармаванне закончанай сацыяльнай структуры нацыі. Хоць спыніць перамены ўлады не здолелі. Паняцце «паляк», якое пачало ўспрымашца ў этнанацыянальным сэнсе, паступова пашыралася таксама на частку сялянства. Гэта знайшло адлюстраванне ў мастацкай літаратуры. Дастатковая згадаць пра раман Элізы Ажэшкі «Над Нёманам» (1887). Ператварэнню сацыяльных нізоў у нацыятворчыя элементы безумоўна спрыяла ў 70-80-х г. XIX ст. ідэалогія «варшаўскага пазітыўізма»*, якая рэалізоўвалася шляхам г.зв. «арганічнай працы». Важным яе кірункам стала польская адукатычная і асветніцкая дзеяйнасць. Менавіта культура ў другой палове XIX ст. заняла месца канфесій і сталася галоўным фактарам інтэграцыі новай польскай нацыі. «Арганічная праца» павінна была падрыхтаваць ніжэйшыя колы грамадства да ўспрыяцця польскай нацыянальнай ідэі. Лёс паўстання ў 1830-1831 г. і 1863-1864 г. яскрава сведчыў, што без падтрымкі народных масаў барацьба супраць расійскага самаўладдзя не мела шанцаў на поспех.

Трэцім істотным фактарам, на які звярнуў увагу Рышард Радзік, была немагчымасць распаўсюджвання дэмакратычнай ідэалогіі, якая магла ператварыць жыхароў беларускіх і літоўскіх губерні ў свабодных грамадзянаў [457, с. 66]. Апошніе было звязана з познім вызваленнем ад прыгону (1861), адмовай ад правядзення на беларускіх землях ліберальных рэформаў 60-70-х г. XIX ст. ды інш.

На польскіх, літоўскіх і беларускіх землях ва ўмовах адсутнасці нацыянальных дзяржаваў нацыятворчыя працэсы непазбежна набылі не палітычны, а этнакультурны харектар. Пашырэнню этнакультурнага (этналінгвістичнага) разумення нацыі спрыяла таксама палітыка расійскіх уладаў, якія напрыканцы XIX ст. значную ролю ў вызначэнні нацыянальнасці пачалі надаваць фактару роднай мовы. З улікам непрызнання самабытнасці беларускай мовы і афіцыйнай ацэнкі яе як дыялекта рускай гэты падыход адразу значна павялічваў колькасць «рускіх» у гістарычнай Літве. Афіцыйныя асобы перыядычна выказваліся пра пашырэнне сферы ўжывання беларускай мовы, але за гэтымі размовамі стаяла толькі жаданне прыспешыць асіміляцыю беларускіх і літоўскіх земляў і пакончыць з «польскім пытаннем» у гэтым рэгіёне.

З другой паловы 60-х г. XIX ст. у ідэалогіі польскага нацыянальнага руху значнае месца займалі разважанні пра ролю Расіі ў лёссе палякаў. Звычайна Расія разглядалася па-за межамі заходнеўрапейскай цывілізацыі.

* «<...> У пазітыўіме прайвіўся ідэал узікаючага польскага мяшчанства, які мала чым адрозніваўся ад ідэалаў маладой заходнеўрапейскай буржуазіі. Нацыянальным авязкам лічылася стварэнне дабрабуту дзякуючы наўковым заняткам, самаахвярнай працы і рэлігійнасці. Трэба ўзбагачацца, бо кожная разбагацеўшая асоба робіць больш багатай усю нацыю» [494, с. 66].

Як заўважыў Р.Вапінскі, жорсткі палітычны ціск расійскіх уладаў абысалютна разыходзіўся з уяўленнямі аб «еўрапейскасці». Экспансія Расіі на заход тлумачылася толькі імкненнем да пашырэння тэрыторыі панавання палітычнай дзяржавы, якое не спрыяла развіццю гаспадаркі і духоўнай культуры на захопленых землях [491, с. 88]. Р.Вапінскі таксама сцвярджаў, што ў другой палове XIX ст. у свядомасці палякаў з этнічнай Польшчы паступова стала знікаць пачуццё «свойскасці» земляў гістарычнай Літвы. Гэты працэс быў моцна звязаны з тым, што ў польскім руху адбылася эвалюцыя ад элітарызму да демакратызацыі. Ранейшы вызначальны ўдзел шляхты ў гэтым руху спрыяў адчuvанню польскага адзінства ўсёй колішнай Рэчы Паспалітай. А вось далучэнне да яго народных масаў прыводзіла да таго, што тэрыторыя польскасці пачала ідэнтыфікацыя з тэрыторыяй пашырэння польскай мовы [491, с. 108]. Пры такім падыходзе Польшча канчалася на ўсходніх межах «Прывіслінскага краю».

Аднак сярод польскай грамадскасці гістарычнай Літвы пачуццё «польскасці» не зникла. Больш таго, Р.Радзік, напрыклад, упэўнены, што на пачатку XX ст. завяршылася эвалюцыя яе свядомасці. На смену тыпу *gente Lithuanus* (*vel Ruthenus*), *natione Polonus* прыйшоў тып паляка-каталика або паляка-нацыяналіста. Па меркаванні даследчыка, у гэты час сярод палякаў Беларуска-Літоўскага краю канчаткова сфармавалася ўяўленне ідэалагічнай Айчыны, якая разумелася як культурная супольнасць, што ўключала ў сябе ўсе сацыяльныя слоі звычайнай нацыі [457, с. 108]. Польскі навуковец сцвярджаў, што двухполюсная (падвоеная) свядомасць «ліцвін-паляк» паступова змянялася, умацоўваючы яе апошнюю складовую частку. Програма краёўцаў, гэтых апошніх «абаронцаў рэгіональнай Айчыны», не сустрэла, на яго думку, шырокай падтрымкі сярод палякаў. Польскасць жыхароў гістарычнай Літвы, набліжалася да польскасці жыхароў Каралеўства Польскага [457, с. 117], а г.зн., што тэрміны «паляк» і «польскасць» паступова набылі сучаснае нацыянальнае разуменне. Падобнай думкі прытымліваеца і Р.Вапінскі, які хоць і адзначыў важнасць вывучэння феномена «людзей, якія імкнуліся захаваць у свядомасці адзінства двух Айчынаў – Польшчы і Літвы, прымірыць польскасць і літоўскасць», але лічыў, што напачатку XX ст. іх заставалася зусім нязначная колькасць [491, с. 147].

Можна згадзіцца з тым, што паняцце «паляк» у апошній трэці XIX ст. ва ўспрыяцці часткі грамадскасці беларускіх і літоўскіх земляў паступова набыло харектар нацыянальнай катэгорыі. Але адначасна ў сялянскім асяроддзі захоўвалася чыста канфесійнае разуменне гэтага паняцця. Сярод адукаваных колаў яшчэ ўжывалася этнонім «ліцвіны», быў распаўсюджаны этнонім «ліцвіно-беларусы» [29] і, нарэшце, «літоўская палякі».

Не зникла і ліцвінства. У ім нават знайшлося месца да ўспрыяцця тэрыторыі былога ВКЛ у якасці Беларусі і Літвы. Падвоеная свядомасць была відавочным анахранізмам, але яе жывучасці спрыяла расійская палітыка асіміляцыі і велізарны ўплыў гістарычнай памяці на свядомасць ліцвінаў. Марыя Чапская ва ўспамінах адзначала: «Чым быў наш край, родная Беларусь, як не часткай Вялікага княства, на працягу чатырох стагоддзяў

аб'яднанага з Польшчай, а потым захопленага Расіяй?» [266, с. 251]. Можна прывесці шмат аналагічных фрагментаў з успамінаў многіх літоўскіх і беларускіх палякаў*.

Даследаванне польскага руху ў Беларусі і Літве паказала, што ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 г. у ім выразна дамінавала «краёвая» плынь. Нацыянальныя дэмакраты шырокай падтрымкі мясцовай польскай грамадскасці не мелі [373, с. 193-196]. Выснова Р.Радзіка пра фармаванне на тэрыторыі гістарычнай Літвы напачатку XX ст. сучаснай польскай нацыі можа датычыць толькі незначнай часткі літоўскіх і беларускіх палякаў.

Активізацыя «польскасці» ў беларуска-літоўскіх губернях распачалася напрыканцы 70-х г. XIX ст. і набыла форму пераважна гаспадарчай дзеянасці [373, с. 53]. Буйнейшай польскай арганізацыяй паступова стала Менская сельскагаспадарча таварыства, на чале якога фактывічна ад пачатку 80-х г. стаяў землеўладальнік са Слуцкага пав. Э.Вайніловіч (1847-1928). Ліцвінства кіраунікоў руху за захаванне эканамічных пазыцый польскай грамадскасці праявілася між іншым у крытыцы «авантурывізма» палітыкаў Каралеўства Польскага. Менавіта як авантuru ацэньвала паўстанне 1863 г. частка заможнай шляхты беларускіх і літоўскіх земляў у другой палове 60-х – 70-я г. XIX ст. [308, с. 37-38 ды інш.]. Такое ліцвінства слаба нагадвала быную прыхільнасць да палітычных традыцый ВКЛ. Хутчэй гэта была пэўная праіва рэгіяналізма ў польскім руху. Не выпадкова менавіта ў апошній трэці XIX ст. на тэрыторыі гістарычнай Літвы пачаў пашырацца этнонім «літоўскія палякі» [406, с. 184 ды інш.]. Р.Мікныс, як ужо адзначалася, лічыць, што напачатку XX ст. ішоў працэс фармавання новай нацыі – літоўскіх палякаў [447, с. 23-29]. Ва ўмовах жорсткай русіфікацыі палітыкі галоўнай мэтай намаганняў літоўскіх палякаў стала захаванне ўласных эканамічных і культурных пазыцый. У далейшым пад уплывам беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў адбудзеца трансфармацыя гэтага паняння ў этнічным кірунку, што дазваляе карыстацца тэрмінам «беларускія палякі».

Активізацыя польскай грамадскай і культурнай дзеянасці прыспешила на польскіх, беларускіх і літоўскіх землях працэс утварэння сучасных нацыяў. Верагодна, «арганічная праца» разам з іншымі фактарамі (феномен польскага каталіцкага касцёла, упływy маёнтка) прычыніліся да зникнення беларуска-літоўскай этнічнай мяжы. У апошнюю чвэрць XIX ст., як паказалі даследаванні Халіны Турскай, на беларуска-літоўскім этнічным памежы сфармаваўся польскамоўны каталіцкі рэгіён [487]. Сацыяльная структура літоўскіх палякаў папоўнілася сялянствам.

Такім чынам, толькі ў апошній трэці XIX ст. (пасля паўстання 1863-64 г.) панянце «паляк» набыло ўласна нацыянальны змест. Хоць польскай грамадскасці беларускіх і літоўскіх земляў працэс фармавання сучаснай польскай

* Напрыклад, Э.Вайніловіч пісаў: «Значную частку польскіх землеўласнікаў Беларусі складала шляхта мясцовага паходжання, якая некалі спавядала ўсходні абраад, але ўжо ў XVII ст. была паланізаваная і акаталічаная. Яна адчуvalа кроўнае адзінства з мясцовым людам» [Цыт. па: 401, с. 214] ды інш.

націі датычыў толькі частковая. Мясцовыя палякі захавалі шэраг істотных асаблівасцяў уласнай нацыянальнай свядомасці (больш за ўсё ў галіне гісторычнай памяці), якія і нарадзілі адметны тып літоўскіх і беларускіх палякаў. Вырашэнне «польскага пытання» ў гэтых перыяд набыло форму барацьбы расійскай улады як супраць прайваў уласна польскага нацыянальнага руху ў Беларуска-Літоўскім крае, так і супраць грамадска-палітычнай, эканамічнай і культурнай дзеяйнасці літоўскіх палякаў. Гэтая палітыка непазбежна закрала працэс развіцця беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў і, адпаведна, беларускай і літоўской культурных традыцый.

Што датычыць значэння «польскага пытання» для гісторыі Расійскай імперыі, то яно сапрауды адыграла фатальную ролю. Р.Дмоўскі ў 1925 г. пісаў, што далучэнне земляў Рэчы Паспалітай да Расійскай дзяржавы зрабіла немагчымым нармальнае палітычнае развіццё гэтай краіны. «Колькі разоў, – адзначаў ён, – Расія ўступала на шлях разумных памяркоўных рэформаў і ў часы Аляксандра I, і ў часы Аляксандра II, альбо ў перыяд станаўлення Думы, і кожны раз зыходзіла з гэтага шляху. Галоўнай прычынай было «польскае пытанне», а дакладней апасенне, што палякі выкарыстаюць палітычныя праваў дзеля ўмацавання ўласных пазіцыяў і падрыва расійскай дзяржаўнасці. Расія не магла пазбегнуць палітычных змяненняў. Трэба было выбіраць паміж рэвалюцыйным і эвалюцыйным шляхамі развіцця. У выніку таго, што «польскае пытанне» фактычна заблакавала першы з іх, Расія была сказана на рэвалюцыю. Магчыма, апошня падзеі ў Расіі з'яўляюцца расплатаю за панаванне над Польшчай» [267а, с. 70-71].

Дзяржаўны сакратар А.Полаўцаў на старонках дзённіка прывёў фрагмент характэрнай запісі Пабеданосцева Аляксандру III. З нагоды г.зв «канстытуцыйнага» праекту М.Лорыс-Мелікава аўтар запісі сцвярджаў: «Каму б ад гэтага (праекта – А.С.) была б радасць і перамога, так гэта палякам, якія, безумоўна, стаяць у цэнтры ўсялякага г.зв. канстытуцыйнага руху ў Расіі. Тут было б для іх шырокое поле дзеяйнасці, свабодная гульня і пагібель Расіі» [238, с. 66]. Канешне, нельга крах імперыі тлумачыць толькі «польскім пытаннем», але відавочна, што яно непасрэдна прычынілася да гэтай падзеі.

Такім чынам, «польскае пытанне», як і спосабы яго «вырашэння», на працягу XIX ст. прайшлі надзвычай цікавую эвалюцыю. У беларускай гісторыі першай трэці XIX ст. «польскае пытанне» з'яўлялася барацьбой палітычнай і культурнай эліты гістарычнай Літвы («палякаў») за адраджэнне незалежнай федэратыўнай дзяржавы. Гэта быў перыяд рэчпаспалітаўскага патрыятызма, які звычайна «апранаўся ў польскую відзінку», бо па-напіце «паляк» з'яўлялася пераважна палітонімам. Для свядомасці гэтай эліты была характэрнай пэўная падвоенасць: *gente Lithuanus (vel Ruthenus), natione Polonus*. У рэальнай палітычнай і культурнай дзеяйнасці большасць «палякаў-ліцвінаў» зыходзіла з інтэрсаў сваёй «малой Радзімы». У межах ліцвінства як складовай польскага (рэчпаспалітаўскага) патрыятызму, ў гэтых час адбываўся працэс беларускага культурнага накаплення. «Польскасасць» нібыта ўтрымлівала ўнутры сябе беларускасць, таксама як Реч Паспалітая разумелася як федэрацыя роўных партнёраў. Відавочныя таксама ўплывы

ліцвінства на развіццё літоўскай культуры. Фактычна, «польскае пытанне» ў першай трэці XIX ст. уключала ў сябе пачаткі таго, што пазней акрэсляць як «беларускае» і «літоўскае пытанне».

Расійская ўлады ў гэты перыяд імкнуліся пераважна да дзяржаўнай асіміляцыі мясцовых палякаў. Толькі ў 20-я г. XIX ст. па меры ўсведамлення ўсёй моцы супраціўлення вярхоў мясцовай грамадскасці азначанаму палітычнаму курсу і адначаснага пашырэння сярод расійской палітычнай эліты разумення нацыі як этнакультурнай катэгорыі сталі відавочнымі першыя прыметы будучага вострага расійска-польскага змагання на беларускіх і літоўскіх землях.

Варта падкрэсліць, што гэтыя землі не з'яўляліся толькі тэрыторый яй барацьбы паміж Польшчай і Расіяй. З кожным дзесяцігоддзем яны набывалі ўсё больш выразны беларуска-літоўскі этнакультурны воблік. Як ужо адзначалася, у першай трэці XIX ст. у межах ліцвінства адбываўся працэс беларускага культурнага накаплення. Паступова ён дапоўніўся тэндэнцыяй беларускага культурнага накаплення ў межах заходнерускай культурнай традыцыі. Апошняя актыўна развівалася ў 30 – пачатку 60-х г. XIX ст.

У гэты перыяд палітычнае разуменне паніаццю «паляк» і «польскасасьць» выцяснялася разуменнем этнічным і канфесійным. Працэсу выцясnenня спрыяла пашырэнне ў Расійскай імперыі этнакультурнага разумення нацыі і ўзмацненне палітыкі русіфікацыі, якая распачалася ў 30-я г., і з гэтага моманту стала нязменнай тэндэнцыяй развіцця беларускіх і літоўскіх земляў да самога падзення імперыі.

«Польскае пытанне» ў беларускай гісторыі 30 – пачатку 60-х г. XIX ст. – гэта ў першую чаргу барацьба культурнай і палітычнай эліты гістарычнай Літвы супраць палітыкі русіфікацыі. Апошняя складалася з палітычнай дэпаланізацыі і культурнай асіміляцыі. Актуальнай таксама заставалася барацьба за аднаўленне Рэчы Паспалітай як федэратыўнай дзяржавы. У гэты перыяд «польскае пытанне» начало набываць рысы цывілізацыйнага канфлікту, у якім польскі бок прадстаўляў заходнееўрапейскую цывілізацыю, а расійскі – усходнееўрапейскую. Цывілізацыйны раскол непасрэдна закрануў і беларусаў. Палітычная сітуацыя спрыяла расколу беларускага этнасу на «палякаў» (каталікоў) і «рускіх» (праваслаўных). Гэта адлюстравалася ў двух шляхах беларускага культурнага накаплення. Вырашэнне «польскае пытанне» шляхам культурнай асіміляцыі замаруджвала нацыя-ізворчы працэсы сярод беларусаў і літоўцаў.

У апошняй трэці XIX ст. паніацці «паляк» і «польскасасьць» на тэрыторыі этнічнай Польшчы началі набываць уласна нацыянальны змест. Гэты працэс таксама закрануў частку палякаў Беларуска-Літоўскага краю. Аднак харектарыстыцы большасці найлепши адпавядае тагачасны этонім «літоўскі палякі». Іх палітычна актыўная частка выразна адрознівала сябе ад палякаў з Каралеўства Польскага.

«Польскае пытанне» ў гэты час між іншым уключала ў сябе барацьбу прадстаўнікоў польскага нацыянальнага руху ў эміграцыі і ў Каралеўстве Польскім за далучэнне беларускіх і літоўскіх земляў да Польшчы. А вось на

беларускіх і літоўскіх землях яно захавала сваю спецыфіку. Мэтаю змагання літоўскіх палякаў было захаванне ўласных эканамічных і культурных пазіцыяў, паступовае вяртанне стражданага палітычнага ўплыvu на развіццё Беларуска-Літоўскага краю. Вырашэнне «польскага пытання» звялося як да барацьбы з праявамі ўласна польскага нацыянальнага руху, так і са спробамі паралізаваць актыўнасць літоўскіх палякаў. Гэтая палітыка непасрэдна закранала практэс развіцця беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў. Беларускасць (у выглядзе ўжо ўласна беларускай культурнай традыцыі) і літоўскасць пасля паўстання 1863-64 г. паступова адмяжоўваюцца ад польскасці.

Такім чынам, *пад «польскім пытаннем» у беларускай гісторыі канца XVIII – XIX ст. трэба разумець змаганне палітычнай і культурнай эліты гістарычнай Літвы за захаванне традыцыяў уласнага палітычнага, сацыяльна-еканамічнага, культурнага і рэлігійнага ладу жыцця. На працягу большай часткі XIX ст. дэклараванаю мэтаю гэтага змагання было адраджэнне Рэчы Паспалітай як федэратыўнай дзяржавы. Пазней галоўным стала захаванне ўпłyvaў на грамадска-палітычныя, сацыяльна-еканамічныя і культурныя практэсы ў Беларуска-Літоўскім kraю. При гэтым палітонім «паляк» праходзіў эвалюцыю ў нацыянальным кірунку, каб на момант фармавання сучаснай польскай нацыі «нарадзіць» этнакультурны феномен літоўскіх палякаў.*

«Польскае пытанне», як і спробы яго вырашэння расійскімі ўладамі, істотна паўплывалі на нацыятворчыя практэсы сярод беларусаў і літоўцаў. Фактычна да 70–80-х г. XIX ст. беларускае культурнае накапленне не з'яўлялася самастойным фактарам культурнага жыцця. Яно развівалася ў межах або ліцвінскай (якая ў сваю чаргу была складовай «польскасці»), або заходнерускай традыцыі. Гэта стварала ўражанне адсутнасці ўласнага этнакультурнага вобліку беларускіх земляў і давала падставы павярхоўным назіральнікам для трактоўкі іх як тэрыторый расійска-польскага змагання. Толькі нараджэнне ўласна беларускай культурнай традыцыі, якая ўвабрала ў сябе ранейшыя дасягненні ліцвінства і заходнерусізма, завяршила фармаванне «беларускасці» як самастойнага фактара культурнага жыцця.

Змаганне супраць расійскіх уладаў паступова набыло характар цывілізацыйнага канфлікту. З пункту погляду сучаснага даследчыка ад вырашэння «польскага пытання» ў вялікай ступені залежаў далейшы шлях развіцця беларускіх земляў, цывілізацыйны выбар Беларусі. Палітычная дэпланізацыя і культурная асіміляцыя беларускіх земляў перадвызначыла дамінаванне ўсходнеўрапейскага вектара цывілізацыйнага развіцця. Спрабы адстаяць заходненеўрапейскі вектар, якія тройчы (1794, 1830-31, 1863-64) набывалі характар узброенай барацьбы, скончыліся няудачай. Аднак у XIX і напачатку XX ст. цывілізацыйны канфлікт не атрымаў свайго канчатковага вырашэння. Ён захаваў сваю актуальнасць для гісторыі Беларусі ўсяго XX ст. і выразна прысутнічае па меншай меры ў палітычным і культурным жыцці Рэспублікі Беларусь напачатку XXI ст.

§ 2. Расійскія ўлады і літоўскія палякі. 1864 – пачатак XX ст.

Асвятленне праблемы ўзаемаадносінаў расійскіх уладаў і літоўскіх палякоў патрабуе звярнуць увагу на гістарыографічныя ацэнкі расійскай палітыкі на беларускіх землях. Даследаванне адносінаў з усходнім суседам стала адным з прыярытэтных кірункаў развіцця беларускай гістарычнай навукі ў другой палове 80-х г. ХХ ст. Шмат увагі надавалася аналізу палітыкі расійскага самаўладдзя на беларускіх землях у канцы XVIII – пачатку XX ст. Пэўным падсумаваннем гэтых даследаванняў сталася ацэнка, дадзеная вядомым гісторыкам М.Бічом у 1993 г. У праекце нацыянальнай канцепцыі гісторыі і гістарычнай адукцыі ў Рэспубліцы Беларусь ён ахарактарызаў расійскую палітыку як «рэжым выключчных законаў, накіраваных на татальнную русіфікацыю краю» [314, с. 20].

Большасць беларускіх даследчыкаў лічаць, што Расія праводзіла на беларускіх і літоўскіх землях вялікадзяржайную палітыку, якая абмяжоўвала магчымасці нацыянальна-культурнага развіцця нярускіх народаў і гарантавала перавагу рускай нацыі. Напрыклад, Л.Лыч і У.Навіцкі характарызавалі ўрадавую палітыку на беларускіх і літоўскіх землях пасля разгрома паўстання 1863 г. як «ганебную асіміляцыю» [358, с. 137] і «гвалтоўную русіфікацыю» [358, с. 139]. П.Церашковіч і І.Чаквін ацанілі сітуацыю, якая склалася на беларускіх землях у апошній трэці XIX ст., як «нацыянальную катастрофу» [387, с. 471].

Напрыканцы 90-х г. ХХ ст. у беларускай гістарыграфіі пазначылася тэндэнцыя пэўнай рэабілітацыі палітыкі самаўладдзя [напр., 325]. Між іншым яна прайвілася таксама ў працах, якія закраналі «польскае пытанне» [напр., 390, 391]. Спецыяльна спыняцца на гэтай тэндэнцыі не варта. Відаочная яе палітычная задзенасць. Асобна трэба адзначыць публікацыі гісторыка Андрэя Кіштымава, якія паказалі, што тэзіс «Беларусь – калонія Расійская імперыі» патрабуе больш грунтоўнай навуковай прапрацоўкі, асабліва ў галіне гісторыі эканомікі [352, с. 247-254].

Варта заўважыць, што і ў расійскай гістарыграфіі апошніх гадоў назіраецца спроба рэабілітацыі ўнутранай палітыкі імперскіх уладаў у дачыненні да нярускага насельніцтва. Напрыклад, у адным з апошніх выданняў, прысвечаных гэтай праблеме, сцвярджалася: «Расійская імперыя ў XVIII – пачатку XX ст. – гэта кантынентальная шматнацыянальная дзяржава, якая здолела забяспечыць свайму насельніцтву бяспеку, стабільнасць і развіццё, якая валодала неабходным эканамічным патэнцыялам і ваенай магутнасцю дзеля падтрымкі баланса сіл на сусветнай арэне. Расія <...> сталася своеасаблівым саюзам народаў, велізарнай натуральна сфармаваўшайся агульнасцю людзей, у якой розныя народы і культуры навучыліся жыць разам» [363, с. 46]. Як відаць, тэрмінам «саюз народаў» некаторыя даследчыкі спрабуюць замяніць вядомае паняцце «турма народаў».

Аднак азначаная тэндэнцыя не стала дамінуючай. Напрыклад, ацэнкі расійскай палітыкі на беларускіх і літоўскіх землях, якія належалі вядомаму расійскому гісторыку Валянціну Дзякіну рэзка разыходзіліся з ўяўленнямі

пра «саюз народаў». Ён, у прыватнасці, адзначаў, што для апошніх дзесяцігоддзяў XIX ст. быў характэрным афіцыйны курс на «дэпаланізацыю і русіфікацыю Заходняга краю» [336, с. 40]. Іншы даследчык Сяргей Куляшоў таксама выступіў супраць спрабаў узніць «на шчыт» імперскую палітыку самаўладдзя. Падчас «круглага стала» «Нацыянальныя інтарэсы Расіі і рэальныя прыярытэты дзяржаўнай палітыкі за паўтара стагоддзя», арганізаванага рэдакцыяй расійскага часопіса «Отечественная история» (1996), ён заявіў, што гэтая палітыка пярэчыла нацыянальнім інтарэсам Расіі. На думку С.Куляшова, імкненне самаўладдзя да інкарпарацыі суседніх тэрыторыяў спрыяла ўзнікненню перманэнтных ачагаў нестабільнасці на межах Расіі, стрымлівала працэсы яе эканамічнай і палітычнай мадэрнізацыі. Затраты на «засваенне» гэтых тэрыторый падрывалі рэфармацыйныя патэнцыял улады і накіроўвалі краіну на шлях экстэнсіўнага развиція [362, с. 134-135].

Тым не менш у шэрагу навуковых выданняў апошняга часу ставіцца пад сумніў тэзіс пра асіміляцыйную і русіфікацыйскую палітыку расійскага ўраду адносна нярускага насельніцтва Беларуска-Літоўскага краю ў XIX ст. У прыватнасці, амерыканскі даследчык Тэадор Вікс лічыць, што ў другой палове XIX ст. не існавала ўласна нацыянальныя палітыкі Расійскай імперыі, а былі толькі спецыфічныя палітычныя і адміністрацыйныя патрабаванні, якія дапамагалі ўраду ўцігваць рэгіёны і іх жыхароў у імперскае жыщё пры дамінуючай ролі рускай нацыі [492, с. 70]. На яго думку, русіфікацыя ва ўнутранай палітыцы імперыі праяўлялася «ад выпадку да выпадку».

Падчас канферэнцыі, прысвечанай дзейнасці аднаго з «піянераў» літоўскага нацыянальна-культурнага Адраджэння Вінцаса Кудзіркі (Вільня, 20-21.10.1999), Тэадор Вікс пазбег адназначнага адказу на пытанне, ці з'яўлялася Расія канца XIX ст. нацыянальны дзяржавай. На думку гісторыка, толькі грунтоўны аналіз тых разбежнасцяў, што мелі месца ў палітыцы «Цэнтра» і дзеяннях рэгіональных адміністрацый, дазволіць даць адказ на гэтае пытанне.

Пазбягае адназначнасці ў ацэнках нацыянальной палітыкі Расіі таксама Л.Гарызонтай. Ва ўжо цытаванай манаграфіі «Парадоксы имперской политики...» ён дзеля яе харектарыстыкі выкарыстаў цэлы шэраг паняццяў: «инородческая политика самодержавия», «политика национальной дискриминации», «законодательство антисепаратистское по замыслу», «систематическая русификация», «имперская интеграционная политика» ды інш. Варта прывесці і такі аўтарскі тэзіс: «Інтэграцыйны эффект, значэнне якога не трэба змянішыць або ацэніваць выключна ў паняццях нацыянальной канфрантацыі, дасягаўся не столькі дзякуючы, колькі наступерак намаганням урада» [328, с. 219]. Гэтае сцвярджэнне падводзіць да высновы пра існаванне нейкіх цэнтраймклівых сілаў, якія наступерак намаганням расійскіх палітыкаў («Цэнтр») і імкненнем дзеячоў польскага руху, а пазней беларускага, літоўскага, украінскага ды інш., захоўвалі цэласнасць імперыі. Тым самым фактычна ставіцца пад сумніў велікарусіскі харектар расійскай дзяржаўнасці ў XIX – пачатку XX ст.

Расійскую палітыку вырашэння «польскага пытання» Л.Гарызонтай акрэсліў як імкненне да поўнай інтэграцыі былых земляў Рэчы Паспалітай

у расійскі імперскі арганізм [328, с. 8]. Звычайна тэрмін «інтэграцыя» ўключае ў сябе элемент узаемнага прыстасавання пры ад'яднанні частак у адзінае цэлае. Ягонае выкарыстанне прымушае зноў звярнуць увагу на сітуацыю, у якой апнуліся літоўскія палякі. Узнікаюць пытанні, ці збіраўся расійскі бок прыстасоўвацца да інтарэсаў літоўскіх палякаў? Ці планавалі ўлады ўлічваць своеасаблівую інтарэсы гэтай часткі расійскага грамадства? Ці дапушчальна ў дачыненні да беларускіх і літоўскіх палякаў апошніяй трэці XIX – пачатку XX ст. казаць пра імкненне прыстасавацца да патрабаванняў расійскай адміністрацыі і «выключнага» заканадаўства, звязанага з асобай генерал-губернатара Міхаіла Мураёва?

Трэба адзначыць, што антыпольскія і антыкаталіцкія мерапрыемствы ўладаў знайшли сваё асвятленне ў працах А.Цвікевіча [388] і С.Самбук [369]. Асобныя аспекты расійскай палітыкі (скарачэнне памераў замельных уладанняў літоўскіх палякаў, русіфікацыя праз сістэму адукцыі, барацьба з уплывамі каталіцкага духавенства) фрагментарна разглядаліся ў манографіі «Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905-1907 г.» [373]. Ёсьць сэнс звярнуць увагу толькі на тыя бакі расійскай палітыкі, якія маюць непасрэднае дачыненне да пастаўленых вышэй пытанняў.

Але напачатку спынімся на падыходах вышэйшай расійскай адміністрацыі да «вырашэння» «польскага пытання» на беларускіх і літоўскіх землях. Пасля разгрому паўстання 1863-64 г. выявіліся дзве пазіцыі. Адна з іх прадугледжвала ліквідацыю ўсялякіх уплываў мясцовай польскай грамадскасці, поўную грамадска-палітычную, культурную, рэлігійную і эканамічную дэпаланізацыю краю. Дзеля гэтага планавалася выкарыстаць усю моц расійскай дзяржаўнасці. Найбольш прыметным прадстаўніком гэтага кірунку быў віленскі генерал-губернатар М.Мураёў, які яшчэ падчас паўстання заклаў падмурак сістэмы антыпольскага і антыкаталіцкага заканадаўства на беларускіх і літоўскіх землях. Галоўныя ўдары накіроўваліся супраць эканамічных і палітычных пазіцыяў мясцовых польскіх землеўладальнікаў, уплываў каталіцкага касцёла. Пераследам падверглася польская мова ў грамадскім жыцці і ў галіне адукцыі. Пачалася замена літоўскіх палякаў рускім чыноўнікамі ў адміністрацыйным апараце. Актыўізаваўся працэс дэкласацыі шляхты.

Курс «бізуна» падтрымала значная частка рускай грамадскасці Беларуска-Літоўскага краю. Напрыклад, вядомы этнограф і фальклорыст П.Бяссонаў накіраваў у 1866 г. у III аддзяленне Запіску аб мерах прадухілення новага паўстання. Ён раёў у першую чаргу аслабіць уплывы рымска-каталіцкага духавенства, перашкаджаючы яму распаўсюджваць каталіцызм і адначасна далучаючы каталікоў да праваслаўя, зрабіць адукцыю народа выключна ўрадавай справай, замяніць усіх «чыноўнікаў-палякаў» рускімі, прыцягнуць у край магчымым большую колькасць рускіх землеўладальнікаў [34, а. 1].

Прыхільнікам рэпрэсіўнага курса сярод вышэйшай адміністрацыі быў, у прыватнасці, ваенны міністр Дзмітры Мілюцін. Затое ў выразнай апазіцыі да гэтага курсу знаходзіўся міністр унутраных справаў Пётр Валуеў. Ён лічыў магчымым вырашэнне «польскага пытання» на шляху згоды і кампралемі-

са. Ва ўласным дзённіку ён часта згадваў прапановы А.Велепольскага, якія, на яго думку, маглі стаць асновай урэгулявання польска-рускіх адносінаў. П.Валуеў асуджаў антыпольскія мерапрыемствы М.Мураўёва. На старонках дзённіка апошні атрымаў мянушкі «віленскі паша» і «татарская віленская гідра» [236, с. 33].

Як сведчыць дзённікавы запіс ад 22 студзеня 1865 г., якраз П.Валуеў «падкінуў» імператару ідэю пазыцыі М.Мураўёва. У сакавіку 1865 г. Аляксандр II прыняў прашэнне М.Мураўёва пра адстаўку. Аднак пераменаў у палітыцы вырашэння «польскага пытання» не адбылося. Пераемнікам М.Мураўёва стаў генерал К. фон Кауфман, таксама прыхільнік жорсткай пазіцыі. Характэрны эпізод меў месца падчас урадавай нарады, на якой абмяркоўвалася сітуацыя ў Віленскім генерал-губернатарстве. З крытыкай курса М.Мураўёва выступіў генерал А.Патапаў, які заявіў, што гэты курс вядзе да поўнага заняпаду «Заходняга краю». Імгненна адразагаваў ваенны міністр: «Лепей гэта, чым дацьмагчымасць палякам ізноў стаць на ногі» [236, с. 33].

Напачатку снежня 1865 г. імператар падтрымаў прапановы міністра дзяржаўных маёмысціяў А.Зелянога, а таксама віленскага і кіеўскага генерал-губернатараў, якія аформіліся ў вядомы Указ ад 10 снежня 1865 г. Указ між іншым забараняў «асобам польскага паходжання» набываць зямлю ў Беларуска-Літоўскім краі. П.Валуев пратэставаў, нават звярнуўся з прашэннем пра адстаўку, але Аляксандр II адстаўкі не прыняў.

Жорсткія меры ў адносінах да польскай грамадскасці «Заходняга краю» не мелі падтрымкі сярод многіх прадстаўнікоў вышэйшай адміністрацыі. Галоўнай прычынай было перакананне ў іх дарэмнасці. Аднак на беларускіх і літоўскіх землях генерал фон Кауфман спрабаваў працягваць палітыку, якую распачаў М.Мураўёў. З гэтай нагоды П.Валуеў заўважыў у сваім дзённіку, што фон Кауфман «імкненца даказаць, што ён не Кауфман, а Мураўёў <...> Ён моцна настроены Мілюциным і Мураўёвым, і, падобна, што з першых кроакаў хocha выкананць атрыманую *consigne* (дырэктыву – рэд.). Аднак адразу відаць, што ён настолькі новы чалавек у гэтым новым коле ягонай дзейнасці, што ходзіць на чужых нагах» [236, с. 45].

Аднойчы ў размове фон Кауфман напракнүй міністра ўнутраных справаў у «неспачуванні» дзеянням ягонай адміністрацыі. Міністр у адказ выказаў сумніў умагчымасці поўнага «абрусення» краю: «Я яму сказаў, між іншым, што жадаў бы <...> знайсцімагчымасць паверыць, што ў Гародні з часам будзе Тамбоў, а ў Вільні – Пераслаўская пустынь». «І будзе», – адказаў генерал Кауфман» [236, с. 110]. Ён быў сапраўдным прадаўжальникам справы Міхаіла Мураўёва.

Іншая палітычна пазіцыя адносна «вырашэння польскага пытання» звязана з асобай Пятра Валуева. Ён не з'яўляўся прынцыповым праціўнікам палітыкі русіфікацыі. Міністр толькі лічыў, што праводзіць яе трэба пад іншаму. Расія павінна прыцягваць да сябе польскую грамадскасць, а не змагацца з ёй з дапамогай «татарскіх прыёмаў і рабаўнічых сродакаў» [236, с. 412]. 10 кастрычніка 1866 г. П.Валуеў зрабіў наступны запіс у дзённіку: «Жахлівым з'яўляецца тое, што наш урад не абапіраецца на прынцыпы

маралі <...> Павага да свабоды сумлення, да асабістай свабоды, да права ўласнасці, да пачуцца прыстойнасці не адпавядает нам <...> Мы забіраем храмы, канфіскуем маёмысьць, систэматычна руйнуем тое, што не канфіскуем, высылаем дзесяткі тысяч людзей, дазваляем называць здрадаю праўы чалавечага пачуцца, душым замест таго, каб кіраваць, і побач з гэтым ствараем магістратуру, галосны суд і свабоду або паўсвабоду друку. Мы – мяшанка Тахтамышаў з герцагам Альбам, Ярэміяй, Бентамам. Мы павінны выклікаць да сябе пачуццё агіды сярод ёўрапейцаў!» [236, с. 155].

П.Валуеў прыкладу велізарныя намаганні дзеля адстаўкі фон Кауфмана. У каstryчніку 1866 г. віленскім генерал-губернатарам быў прызначаны граф Э.Баранаў. У снежні 1867 г. міністр унутраных справаў прычыніўся да з'яўления Указа аб змяншэнні памераў г.зв. «працэнтных збораў» з маёнткаў літоўскіх палякаў [236, с. 230]. У студзені 1868 г. ён разам з князем Гарчаковым і новым кіраўніком III аддзялення графам Шувалавым пратэставаў супраць ліквідацыі Менскай каталіцкай дыяцэзіі [236, с. 233].

Не без намаганняў П.Валуева ў другой палове 60-х г. XIX ст. пачалася пэўная лібералізацыя ўрадавага курса ў дачыненні да мясцовых палякаў. Сусанна Самбук сцвярджала, што ў адміністрацыі пашыралася перакананне, што паляк, які не выступае супраць урада, не з'яўляецца ворагам. Гэтая перамена, на яе думку, была абумоўлена імкненнем царскіх уладаў падчас рэвалюцыйнага крызісу канца 60-х – пачатку 70-х г. XIX ст. знайсці падтрымку ва ўсіх колах краёвай грамадскасці, у т.л. нават сярод мясцовой польскай памеснай шляхты [369, с. 65].

Магчыма, пэўную ролю адыграла таксама пазіцыя часткі расійскай грамадскасці. Супраць працягвання палітыкі М.Мураўёва, напрыклад, актыўна выступіла штодзённая сталічна газета «Новое время», якую рэдагавалі Адам Кіркор і Мікалай Юматай. Менавіта А.Кіркор быў галоўным ідэолагам выдання. Першы нумар выйшаў 5 студзеня 1868 г. Газета адразу звярнула ўвагу на праблему «абрусецця». Яна крытыковала пазіцыю прыхільнікаў прымусу. «Гістарычны вопыт падказвае, – сцвярджалаася ў адным з рэдакцыйных артыкуулаў, – што рэпресіўныі сродкамі нельга знішчыць вынік стваральнай працы стагоддзяў» [160. № 41]. Крытыковаліся намеры тых дзеячоў, якія мелі пэўнасць, што за 2-3 гады можна перамяніць веравызнанне і родную мову мільёнаў людзей. Рэдакцыя заяўляла, што каталіцкае веравызнанне не перашкаджает «быць верным доўгу» падданага Расійскай імперыі. На яе думку, «рускім можа быць і каталік, які гаворыць па-польску». Аўтар артыкула сцвярджалаў, што «Паўночна-Захадні край» з'яўляецца рускім краем. І менавіта таму ўлады не павінны дапускаць ягонага гаспадарчага і культурнага заняпаду. Мясцовая грамадскасць павінна аб'яднаніца з рускай грамадскасцю, а гэтага не дасягнуць выключным заканадаўствам: «Праваслаўны, каталік і лютаранін павінны ісці разам. Як вернападданыя аднаго Гасудара, дзеці адной Айчыны, яны павінны карыстацца тымі самымі правамі».

Рэдакцыя прызначала палітыку русіфікацыі заканамернай пасля паўстання 1863-64 г. Але яе галоўнай зброяй лічылася дэманстрацыя Расій

больш высокага цывілізацыйнага ўзроўня. Пэўным узорам асіміляцыі і каланізацыі лічыліся ЗША. Сцвярджалася, што ператварэнне эмігрантаў з Еўропы ў амерыканцаў адбылося дзякуючы тому, што заканадаўства Злучаных Штатах забяспечыла годнасць асобы, павагу да ўласнасці і справядліві суд [160. № 8]. Звярталася ўвага на небяспеку «праletарызацыі» грамадства беларускіх і літоўскіх губерняў. «Праletарыямі» становіліся былья чыноўнікі каталіцкага веравызнання, былья арэндатары, пазбаўленыя зямлі, ды іншыя ахвяры выключнага заканадаўства [160. № 31]. У палеміцы з прыхільнікамі палітыкі «бізуна» рэдакцыя (Адам Кіркор) даказвала, што «польскае пытанне» ў беларуска-літоўскіх губернях не тоеснае «польска-му пытанню» ў Каралеўстве Польскім [160. № 55].

Газета спрабавала паўплываць на пазіцыю новапрызначага віленскага генерал-губернатара А. Патапава. Выказваліся надзеі на ўвядзенне земстваў, рэфармаваных судоў, скарачэнне выдаткаў на бюракратычны аппарат, замену «канtryбуцыйнага збору» падаткам на прыбытак, ліквідацыю прававой няроўнасці [160. № 61, 68, 220; 161. № 19; 162. № 42]. У некаторых публікацыях падкрэслівалася нават неабходнасць увядзення самакіравання расійскіх правінцыяў [160. № 108]. У 1871 г. сярод аргументацыі на карысць юрыдычнай роўнасці стаў фігураваць міжнародны фактар, а менавіта працэс утварэння Германскай імперыі. «Новое время» сцвярджала, што галоўнымі праціўнікамі Расіі становішча Германіі і Аўстра-Венгрия. У такой сітуацыі вельмі небяспечна мець на заходніх межах масу незадаволенага польскага насельніцтва. Адзінае выйсце бачылася на шляху пэўнага расійска-польскага паяднання [163. № 25].

З 1866 па 1870 г., пачынаючы з усходніх губерняў, ішоў працэс адмены ваеннага становішча. Адначасова ўсходнія губерні вылучаліся з Віленскага генерал-губернатарства: у 1869 – Магілёўская і Віцебская, у 1870 – Менская. Магчыма, ва ўрадзе лічылі, што адміністрацыянае адзінства «заходніх губерняў» можа падтрымліваць спадзяванне на ягонае далучэнне ў будучым да Польшчы [369, с. 78]. Вылучэнне павінна было яшчэ раз паказаць, што гэта «ісконна рускія землі» і вяртання Рэчы Паспалітай ніколі не будзе. Кардынальныя перамены ўрадавай палітыкі ў дачыненні да мясцовай польскай грамадскасці не прадугледжваліся.

Пазіцыю самога імператара выдатна раскрывае ягоны дыялог з П. Валуевым, які адбыўся 27 красавіка 1880 г. Пры аблеркаванні асобы нейкага чыноўніка высокага рангу П. Валуеў заяўвіў, што у адносінах да палякаў гэта чалавек «круготага нораву». І пачуў у адказ: «Вось гэта і патрэбна ў дачыненні да палякаў <...> Я добра ведаю, што палякаў ніколі не пераробіш на рускіх. Я гэтага і не дамагаюся. Але кіраванне ў Польшчы павінна быць рускім, і пакуль я жывы я не змяню сваёй палітыкі» [237, с. 245].

Нядзіўна, што спробы некаторых чыноўнікаў паўплываць на кардынальныя змяненні тактыкі вырашэння «польскага пытання» не давалі добрых вынікаў. Так, без водгуку засталася дакладная запіска віленскага генерал-губернатара Пятра Альбядзінскага (1878), адрасаваная міністру ўнутраных

справаў Льву Макаву. П.Альбядзінскі прапанаваў увесці на тэрыторыі Віленскага генерал-губернатарства земствы і ўраўняць мясцовасць дваранства ў правах з дваранствам унутраных губерняў Расіі [17. № 56, с. 16-18]. Таксама не меў наступстваў ягоны ліст да Аляксандра II ад 7 снежня 1879 г. Кіраўнік генерал-губернатарства сцвярджаў, што «ў мясцовага польскага насельніцтва адсутнічае жаданне прайяўляць якую-небудзь варожасць да ўраду» [17. № 53, с. 3]. На падставе гэтага ён прасіў імператара дазволіць у Віленскай і Гарадзенскай губ. крыжовыя ходы па-за касцёламі, пашырыць права набажэнства на вікарных ксяндзоў, дазволіць кожнаму святару выступаць з уласнай прамовай, вызваліць мясцовых польскіх землеўласнікаў ад «працэнтнага збору» і, нарэшце, ураўняць Віленскае генерал-губернатарства з іншымі губернямі «ў формах грамадскага ўладкавання» [17. № 53, с. 11адв.-15]. Апошняе, у прыватнасці, азначала ўядзенне судовых установаў адпаведна реформе 1864 г.

Падобна, што пасля паўстання 1830-31 г. усе імператары дынастыі Раманавых былі ўпішчаны, што Польшча ніколі не будзе лаяльнай да Расіі. Яны быццам жылі з тым пачуццём, якое выказаў Мікалай I у лісце да вялікага князя Кастаціна ад 3 студзеня 1831 г., калі пісаў, што Польшча і Расія не могуць існаваць у адным часе і адной прасторы: «<...> Адзін з гэтых двух народаў павінен загінуць» [Цыт.па: 453, с. 163].

Рэалізатарамі адроджанай палітыкі «бізуна» сталі генерал-губернатары І.Каханаў (1884-1892) і П.Ажэўскі (1893-1897). Ізноў уся каталіцкая шляхта пачала трактавацца як «неблаганадзейны элемент», ізноў пачаліся звольненні «чыноўнікаў-паликаў». Улады не сталі ўводзіць у беларускіх і літоўскіх губернях інстытут земскіх начальнікаў, якія з сярэдзіны 1889 г. узначалілі сялянскае самакіраванне, і г.д. Але гэтая палітыка ў чарговы раз паказала сваю бесперспектыўнасць.

Напрыканцы XIX – пачатку XX ст. ізноў наступіла «эра» лібералізма. У 1902 г. на пасаду віленскага генерал-губернатара быў прызначаны князь Пётр Святаполк-Мірскі. Нормай дзеянняў мясцовай адміністрацыі ў гэты час становіща вельмі вольная трактоўка абмежавальнаага заканадаўства. Генерал-губернатар паспрабаваў інтэграваць мясцовую польскую грамадскасць у расійскую дзяржаву. Ён быў упэўнены, што «далейшае захаванне польскай грамадскасці без усялякіх сувязяў з рускай спрыяле згуртаванасці асобаў польскага паходжання, нараджае ў польскім грамадстве незадавальненне і апазыцыйныя настроі. Усё гэта некарысна ўплывае на сам ход рускай справы ў краі» [79, а. 139]. Але і ў гэтым выпадку не адбылося кардынальней перамены афіцыйнага курсу. Змянілася толькі тактыка. Цяжар барацьбы з польскасцю князь П.Святаполк-Мірскі перанёс у галіну культуры. «Гістарычнай задачай Расіі, заваяваўшай польскую народнасць сілай зброі, – пісаў ён, – цяпер з'яўляецца культурная перамога над ёю» [79, а. 142]. Польскі гісторык Л.Яськевіч даў наступную характарыстыку П.Святаполк-Мірскому: «За знешніяя арыстакратычныя добразычлівасцю і спагадлівасцю князя хавалася досьць макавелісцкая натура русіфікатара, які дзяржаўны інтарэс ставіў вышэй за ўсё» [426, с. 41].

Распачынаючы ў сярэдзіне 60-х г. XIX ст. новы этап «вырашэння» «польскага пытання», улады павінны былі выпрацаўаць крытэрый вызначэння польскасці. «Знайсці» паляка было няпроста з прычыны незавершанасці працэса нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. Да паўстання 1863-64 г. заканадаўства ставіла знак роўнасці паміж «польскім паходжаннем» і неправаслаўным веравызнаннем [328, с. 101]. У другой палове XIX ст. ва ўрадзе і ў расійскім друку разгарнулася палеміка вакол крытэрыяў польскасці. Газета «Новое время», напрыклад, у 1868 г. сцвярджала, што «ўласна палякаў у Паўночна-Заходнім крае вельмі мала <...> Тут пераважаюць карэнныя літвойцы і рускія, якія засвоілі польскую нацыянальнасць» [160, № 9]. Але, як падаецца, канфесійныя прынцыпія вызначэння захаваў сваё дамінаванне. Так, Указ 10 снежня 1865 г., які павінен быў знішчыць эканамічныя падставы польскіх уплываў, супрацьпастаўляў палякаў «асобам рускага паходжання» праваслаўнага і пратэстанцкага веравызнання. І хоць, як сцвярджала С.Самбук, у 1869 г. урад растлумачыў, што «асобамі польскага паходжання» трэба лічыць не каталікоў наогул, а толькі палякаў і тых заходніх ураджэнцаў, якія «засвоілі польскую нацыянальнасць», мясцовыя улады шырока карысталіся менавіта крытэрыем веравызнання. Тым больш, што ўрад не настойваў на ўласным тлумачэнні. А службовыя інструкцыі па ведамствах захоўвалі разуменне яшчэ «мікалаеўскай» эпохі. Л.Гарызонтаў прыйшоў да высновы, што цэнтральныя ўлады фактычна ўхіліліся ад выпрацоўкі адзінага крытэрия. Урад вырашыў цалкам даверыцца разуменню мясцовай адміністрацыі [328, с. 102].

У выніку дыскрымінацыйных мерапрыемстваў закранулі шырокасць кола асобраў, якія не мелі адносінаў ні да польскага руху, ні да польскай культуры. У катэгорыі рэпрэсаваных апынуліся нават сяляне каталіцкага веравызнання. І гэта пры тым, што цэнтральныя ўлады рабілі пэўную стайку на сялянства. Менавіта ў ім бачылі свой сапыгальны падмурок у барацьбе з польскасцю. Узнікшая супяречнасць, так і не знайшла юрыдычнага вырашэння. Толькі ў 1901 г. быў устаноўлены маёмасны цэнз (60 дзес.), перавышэнне якога падводзіла селяніна пад дзеянне антыпольскага заканадаўства.

Яшчэ напрыканцы XIX ст. міністр унутраных справаў Іван Грамыкін падзяляў веравызнанльнае разуменне нацыянальнасці. У 1897 г. ён пісаў: «<...> Прыналежнасць да замежнага веравызнання <...> не можа не ўказываць на адсутнасць у іх (падданых імперыі – А.С.) духоўнай сувязі з рускім народам, той агульнасці духоўных, нацыянальных інтарэсаў, якая галоўным чынам і забяспечвае ўстойлівасць засваення народнасці <...> Каталік і паляк, праваслаўны і рускі – гэта тоесныя паняцці і ў народным быту, і ў грамадскім меркаванні, і ў вачах мясцовай адміністрацыі» [1. Rkp.767, k. 57-58].

Толькі напачатку XX ст. прыйшло, здаецца, канчатковае разуменне палітычнай шкоднасці атаясамлівання каталіцызма і польскасці. Віленскі генерал-губернатар П.Святаполк-Мірскі ў 1903 г. адзначаў ў справаўдзачы імператару: «Абвяшчаючы, што селянін-літовец, які належыць да каталіцкага касцёла, з'яўляецца палякам, а селянін-беларус не праваслаўнага, а каталіцкага веравызнання, належыць не да рускай, а да польскай сям'і, урад

толькі ўзмацняў шэрагі польскай народнасці, узбагачаючы яе тымі, хто <...> ніколі да яе не належыў» [79, а. 40]. Па сутнасці, гэта было прызнанне, што расійскі ўрад сваёй палітыкай спрыяў працэсу паланізацыі сярод літоўцаў і беларусаў-каталикоў. З іншага боку, атаясамліванне праваслаўнай часткі насельніцтва Беларуска-Літоўскага краю з рускім спрыяла русіфікацыі гэтага насельніцтва.

Звернем увагу на канкрэтныя мерапрыемствы расійскіх уладаў па вырашэнні «польская пытаннія» на беларускіх і літоўскіх землях. І пачнем з разгляду палітыкі ў дачыненні да каталіцкага касцёла.

Пасля паўстання 1863-64 г. каталіцкі касцёл стаўся адным з галоўных аб'ектаў рэпрэсійнай палітыкі расійскага ўраду. Самая шырокія паўнамоцтвы ў рэалізацыі гэтай палітыкі атрымала мясцовая адміністрацыя. Упершыню на гэта звязнула ўвагу беларуская даследчыца Валянціна Яноўская (Грыгор'ева) [344, с. 86]. Так, напрыклад, цыркулярамі ад 19 і 23 студзеня 1865 г. забаранялася прызначэнне ксяндзоў на духоўныя пасады і нават настаўнікамі Закона Божага без згоды губернатара. Цыркуляры ад 8 ліпеня 1864 г. і 19 верасня 1867 г. прадугледжвалі абавязковы дазвол адміністрацыі на ўстаноўку прыдарожных крыжоў і ўмацаванне на іх аброзоў. Таксама з дзеянасцю мясцовых органаў улады была звязаная забарона заштатным ксяндзам весці набажэнствы і выконваць хрысціянскія абраады. Менавіта віленскі генерал-губернатар М.Мураўёў цыркулярам ад 1 студзеня 1864 г. забараніў карыстацца польскай мовай у афіцыйнай перапісцы і размаўляць на ёй у публічных месцах, што стварыла значныя цяжкасці для працы польскамоўнага каталіцкага духавенства, а і г.д.

У сярэдзіне 60-х г. XIX ст. ва ўрадавых адносінах да каталіцкага касцёла ўяна дамінавалі репрэсійныя сродкі. Пэўную ролю ў іх ажыццяўленні адыграла Асобная камісія па справах рымска-каталіцкага духавенства, створаная па ініцыятыве віленскага генерал-губернатара ў студзені 1866 г. «дзеля аслаблення ўплываў каталіцкага духавенства». Яе ўзначаліў чыноўнік Аляксей Старажэнка. Галоўнай задачай камісіі з'яўляўся жорсткі нагляд як за выкананнем духавенствам усіх распараджэнняў улады, што мелі да яго дачыненне, так і за асобай кожнага ксяндза [56, а. 1-1 адв.]. У асяродку каталіцкага духавенства з'яўленне Камісіі А.Старажэнкі ўспрынялі як рэальны крок у справе поўнай русіфікацыі касцёла. Краёвец і грамадскі дзеяч Зыгмунт Нагродскі ў працы, прысвечанай дзеянасці каталіцкага духавенства ў 60-80-я г. XIX ст., сцвярджаў, што Камісія мела распрацаваны план русіфікацыі касцёла. Ён нібыта ўключаў у сябе далучэнне да праваслаўя быльх уніятаў, якія напрыканцы 30-х – напачатку 40-х г. XIX ст. сталі каталікамі, перавод касцельнага набажэнства на рускую мову, увядзенне ў склад кансіторый урадавых камісараў і г.д. [451, с. 26-27]. Архіўныя документы не пацвярджаюць існавання падобнага плану, хоць галоўным мэтам дзеянасці Камісіі А.Старажэнкі ён цалкам адпавядаў.

Важным кірункам працы Камісіі, якая дзейнічала да ліпеня 1868 г., стала пытанне пра змяншэнне колькасці каталіцкіх касцёлаў і кляштароў. Трэба адзначыць, што мясцовая адміністрацыя атрымала велізарныя

паўнамоцтвы ў справе вызначэння лёсу таго або іншага каталіцкага храма. Яшчэ ў 1864 г. імператар прадаставіў генерал-губернатарам «Заходняга краю» права закрыцца кляштароў, якія падтрималі паўстанне, а праз два гады мясцовая адміністрацыя атрымала дазвол на закрыцце тых з іх, якія будуць прызнаныя «асабліва шкоднымі ў палітычных адносінах» [37, а. 1]. Адначасова дазвалялася зачыніць «шкодныя ў палітычных адносінах» капліцы і тыя парафіяльныя касцёлы, якія мелі нязначную колыкасць вернікаў. У выпадку пераходу большасці вернікаў у праваслаўе касцёлы і капліцы маглі быць ператвораны ў праваслаўныя цэрквы. У выніку на працягу ўсёй другой паловы XIX ст. колыкасць каталіцкіх капліцаў, касцёлаў і кляштароў няухільна змяншалася.

На падліках С. Самбук, ужо на пачатак 1868 г. у дзвеяці «заходніх» губерніях імперыі было зачынена 34 кляштары, 128 касцёлаў і 67 капліцаў. 40 касцёлаў і 17 капліцаў сталі праваслаўнымі храмамі [369, с. 41-42]. Афіцыйныя документы ўтрымліваюць іншыя лічбы. Міністр унутраных спраў Л. Макаў у Запісцы, якая захавалася ў архіве III аддзялення, сцвярджай, што за перыяд 1865-1876 г. ва ўсёй Расійскай імперыі было зачынена 110 парафіяльных касцёлаў, 188 філіяльных касцёлаў і капліцаў і 19 кляштароў [37, а. 4]. Апроч таго, у шматлікіх капліцах было часова забаронена правядзенне набажэнства, хаця афіцыйна яны не лічыліся зачыненымі. Толькі ў Віленскай дыяцэзіі, паводле Запіскі Льва Макава, такіх капліцаў было больш за 200.

Супраціў вернікаў часцей быў даволі пасіўным. Напрыклад, 25 кастрычніка 1865 г. сялянскі натоўп выказаў незадавальненне перадачай Шацілаўскага касцёлу (Полацкі пав.) праваслаўнаму духавенству. Была выкліканыя паліцыя, якая арыштавала трох вернікаў. Астатнія пасля гэтага «шчыра пакаяліся ў садзеянным злачынстве» [53]. А вось у мястэчку Крохы Ковенской губ. падзеі набылі трагічныя характар. У 1892 г. улады зачынілі мясцовыя кляштары бенедыктынак. А праз год тыя ж самыя ўлады вырашылі зачыніць з прычыны «стараасці» адзіны драўляны касцёл, які заставаўся ў мястэчку. Вернікі звярнуліся за дапамогай да Аляксандра III і да кіраўнікоў іншых краінаў. Не дачакаўшыся адказаў, яны ўстанавілі кругласутачнае дзяжурства ў касцёле. Паліцыя так і не здолела выканаць загад губернатора. І ў лістападзе 1893 г. у Крохах з'явіўся сам губернатор Клінгенберг з моцным атрадам паліцыі. Аднак натоўп вернікаў аказаў упарты супраціў. Паліцыя была разагнаная. 23 лістапада ў Крохы ўступіў вялікі карны казачы атрад. У касцёле засвісталі нагайкі, раздаліся выстралы. Былі забітыя 9 чалавек, каля 50 параненыя [400, с. 190]. Іншых удзельнікаў «бунту» губернтар у адміністрацыйным парадку адправіў на катаргу. Аднак справа атрымала шырокі грамадскі водгук. Праз год у Вільні ўсё ж такі адбыўся суд. Абараўняць вернікаў узяліся вядомыя расійскія адвакаты. Высвятленне ўсіх абстравінаў трагічнага здарэння ўказала на віну губернскай адміністрацыі і чыноўнікаў. У выніку большасць «бунтаўшчыкоў» была апрайданая. Чацвёра асуджаных замест 10 гадоў катаргі атрымалі па году турэмнага занявлення [478, с. 508-510; 9, с. 91].

Гэтая падзея значна ўскладніла закрыцце касцёлаў. Тым не менш яно працягвалася да пачатку XX ст. Документы канцылярыі гарадзенскага

губернатора сведчаць, што да 1906 г. у восьмі паветах губерні (без Беластоцкага) быў зачынены 61 касцёл і кляштар. 47 з іх былі ператвораны ў праваслаўныя храмы [373, с. 45].

Адначасова адбываўся гвалтоўны перавод каталікоў у праваслаўе. Варта прывесці сведчанне «праваслаўнага з праваслаўных» і «чыстага рускага чалавека» (так у тэксле – А.С.), перапіска якога трапіла ў поле зроку перлюстратараў III аддзялення. Аўтар ліста да рэдактара газеты «Вест» М.Юматава (29 красавіка 1866 г.) абураўся тым, што на Слонімшчыне ўлады выкарыстоўвалі, па яго словам, «варварскія сродкі, каб прымусіць няшчасных каталікоў пакінуць веру сваіх бацькоў». Ён падрабязна апісваў пыткі голадам і холадам, казачыя нагайкі, якія шырока ўжываліся дзеля павялічэння колькасці праваслаўных вернікаў [35, а. 25-26].

Паводле дадзеных Камісіі А.Старажэнкі, за перыяд з 1863 па 15 ліпеня 1866 г. у Менскай губ. было пераведзена ў праваслаўе 10036 чал., у Магілёўскай – 983 чал., у Віцебскай – 2947 чал., у Віленскай – 14788 чал., у Гарадзенскай – 13462 чал., у Ковенскай – 224 чал. Ва ўсіх шасці губернях – 42440 чал. [58, а. 3-63]. Трэба адзначыць супраціў каталіцкага насельніцтва, які набываў самыя розныя формы. Адной з іх было ўпартасце наведванне «новымі» праваслаўнымі каталіцкіх касцёлаў. Так, напрыклад, начальнік Менскага губернскага жандарскага ўпраўлення паведамляў менскому губернатору 4 жніўня 1869 г., што сяляне з наваколля Нясвіжа, нядаўна далучаныя да праваслаўя, ходзяць да споведзі і прычасці ў нясвіжскія касцёлы [138, а. 15-16]. Вернікі звярталіся з скаргамі ў органы ўлады. У 1870 г. менскі губернатор разбіраў скаргу мяшчанаў мястэчка Лагішына Пінскага пав. на прымусовы перавод іх у праваслаўе. Адначасова мяшчане скардзіліся на закрыццё касцёла ў 1865 г. [139] Па звестках газеты «Новое время» сяляне Віленскай губ. у 1867 г. накіроўвалі «хадакоў» у Вільню і ў Санкт-Пецярбург, каб улады дазволілі вярнуцца назад у каталіцызм [160, № 46].

У поле зроку ўладаў трапілі таксама выпадкі пэўнага рэлігійнага «самаабслугоўвання» вернікаў. Гарадзенскі губернатор у справаўдачы за 1871 г. адзначаў існаванне вёсак, «жыхары якіх наогул адмовіліся ад выканання духоўных абраадаў або выконваюць іх з дапамогай абранных са свайго асяродку адукаўных жанчын, якія па чыну каталіцкай царквы хрэсціць немаўлят, праводзяць вянчанне, пахаванне ды інш.» [15]. Часцяком сяляне былі проста вымушаныя гэта рабіць. Справа ў тым, што ліквідацыя каталіцкіх парафіяў прывяла да таго, што маса каталікоў аказалася за межамі парафіяльнага жыцця. «Новое время» ў 1868 г. адзначала, што з вернікаў пяці зліквідаваных парафіяў Віленскай дыяцэзіі ў праваслаўе перайшлі толькі 4412 чал., а 14079 чал. жывуць без рэлігійных абраадаў [160, № 21].

У красавіку 1866 г. праваслаўны архіепіскап Антоній звярнуўся да генерал-губернатора фон Кауфмана з праектам стварэння «Захадне-каталіцкай іерархіі», незалежнай ад Ватыкана. Аўтарам праекту быў маршалак шляхты Менскай губ. Яўстах Прашынъскі, які бачыў у гэтым «сродак да паступовага збліжэння і зліцця мясцовых каталікоў з рускім праваслаўем» [36]. Аднак разрыў адносінаў з Ватыканам не ўваходзіў у планы расійскага кіраўніцтва, і ўлады не праявілі цікавасці да гэтага праекту.

С.Самбук у выніку даследавання палітыкі царызма другой паловы XIX ст. прыйшла да высновы, што з канца 60-х г. адбываліся пэўныя перамены ў сферах антыкаталіцкіх мерапрыемстваў. На яе думку, не адміняючы абмежавальных цыркуляраў, улады пачалі выказваць павагу да каталіцкай рэлігіі і перасталі выкарыстоўваць рэпрэсіўныя сродкі [369, с. 87-88]. Цалкам пагадзіцца з такой высновай нельга. Вядома, што, якраз у красавіку 1876 г. Бялыніцкі касцёл разам з святым абразам Маці Божай і будынкам былога Кармліцкага кляштара загадам міністра ўнутраных справаў быў перададзены праваслаўнай епархіі [1. Rkp.777, s. 26-29]. Аднак пэўныя перамены сапраўды адбыліся.

Дзеля змяншэння незадавальнення каталіцкага духавенства час ад часу рабіліся пэўныя крокі, быццам бы насустрach ягоным патрабаванням. Так, напрыклад, настаяцелі зачыненых касцёлаў на падставе Указа Аляксандра ІІ ад 14 красавіка 1867 г. заставаліся на дзяржаўным утрыманні да новага прызначэння. У 1877 г. началася аднаўленне набажэнства ў некаторых раней зачыненых капліцах. Павялічываліся сродкі, якія прызначаліся на ўтрыманне каталіцкіх семінарыяў. Так, утрыманне Віленскай семінарыі павялічылася з 6825 руб. у 1843 г. да 8825 руб. у 1877 г. [38, а. 5 адв.]. Аднак нельга забываць, што ўрад сэканоміў пэўную суму ліквідацыяй у 1869 г. Менскай каталіцкай семінары.

Але самая галоўная перамена заключалася ў tym, што да ажыццяўлення мерапрыемстваў па «абрусеянні» касцёла ўрад вырашыў прысягнуць каталіцкае духавенства. Яскрава гэта прайвілася ў спробах замены польскай мовы ў дадатковым касцёльным набажэнстве на рускую.

Камісія А.Старажэнкі шмат увагі надала азначанай праблеме. Толькі ў 1866 г. было праведзена 16 пасяджэнняў па аблікаванню гэтага пытання. Аднак да аднадумства сябры Камісіі так і не прыйшлі. Прыхільнікі замены лічылі, што польская мова ў касцёле застаецца моцным сродкам апальчвання: «Гэта паланізацыя, перажывшая самую Польшчу, гэта яе нябачныя межы 1772 г.» [58, а. 45]. Пакінуць польскую мову, на іх думку, азначала прайвіць непаслядоўнасць, бо каталікі «ператвараюцца ў носьбітаў польскіх прэтэнзіяў». Праціўнікі бачылі ў замене фактычнае ўраўнанне каталіцызма ў правах з праваслаўем. Яны баяліся канкурэнцыі і сцвярджалі, што каталіцызм на рускай мове небяспечны для ўсёй Расіі. Па іх меркаванні, насельніцтва беларускіх і літоўскіх земляў само па сабе скілецца да праваслаўя. Адзін з сябров Камісіі падчас аблікавання выказаў прапанову замяніць польскую мову лацінскай, а пазней «белорусским наречием» [58, а. 47 адв.]. Пропанова не прайшла. У далейшым улады яшчэ не раз будуць рабіць падобныя заявы, аднак беларуская мова будзе трактавацца толькі як прыкрыццё ўвядзення рускай.

Спраба замены польской мовы на рускую ў дадатковым касцёльным набажэнстве напрыканцы 60-х г. XIX ст. стала адным з галоўных кірункаў урадавага курсу ў адносінах да каталіцызму. Паводле меркавання Д.Чыхачова, які ў 1913 г. напісаў книгу пра гісторыю «распалячвання» касцёла, у 1867 г. гэтую ідэю адобраў сам імператар Аляксандр II [392, с. 14].

А вось расійская грамадскасць не мела ўпэўненасці ў мэтазгоднасці ўвядзення рускай мовы ў касцёл. Спрэчкі ў Камісіі Старажэнкі былі пэўным адлюстраваннем той дыскусіі, якая распачалася ў расійскім друку. Сярод праціўнікаў гэтай рэформы вылучаліся вядомы пісьменнік і публіцыст І.Аксакаў і папячыцель Віленскай навучальны аkrугі (1864-1868) І.Карнілаў. І.Аксакаў быў упэўнены, што «абрусенне» касцёла прынцыпова немагчыма: «Менавіта ў Заходнім крае быць <...> свядомым каталіком і адначасна сапраўды рускім чалавекам немагчыма. Можна быць рускім і звацца рымскім каталіком альбо быць рымскім каталіком і толькі звацца рускім» [392, с. 64]. Ён лічыў, што галоўнай мэтаю ўрада павінна стаць далучэнне ўсіх каталікоў «рускага паходжання» да праваслаўнай царквы*.

І.Карнілаў быў упэўнены, што каталіцкае духавенства акажа дзеясны супраціў намерам ураду. Апроч таго, на яго думку, замена мовы перанясе каталіцтва на рускую нацыянальную глебу і прывядзе да цалкам новай і вельмі небяспечнай з'явы – рускага каталіцтва. «Мы павінны змагацца супраць самога каталіцтва, па меншай меры, супраць каталіцкага фанатызма ў Заходнім крае, – пісаў ён. – Каталіцтва небяспечнае не тым, што прарапаведуецца на польскай мове, а самой сваёй сутнасцю <...>» [392, с. 71]. Трэба заўважыць, што на баку праціўнікаў рэфармавання была забарона (15 чэрвеня 1848 г.) выкарыстання рускай мовы ў каталіцкім набажэнстве імператарам Мікалаем I. Карыстанне рускай мовай лічылася прывілеем праваслаўнай царквы, і спрабы прадстаўнікоў іншых веравызнанняў таксама ўжывалісь у набажэнстве рускую мову разглядаліся як пакушэнне на правы праваслаўя.

Сярод прыхільнікаў моўнай рэформы ў расійскай грамадскасці вылучаліся постасці рэдактара «Московских ведомостей» Міхаіла Каткова і папячыцеля Віленскай навучальны аkrугі ў 1868-1869 г. Пампейя Бациошкова. Яны настойвалі на зношчэнні польскасці каталіцкага касцёла і лічылі, што ліквідацыя польскай мовы ў касцёлах цалкам вырашыць канфесійную проблему ў «Заходнім крае».

Цікавую пазіцыю заняла газета «Новое время». А.Кіркор у артыкуле «Лёс рускай мовы ў касцёлах Паўночна-Заходняга краю» адзначыў, што Біблія Ф.Скарыны выдавалася на «беларускай гаворцы» [160. № 248]. Рэдактар «Нового времени» не лічыў яе дыялектам рускай мовы. У наступных артыкулах 1868-1869 г. па праблеме мовы каталіцкага набажэнства «Новое время» неаднаразова нагадвала, што «Высачайшыя распараджэнні» ад 1832 і 1852 г. дазваляюць карыстацца роднай мовай насельніцтва пры малітвах за правячую дынастыю і ў народных павучэннях. Аўтары непадпісаных публікацыяў звярталі ўвагу на магчымасць карыстання «беларускай і мазарускай гаворкамі, бо яны мясцовыя, бо на іх гаворыць большасць насельніцтва Заходняга краю». Гэтае ўвядзенне падавалася публіцыстам «Нового времени» карыснай з'явай, якая б нават палегчыла правядзенне набажэнства, бо «многім ксяндзам лягчэй прарапаведаваць па-беларуску або

* У 80-я г. XIX ст. пісьменнік змяніў свае адносіны да моўнай рэформы касцёла і пачаў выступаць як яе прыхільнік.

маларуску, чым на рускай мове» [160. № 250]. Таксама звярталася ўвага, што ўвядзенне рускай мовы, напрыклад, у Віленскай дыяцэзіі будзе парушэннем распараджэння 1832 і 1852 г., бо, як сцвярджалася, мясцовыя каталікі гавораць па-польску. У іншым артыкуле абаранялася права літоўцаў карыстасца ў набажэнстве літоўскай мовай [161. № 73]. Адказваючы на абвінавачванні «Московских ведомостей» у тым, што «Новое время» (у прыватнасці, А. Кіркор) прадстаўляе інтарэсы «польской партыі» і адстойвае польскую мову ў касцёле, газета ў адным з перадавых артыкулаў адказала, што яна выступае за выкарыстанне тых моваў, якія ўжываюць мясцовыя парафіяне, у т.л. беларускай і маларускай [162. № 70].

У 1867 г. у Рымска-каталіцкую калегію быў накіраваны ўрадавы запыт з просьбай выказаць меркаванне па праблеме ўвядзення рускай мовы ў дадатковае набажэнства. 7 чэрвеня 1868 г. міністэрства ўнутраных спраў атрымала адказ: без дазволу папы рымскага ўвядзенне рускай мовы ў касцёл немагчымае [344, с. 88]. Аднак адмоўны адказ толькі павялічыў колькасць прыхільнікаў рэформы каталіцкага набажэнства.

У снежні 1869 г. Аляксандр II загадаў стварыць камісію дзеля распрацоўкі парадку ўвядзення рускай мовы ў касцёл. Старшынёю Камісіі быў прызначаны вялікі князь Констанцін Мікалаевіч. Шэраг сяброў Камісіі (у прыватнасці, сам вялікі князь і ваенны міністр Д. Мілюцін) выказаліся за прымусовасце ўвядзенне рускай мовы. Але большасць (сярод іх міністр унутраных спраў Цімашэў і начальнік III аддзялення граф Шувалаў) не падзяліла гэтага меркавання і прапанавала толькі адмяніць забарону на правядзенне рускамоўнага дадатковага набажэнства, уведзеную яшчэ 15 чэрвеня 1848 г., і дазволіць карыстанне рускай мовай [392, с. 14]. Імператар згадзіўся з пропановай Камісіі. Указ ад 25 снежня 1869 г. дазваляў ужыванне рускай мовы ў дадатковым касцёльным набажэнстве.

Характэрнай рысай палітыкі ўвядзення рускай мовы стала імкненне ўладаў актыўна выкарыстоўваць самое каталіцкае духавенства. У першую чаргу трэба адзначыць дзейнасць адміністратора Віленскай (пасля 1869 г. Віленска-Менскай*) дыяцэзіі ксяндза Пятра Жылінскага. Ён стаў адміністраторам у 1863 г. Віленскі біскуп Адам Красінскі ў гэты час знаходзіўся ў ссыльцы ў далёкай Вятцы. У лістападзе 1869 г. П. Жылінскі падчас аўдыенцыі ў Аляксандра II заяўвіў, што з'яўляецца сапраўдным патрыётам Расіі і готовы ўсім ахвяраваць дзеля Айчыны і цара [451, с. 35-36]. Віленская капітула падтрымала гэту заяву. Апроч таго, падчас візіту адміністратора дыяцэзіі ў сталіцу была арганізаваная адпраўка г.зв. «адрасоў» на імя імператара Аляксандра II, у якіх каталіцкае духавенства (49 подпісаў) заяўляла, што не падтрымлівае такіх «богопротивных» спраў, як паўстанне [451, с. 39]. Бліжэйшымі памочнікамі П. Жылінскага былі рэктар Віленскай каталіцкай семінарыі Эдвард Тупальскі, якога польская грамадскасць абвінавачвала ў сувязях з муроўёўскай паліцыяй, і прэлат Антоні Нямекша. Апошні ў 1863 г.

* У 1869 г. Менская дыяцэзія была зліквідаваная шляхам аўяднання з Віленскай. У 1883 г. касцёлы і кляштары Менскай губ. сталі падпарадкоўвацца Магілёўскому арцыбіскупу.

быў адміністраторам парафії св. Яна ў Вільні і неаднаразова сустракаўся з М.Мураўёвым. Але асабліва прыметную ролю ў спробах увядзення рускай мовы ў дадатковое касцёльнае набажэнства адыграў кёнды Фердынанд Сенчыкоўскі. Магчыма, станаўленне ягоных палітычных поглядаў адбылося таксама падчас паўстання 1863-64 г. З.Нагродскі, напрыклад, сцвярджаў, што Ф.Сенчыкоўскі быў узнагароджаны медалём «За усмиреніе польскага мятежа» [451, с. 31].

Менавіта ён, як засведчыў П.Бацюшкоў, прачытаў першае казанне на рускай мове. Адбылося гэта яшчэ да імператарскага дазволу, напрыканцы траўня 1869 г. у Менску [18, ад.з. 58, а. 6]*. 27 ліпеня сваё рускамоўнае казанне ў Ігуменскім касцёле Ф.Сенчыкоўскі закончыў словамі: «Ты, Гасподзь, не жадаешь смерці грэшнікаў і чакаеш іх выпраўлення. Асвяці розум беларусаў, дзяцей нашай Рускай Айчыны, дай ім силу <...> даказаць на справе, што ў грудзях іх б'еца рускае сэрца» [18, ад.з. 55, а. 10 адв.]. 20 жніўня 1869 г. у лісце да віленскага генерал-губернатара А.Патапава папячыцель Віленскай навучальнай акругі паведаміў, што настаўнік Закона Божага Блоньскага народнага вучылішчы (Ігуменскі пав.) «вікарны ксёндз Ф.Сенчыкоўскі ўжо болей двух месяцаў у сваёй парафіі ва ўсіх малітвах і пры выкананні абраадаў ужывае замест польскай рускую мову» [Цыт.па: 329, с. 676]. У tym самым месяцы Ф.Сенчыкоўскі быў прызначаны настаяцелям Блоньскага касцёла. Паводле П.Бацюшкова, рускамоўныя казанні прагучалі таксама 30 жніўня 1869 г. у Лідзе і Радашковічах Віленскай губ. [18, ад.з. 58, а. 6-6 адв.].

Кёнды Ф.Сенчыкоўскі нават наважыўся выступіць з пэўнай крытыкай Указа ад 25 снежня 1869 г. На яго думку, імператар павінен быў распарядзіцца пра ававязковае увядзенне рускай мовы. Яшчэ больш яго не задаволіла трактоўка імператарскага Указа Дэпартаментам замежных веравызнанняў, які, перадаочы распарараджэнне Аляксандра II, падкрэсліў, што «ўжываць рускую мову ў рымска-каталіцкім набажэнстве трэба там, дзе гэта будзе адпавядзь пажаданню парафіянаў» [392, 36].

У 1871 г. Ф.Сенчыкоўскі наведаў МУС і дэпартамент духоўных спраў замежных веравызнанняў і ўручыў іх кіраўнікам шэраг Запісак. Гэтыя матэрыялы дазваляюць паразважаць пра матывы ягонай дзейнасці. У Запісцы на імя дырэктара дэпартамента графа Эмануіла Сіверса ксёндз сцвярджаў, што ўспрымае рускую справу як свою родную і менавіта таму імкнецца ачысціць каталіцызм ад «польска-езуіцкай» афарбоўкі. Са знішчэннем польскай мовы, на яго думку, «адбудзецца нашае зліццё ў адзіную Вялікую рускую дзяржаву, і толькі тады наш край будзе назаўсёды страчаны для Польшчы» [21, ад.з. 1095, а. 11-11 адв.].

«Дадатак» да гэтай Запіскі ўяўляў сапраўдны данос на каталіцкае духавенства. Ён утрымліваў шматлікія абвінавачванні па адрасу духавенства ў супрацьдзеяннях «рускай справе» і прапанаваў закрыццё ўсіх кляштароў і ў першую чаргу ў Нясвіжы [21, ад.з. 1095, а. 9-9 адв.]. Напрыikanцы «Дадатку»

* Д.Чыхачоў лічыў, што першым выкарыстаў рускую мову ў малітве за цара настаяцель касцёла ў Бабруйскай крэпасці Макарэвіч яшчэ ў 1862 г. [392, с. 14].

Ф.Сенчыкоўскі заўважыў, што «з распалячэннем каталіцызму не толькі Польша, але і ўлада папы губляе сваю дэспатычную моц над рускімі каталікамі і ў рэлігійным сэнсе прымае зусім іншы выгляд і значэнне». Такім чынам, у сваіх зваротах да свецкіх уладаў Ф.Сенчыкоўскі выступаў як змагар за «рускую справу» і прыхільнік таго, каб каталіцызм перастаў быць «ворагам праваслаўя, ураду і Расіі».

Цалкам іншую матывацию высветліў аналіз зваротаў Ф.Сенчыкоўскага да духоўных уладаў. Д.Чыхачоў прывёў фрагмент недапісанага ліста да папы рымскага. У гэтым тэксле ксёндз звязраў галоўную ўвагу на інтарэсы каталіцызма. Ён небезпадстаўна сцвярджай, што беларусы не ведаюць польскай мовы і з прычыны яе панавання ў дадатковым набажэнстве не ўстане далучыцца да ўсіх каштоўнасцяў каталіцкай веры: «<...> Не толькі я, але і шматлікія разважлівыя ксяндзы, кіруемыя выключна імкненнем да славы Божай і славы рымска-каталіцкай царквы <...> прайўляюць клопат, каб назаўсёды пакончыць з тым няшчасцем, якое заключаецца ў неразуменні ўсім нашым беларускім народам ісцінаў нашай святой рымска-каталіцкай рэлігіі, царкоўных пастановаў» ды інш. [392, с. 26].

Наўрадці гэтыя слова адпавядалі сапраўдным перакананням Ф.Сенчыкоўскага. Гэты «ўраджэнец Беларусі», як ён сам называў сябе, не мог не ведаць, што руская мова для беларускага народа была ў тых часах не менш чужой, чым польская. Калі ксяндза сапраўды хвалявала неразуменне беларусамі «ісцінаў каталіцкай веры», то ён павінен быў выступаць за ўядзенне беларускай мовы. Тым больш, як устанавіла Валянціна Яноўская (Грыгор'ева), падобныя спробы ўжо мелі месца. Напрыклад, у 1866 г. група ксяндзоў з Магілёўшчыны і Віцебшчыны прапанавала дазволіць пераклад шэрагу рэлігійных твораў на беларускую мову [344, с. 88]. У літаратуры таксама ўтрымліваюцца звесткі пра выкарыстанне беларускай мовы ў двух парафіях Магілёўскай губ. (Фашчоўка і Ула), дзе некалі знаходзіліся езуіцкія касцёлы [285, с. 52]. Гэтыя выпадкі засталіся толькі эпізодам у тагачаснай моўна-канфесійнай сітуацыі. Але відавочна, што перспектыва беларускамоўнага касцёла даволі моцна палохала ўлады і праваслаўную царкву. 28 лютага 1866 г. архіепіскап Менскі Міхаіл накіраваў обер-пракурору Сінода графу Д.Талстому ліст, у якім выказваў апасенне наконт магчымага пераводу набажэнства ў касцёлах на беларускую мову. Пры гэтым ён згадваў езуітаў, якія пасля з'яўлення на беларускіх землях вывучалі «простанародную мову і на ёй спакушалі праваслаўных» [23, а. 1].

Пра тое, што прычыны русіфікацыйнай дзеянасці Ф.Сенчыкоўскага трэба шукаць у палітычнай сферы, сведчаць таксама ягоныя лісты канца XIX – пачатку XX ст. публіцысты А.В.Жыркевічу. «Уядзеннем рускай мовы, – пісаў Ф.Сенчыкоўскі, – я імкнуўся зрабіць такую самую унію з праваслаўем, якая некалі была з каталіцызмам. Пасля гэтага само б па сабе адбылося зліццё рускіх па народнасці і па унії беларусаў з праваслаўем і Расіяй». І далей: «Я абараняў ісціну і імкнуўся адцягнуць каля 2 мільёнаў рускага народа ад упльыва ворагаў Расіі» [20, ад.з. 48, а. 14,15]. Ва ўспамінах пра Ф.Сенчыкоўскага епіскап Омскі і Сяміпалатцінскі Гаўрыл сцвярджай, што ў размове з ім

ксёндз выказываў поўную згоду з праваслаўем і заяўляў пра гатоўнасць перад смерцю перайсці ў праваслаўную веру [20, ад.з. 90].

14 лютага 1870 г. Ф.Сенчыкоўскі быў прызначаны ваенным капеланам Менскай губ. Падчас аб'езду губерні для споведі і прычасця вайскоўцаў каталіцкага веравызнання ён шырока карыстаўся рускай мовай. У Барысаве адбыўся адзін з першых канфліктав. Мясцовы настаяцель не пусціў яго ў касцёл. У выніку разбіральництва барысаўскі ксёндз быў адпраўлены ў манастыр, а Ф.Сенчыкоўскі стаў настаяцелем касцёлу. Але ягоная дзеянасць не абмяжоўвалася толькі Барысавам. У Менску ён адчыніў школу арганісту, у якой вучылі співаць каталіцкія псалмы і песні па-руску.

У чэрвені 1870 г. началася рассылка па парафіях пісьмовых абязанняў пра падпіску на рускамоўны трэбнік. У тэксце, які павінен быў падпісаць кожны ксёндз, утрымлівалася абязанне: «Нашу прыродную рускую мову буду паставяць ўжываць у набажэнстве і tym самым працягваць справу, якую распачаў ксёндз Сенчыкоўскі» і г.д. [451, с. 52]. Аўтарам тэксту быў сам ксёндз. 147 ксяндзоў Віленскай дыяцэзіі падпісалі тэксты абязанняў, але пратэставалі вернікі [451, с. 50].

Маючу падтрымку дзяржаўных уладаў, Фердынанд Сенчыкоўскі працягваў сваю дзеянасць. Найбольшага поспеху ён дасягнуў у Менскай губ. Напачатку 70-х г. XIX ст. з 52-х касцёлаў губерні руская мова гучала ў 32-х [344, с. 90], а па іншых звестках нават у 38 [392, с. 15]. У гэты час Ф.Сенчыкоўскі ўжо займаў пасаду менскага дэкана. Іншым разам замест рускай выкарыстоўвалася беларуская мова. Менскі дэкан сам аднойчы заўважыў, што частка каталіцкага духавенства выкарыстоўвала не польскую ці рускую, а беларускую мову [392, с. 26]. Ф.Сенчыкоўскага гэта асабліва не хвялявала, бо ён успрымаў беларускую мову як дыялект рускай.

У 1871 г. ксяндзы-настаўнікі Закона Божага началі атрымліваць рускамоўныя «Рымска-каталіцкі катэхізіс пра паслухмінасць і адданасць прастолу і Айчыне нашай Расіі або тлумачэнне 4-й запаведі Господа, якая датычыць начальніцтва і яго ўлады» (Вільня, 1871). Пераклад з польской мовы быў выкананы Ф.Сенчыкоўскім. Адміністратар дыяцэзіі Пётр Жылінскі даў згоду на яго выданне. Катэхізіс быў вытрыманы ў духу адданасці вярхоўнай уладзе ў Расіі. Напрыклад, сцвярджалася, што «хрысціянская вера абавязвае каталікоў, падданых Расіі, любіць Усерасійскага Імператара, падпарадкоўвацца Яму і маліцца за Яго» [259, с. 2]. Дарэчы, рускамоўнае вывучэнне каталіцкага катэхізіса ў беларуска-літоўскіх губернях было вызначана яшчэ Указам імператара ад 8 кастрычніка 1865 г. [329, с. 672-673]. Менавіта гэта быў першы адчувальны крок на шляху ўвядзення рускай мовы ў касцёл.

Аднак русіфікацыя касцёла начала сустракаць усё больш моцны супраціў вернікаў і большасці каталіцкага духавенства. У сакавіку 1870 г. віленскі дэкан настаяцель касцёла святога Рафала ксёндз Станіслаў Піятровіч знішчыў, перададзеныя яму для рассылкі рускамоўныя трэбнікі. Апошні піасонік ён прадэманстраваў вернікам падчас набажэнства, назваўшы яго «сякерыяй, якая падрубае карані нашай веры» [285, с. 45]. Пасля гэтага трэбнік быў публічна спалены. Ксёндз абвясціў вечны праклён кожнаму,

хто згадзіцца на русіфікацыю каталіцкага набажэнства [289, с. 46]. Гэтае піратэхнічнае дзеянне разам з анафемай зрабіла моцнае ўражанне на вернікаў і духавенства. Адначасова віленскі дэкан распаўсюдзіў уласныя пасланні да вернікаў, у якіх асудзіў дзеянні адміністратара Віленскай дыяцэзіі П.Жылінскага і ягоных памочнікаў Э.Тупальскага і А.Нямекшы. Ксёндз С.Пятровіч заклікаў не прымаць ні рускай мовы, ні іншых зменаў у абрадах, якіх дамагаеца пасляйскі ўрад і «створаная Мураўёвым капітула» [285, с. 45]. У выніку ён быў высланы ў Архангельскую губ., але супраціў распаўсюджванню рускамоўных трэбнікаў пачаў аказваць канонік Віленскай капітулы ксёндз К.Маеўскі. На Магілёўшчыне гэта ж рабіў ксёндз Бялыніцкага касцёла Гадлеўскі. У беларускіх і літоўскіх губернях пачалі распаўсюджвацца свайго роду інструкцыі, якія падказвалі аргументацыю адмовы ад рускамоўных трэбнікаў. Асноўнае месца ў гэтай аргументацыі адыгрывала пазіцыя Ватыкана, а менавіта тое, што папа рымскі не дазваляў выкарystоўваць рускую мову ў тэкстах трэбніка [61, а. 19-20 адв.].

Супраціў прымусовага пераводу дадатковага набажэнства на рускую мову пратэставала газета «Новое время». Яна падкрэслівала, што прымус з'яўляецца парушэннем Указу ад 25 снежня 1869 г., які прадугледжваў толькі добраахвотнае ўвядзенне рускай мовы [162, № 124].

Мелі месца выпадкі адкрытага супраціву вернікаў. Так было ў Наваградку, у Блоні Ігуменскага пав., у Барысаўскім пав. [140] і, нарэшце, у самым Барысаве, дзе службу вёў Ф.Сенчыкоўскі. 27 чэрвеня 1870 г. барысаўскі спраўнік адзначыў у рапарце канфлікт у мясцовым касцёле: «Калі Ф.Сенчыкоўскі выйшаў з касцёлу, натоўп абкружыў яго і пачаў крычаць: «Што ты за ксёндз, свалата, маскаль ты, пераварацүся, нам такі ксёндз не патрэбны!» ды інш.» [141, а. 1-2]. Вернікі Уздзенскай парафіі на Меншчыне наогул перасталі наведваць касцёл, у якім загучала руская мова. Ксёндз Кушалеўскі скардзіўся менскаму дэкану, што нават перад галоўнымі хрысціянскімі святамі вернікі не спавядаюцца [451, с. 59]. Ксёндз Камінскі, настаяцель Свенцянскага касцёла (Віленская губ.) быў пабіты парафіянамі пасля рускамоўнага казання [451, с. 61]. Аналагічны лёс напаткаў ксяндза Баршча ў Наваградку [392, с. 33]. У Блоні ўначы невядомыя пабілі ксяндза Аляхновіча [392, с. 33] і г.д.

Улады адказвалі рэпрэсіямі. Касцёл, у якім мелі месца выступленні вернікаў, звычайна зачыняўся. Такім, напрыклад, быў лёс касцёла ў Блоні. Людзей пазбавілі магчымасці жыць у адпаведнасці з патрабаваннямі хрысціянскай веры. У жніўні 1873 г. парадыяне з Блоні звярнуліся да менскага губернатара з просьбай прызначыць ксяндза ў зачынены касцёл. Яны нават згаджаліся на рускамоўнае набажэнства з той толькі ўмовай, што будуць выконвацца ўсе абрады і пастановы каталіцкага касцёла [142, а. 1 адв.].

А Ф.Сенчыкоўскі, нягледзячы ні на што, працягваў сваю дзеяннісць. У ліпені ад 27 ліпеня 1874 г. да дырэктара Дэпартамента замежных веравызнанняў ён скардзіўся на недахоп ксяндзоў, якія былі б падрыхтаваныя да пераменай. Ф.Сенчыкоўскі прапанаваў рэарганізацыю сістэмы падрыхтоўкі каталіцкага духавенства. Ён адстойваў неабходнасць «уладкавання на чыста рускіх прынцыпах» каталіцкіх семінарыяў і Духоўнай акадэміі. Абавязковым патра-

баваннем пры прыёме ў духоўныя навучальныя ўстановы Ф. Сенчыкоўскі лічыў падпіску абітурыента аб тым, што той будзе весці набажэнства на рускай мове, і авалязковую прысягу на вернасць ураду. Рэзка крытыкавалася віленская капітула, якая, па словах менскага дэканы, «цвёра вырашыла па-кончыць з пытаннем пра ўжыванне рускай мовы» [18, ад.з. 61, а. 6].

У ліпені 1876 г. Ф. Сенчыкоўскі быў прызначаны П. Жылінскім на пасаду візітатара касцёлаў па Менскай губ. Гэтая пасада была створаная спецыяльнай для яго. Амаль адразу візітатар звярнуўся з цыркулярам да каталіцкага духавенства губерні. Указ Аляксандра II ад 25 снежня 1869 г. ён трактаваў як загад пра авалязковое ўжыванне рускай мовы. У цыркуляры падкрэслівалася, што «ў Менскай губ. пражывае беларускі народ, прыроднай мовай якога з'яўляецца руская мова, што палякі ўяўляюць сабой мізэрную меншасць насељніцтва і, што толькі ў выніку неспрыяльных гістарычных абставін, некаторая частка простага люду засвоіла польскую мову» [392, с. 32].

Візітатар Фердынанд Сенчыкоўскі наведваў касцёлы Менскай губ. і патрабаваў ад настаяцеляў правядзення дадатковага набажэнства на рускай мове. Калі ксёндз пагаджаўся, то касцёл трапляў у лік тых, дзе дадатковое набажэнства вядзецца па-руску. Вярнуцца потым да польскай мовы было немагчыма. Калі візітатар сустракаў адмову, ён звяртаўся да ўладаў. У выніку непаслухмнага ксяндза высыпалі ў Дамініканскі кляштар у Нясвіжы, які ператварылі ў турму для духавенства, а рускамоўнае набажэнства праводзіў сам візітатар. Пераемнікі высланага ксяндза павінны былі весці набажэнства ўжо па-руску. Калі такіх не знаходзілася, касцёл зачыняўся.

Разам з Ф. Сенчыкоўскім русіфікацыяй касцёла актыўна займаліся другі візітатар слуцкі дэкан Я. Юргевіч і ксёндз Макарэвіч, які кіраваў школай арганістаў. Па-ранейшым падтрымліваў гэтую дзеянасць адміністрація Віленскай дыяцэзіі Пётр Жылінскі. Аднак вынікі маглі толькі расчараваць русіфікатараў. У 1876-77 г. рускамоўнае дадатковое набажэнства адбывалася толькі ў 10 (з 52-х) касцёлах Менскай губ. [285, с. 56]. Вернікі звычайна ігнаравалі касцёлы, дзе адбывалася рускамоўнае набажэнства або арганіст співаў па-руску. Польскасць у гэты перыяд пачала так моцна атаясамлівацца з каталіцызмам, што рускамоўныя касцёлы ў свядомасці масы вернікаў пераставалі ўспрымацца як каталіцкія.

Так, напрыклад, летам 1878 г. у маёнтку графа Бжастоўскага ў Дзіненскім пав. вернікі ўслых выказвалі незадавальненне тым, што ксёндз вымаўляе традыцыйную малітву за імператара на рускай мове. Мястковыя землеўласнікі-каталікі наогул перасталі наведваць касцёл [40, а. 7 адв.]. Так-сама байкатавалі ўласную парафію, якой кіраваў «рускамоўны» ксёндз, бацькі польскага дзеяча 20-х г. XX ст. Зыгмунта Даманьскага са Случчыны. Сына яны хрысцілі ў сотні кілометраў ад яе. Нават калі памёр бацька, ксяндзу заплатілі 100 руб. з умовай, што яго не будзе на пахаванні. У 1878 г. парафіяне Ганёндскага касцёла (Беластоцкі пав.) настойліва прасілі гарадзенскага губернатара не прызначаць у іх касцёл ксяндза Яна Малышэвіча, які карыстаўся ў дадатковым набажэнстве рускай мовай. У выпадку прызначэння, пісалі яны, «некаторыя нашыя вернікі сталага ўзросту <...> убачыўши

ксяндза Малышэвіча, могуць памерці» [1. Rkp. 762, s. 49]. Прэлат П.Жылінскі рэгулярна атрымліваў лісты з пагрозамі і праклёнамі [39, a. 9].

1877 год стаў пераломным у лёсе моўнай рэформы каталіцкага набажэнства. Вызначальную ролю ў гэтым пераломе адыграла пазіцыя Ватыкана. Ужо пасля забойства Э.Тупальскага Ватыкан пачаў праяўляць асаблівую цікавасць да сітуацыі, якая складвалася ў Віленскай дыяцэзіі. Але працяглы час кіраўнікі каталіцкага касцёла адназначна не выказваліся. Магчыма пэўную ролю адыгрывала тое, што ініцыятарам пераменаў выступалі предстаўнікі каталіцкага духавенства. Але к сярэдзіне 70-х г. XIX ст. стала відавочным, што моўная рэформа адбываецца сродкамі гвалту, а за Сенчыкоўскім, Жылінскім ды інш. стаяць палітычныя інтэрэсы расейскай дзяржавы.

11 ліпеня 1877 г. Ватыкан нарэшце афіцыйна адказаў на два пытанні, якія ставілі духавенства і вернікі: 1) ці дазваляеца без згоды апостальскай сталіцы замяніць польскую мову на рускую ў дадатковым набажэнстве? 2) ці дапускае апостальская сталіца ўвядзенне рускай мовы? Адказы Ватыкана былі адмоўнымі. Адпаведна, тая частка каталіцкага духавенства, якая была прыхільніцай моўных пераменаў, аказалася парушальніцай волі папы рымскага.

Наступствы ўмяшальніцтва папы былі адчувальнымі. У 1878 г. віленскі генерал-губернатар Пётр Альбядзінскі адзначыў у сваёй справаздачы, што на падначаленай яму тэрыторыі адсутнічаюць касцёлы з рускамоўным дадатковым набажэнствам [17, ад.з. 51, а. 25]. П.Альбядзінскі наогул бачыў два шляхі русіфікацыі касцёла. Першы ён звязваў з развіццём «народнай адукацыі ў рускім духу і з рускай мовай», другі – са згодай папы рымскага. Аднак Ватыкан прыняў іншае рашэнне.

23 студзеня 1878 г. адміністратар Віленскай дыяцэзіі атрымаў ліст ад кардинала Кацерыні. Рымская курыя абвінавачвала П.Жылінскага ў самавольным уступленні ў кіраванне дыяцэзіі, а таксама ў спробах пазбыцца лепшых ксяндзоў і ўвесці ў касцёлі рускую мову. Рым патрабаваў ліквідацыі пасадаў візітатораў [73, а. 46-47]. Когдя гэтага ліста атрынулася ў асабістай справе прэлата П.Жылінскага побач з шматлікімі лістамі і рапартамі пра хабарніцтва, крадзяжы ды іншыя злоўжыванні адміністратора дыяцэзіі. Напрыканцы 1882 г. Пётр Жылінскі выехаў з Расіі ў г.зв. «замежны адпачынак». Ён наведаў Ватыкан, дзе адрокся ад ранейшых «памылак» і атрымаў адпушчэнне грахоў.

Дэкрэт Рымскай курыі ад 11 ліпеня 1877 г. перарваў актыўную дзеяльнасць Ф.Сенчыкоўскага. У 1879 г. ён перарабраўся з Менску ў Слуцк, а пазней заняў пасаду Бабруйскага дэканана і настаяцеля. Падобна на тое, што толькі ў ваеннай крэпасці ён адчуваў сябе здольным працягваць справу русіфікацыі. У 1883 г. Ф.Сенчыкоўскі быў камандзіраваны ў Туркестан у якасці ваеннага капелана.

Можна цалкам пагадзіцца з ацэнкай, якую даў дзеяльнасці Фердынанда Сенчыкоўскага вядомы беларускі рэлігійны дзеяч, палітык і гісторык ксёндз Адам Станкевіч (1892-1949): «Сенчыкоўскі – паслушнае аружжа русіфікацыі Беларусі ў руках расейскага ўраду. Ён у значнай меры – дзіця трагедый свайго часу» [474, s. 63].

У 80-я г. XIX ст. большасць ксяндзоў адмовілася ўжываць рускую мову. «Литовские епархиальные ведомости» ў 1882 г. адзначалі: «Зараз з 32-х касцёлаў засталося толькі два (Бабруйскі, што ў крэпасці, дзе настаяцелем ксёндз Сенчыкоўскі, і Цімкавіцкі ў Слуцкім пав., настаяцель – магістр багаслоўя Л.Кулакоўскі). З 45 ксяндзоў, што давалі падпіску пра набажэнствы на рускай мове, толькі гэтыя двое яе і выконваюць. Зрэдку яшчэ 3-4 чалавекі ў прысутнасці афіцыйных асобаў служаць па-руску, астатнія – па-польску» [Цыт.па: 344, с. 90].

Напачатку 1883 г. нават звышлаяльная польская пецярбургская газета «Край» катэгарычна заяўляла, што кананічнае права забараняе пра-водзіць літургію на мовах, якія раней не ўжываліся ў каталіцкім набажэнстве [180. № 18]. Яна ж адзначала, што ўвядзенню польскай мовы ў касцёл папярэднічала доўгая і складаная працэдура. Супрацоўнікі рэдакцыі «Края» лічылі ганьбай заявы русіфікатарад, што каталіцкая рэлігія з'яўляецца інструментам бунту і здрады. Абвяргаючы абвінавачванні ў паланізацыі, газета прывяла падлікі колькасці святараў розных канфесіяў на беларускіх і літоўскіх землях. Паводле яе звестак, у 1883 г. 1 ксёндз прыходзіўся на 2674,8 вернікаў; 1 пастар – на 627,3; 1 рабін – на 574,3; 1 бацюшка – на 180,3; 1 мула – на 132,2. Аўтары «Края» цівярджалі, што за апошняя 20 гадоў колькасць каталіцкіх святараў у Менскай губ. зменышлася з 185 у 1863 г. да 138 у 1885 г. [180. № 29].

І толькі ў гэты момант праваслаўнае духавенства, здаецца, перастала адчуваць небяспеку ўласным пазыцыям у выніку русіфікацыі касцёла. 11 лютага 1882 г. архіепіскап Літоўскі Аляксандр у лісце да міністра ўнутраных справаў настойваў на tym, што ўвядзенне рускай мовы у касцёл з'яўляецца адным з найважнейшых мерапрыемстваў супраць «варожых памкненняў» каталіцызма. Ён лічыў, што на беларускіх і літоўскіх землях у дадатковым набажэнстве павінна ўжывацца руская або літоўская мова [78, а. 14-14 адв.].

Пры заключэнні дамова паміж Расіяй і Ватыканам ў 1883 г. пытанне пра рускамоўнае набажэнства засталося адкрытым, а пасля замяшчэння біскупскіх пасадаў было знята з парадку дня. Па звестках Д.Чыхачова, у 1888 г. дырэктар Дэпартамента замежных веравызнанняў у размове з прыхільнікамі «распалячвання» касцёла заявіў: «Мы не маєм намеру працягваць гэтую справу як небяспечную, безсэнсоўную і неажыццявімую» [392, с. 38].

На самой справе канчаткова ад гэтай ідэі ўлады не адмовіліся. І ў 70-я, і ў 80-я г. XIX ст. неаднаразова збіралася інфармацыя пра этнічныя харктарыстыкі і родную мову вернікаў каталіцкіх парафіяў. У 1876 г. у адказ на чарговы запыт дырэктара Дэпартамента замежных веравызнанняў менскі губернтар пераслаў у Санкт-Пецярбург звесткі пра колькасць і этнічны склад каталікоў губерні. Пераважная частка вернікаў харктарызавалася «беларусамі па нацыянальнасці, якія размаўляюць на беларускай мове» [145].

У сярэдзіне 80-х г. XIX ст. пачалася актыўная перапіска паміж віленскім генерал-губернатарам і гарадзенскім губернатарам па пытаннях: 1) на якой мове вядзеца дадатковае набажэнства ў касцёлах? 2) на якой

мове размаўляюць парафіяне? 31 ліпеня 1887 г. гарадзенскі губернатар адправіў у Санкт-Пецярбург паведамленне, што з 333 351 каталіка на «беларускім або маларасійскім дыялекце» размаўляе 205 301 чал. (61,2%) [114, а. 316]. 14 кастрычніка 1894 г. цыркуляр Галоўнага начальніка края забараніў спевы па-польску і па-лацінску пры суправаджэнні памерлых на могілкі. Парушэнне цыркуляра каралася штрафам [127, а. 4-5].

У аддзеле рукапісаў бібліятэкі Каталіцкага ўніверсітету ў Любліне захавалася афіцыйная даведка пра фінансавыя выдаткі на ўвядзенне рускай мовы ў касцёл. Паводле яе, з 1869 па 1896 г. ксяндзам за рускамоўнае набажэнства было выплачана амаль 242 тыс. руб. У спісе «рускамоўных» ксяндзоў фігураваў Ф. Сенчыкоўскі, які за свае казанні па-руску атрымаў 900 руб. А «рэкардсменам» аказаўся ксёндз Ігнацы Гартовіч, якому выплатілі 7030 руб. Міністр замежных справаў, які 5 чэрвеня 1896 г. прадставіў гэтую інфармацыю Мікалаю II, пррапанаваў вярнуцца да праблемы рускамоўна-га набажэнства. На яго думку, нельга дазваляць польскамоўнае набажэнства там, дзе 25 гадоў таму вымаўляліся казанні па-руску. У выпадку нязгоды на выкарыстанне рускай мовы дадатковое набажэнства павінна было весціся на латыні. Імператар згадзіўся з пррапановай [1. Rkp. 761, с. 108-109]. Але практычных вынікаў гэтая згода не мела.

У 1897 г. улады паспрабавалі выкарыстаць у сваіх інтэрэсах пррапанову Магілёўскага арцыбіскупа Сымона пра перавод каталіцкага набажэнства на беларускую мову ў мясцовасцях, населеных беларусамі. Менскі губернатар князь Трубяцкі перадаў гэтую пррапанову ў сталіцу імперыі. Распачаліся нават перамовы з Рымскай курыяй. У выніку арцыбіскуп атрымаў ліст ад кардынала Рамполі (8 траўня 1897 г.), якім дазвалялася выкарыстоўваць у дадатковым набажэнстве і ў казаннях беларускую мову там, дзе на гэтай мове размаўляюць парафіяне (*«ubi dialectus alborusica a populo adhibetur»*) [306, с. 289]. Аднак гэты дазвол так і не быў выкарыстаны. Галоўнай прычынай стала спроба расійскіх уладаў пад выглядам беларускай увесці рускую мову. Імкненне арцыбіскупа адстаяць беларускую мову скончылася ягонай высылкай у Адэсу. Улады адчувалі небяспеку беларускамоўнага набажэнства ў каталіцкім касцёле.

Напачатку 90-х XIX ст. рускамоўнае набажэнства яшчэ існавала ў некаторых парафіях Менскай губ. Польскі публіцыст і навуковец Мельхіёр Ваньковіч успамінаў, як пазоягали каталікі яго родных мясцінаў (майстак Калюжыцы пад Барысавам) «рускамоўнага» ксяндза Вайчынскага. У 1891 г. памерлую бабулю М. Ваньковіча пахавалі без ксяндза. А калі ў наступным годзе памёр бацька М. Ваньковіча, то ксяндз запрасілі, але труну неслі здалёк ад яго, каб не чуць рускамоўных спеваў [304, с. 75].

Дамова 1883 г. значна ўмацавала пазіцыі каталіцкага касцёла. Варты асаблівай увагі факт замяшчэння ўсіх біскупскіх пасадаў у Расіі. Новыя біскупы адчувалі за сабой падтрымку Ватыкану і дзейнічалі досыць рапушча. Прыкладам можа служыць дзейнасць віленскага біскупа (1883-1890) Каляя Грынявіцкага. Начальнік канцылярыі генерал-губернатара Андрэй

Станкевіч пазней адзначаў, што біскуп «пакараў усіх тых святароў, якія ў папярэдні перыяд прайвілі поўную дубранадзейнасць у адносінах да ўраду, у tym ліку прэлата Віленскай капітулы Капцаговіча і гарадзенскага дэкана Малышэвіча; урачыстым аб'ездам Гарадзенскай губ. ён прыцягваў і фанатызаваў нясметныя натоўпы вернікаў, сярод якіх былі не толькі былыя уніяты, але і праваслаўныя; ствараючы сабе арэол папулярнасці і гатовы пастрадаць за веру, ён выдаў сакрэтны Цыркуляр, якім забараняў выкарыстоўваць рускую мову ў набажэнстве», і г.д. [74, а. 4-4 адв.].

У 1885 г. біскуп быў высланы ў Яраслаўль. У дзень высылкі ён паспей распарадзіца, каб дыяцэзію ўзначаліў канонік Мацвеі Герасімовіч. Віленскай капітуле пад пагрозай адлучэння ад касцёла было забаронена праvodзіць пераабранне адміністратара дыяцэзіі. Аднак у хуткім часе М.Герасімовіч быў таксама высланы.

У 80-90-я г. XIX ст. улады вярнуліся да сістэмы татальнага кантроля над каталіцкім касцёлам. Была зроблена спроба абмежаваць адміністрацыйнымі распараджэннямі ўсе сфery ягонай дзейнасці. У 1900 г. віленскі біскуп Стэфан Звяровіч пісаў у Ватыкан: «Па сутнасці біскуп нічога не можа зрабіць без дазволу ўлады <...> ні прызначыць святара, ні перавесці яго з парафіі ў парафію, ні пакараць вінаватых, ні прыняць выхаванцаў у семінарыю, ні аб'ехаць дыяцэзію <...> Таксама абмежавана свабода ксяндзоў. Ім нельга наведаць суседнюю парафію, нельга весці ўрачыстае набажэнства ў суседній парафіі без спецыяльнага дазволу, казанні дазволеныя толькі настаяцелям парафій <...> Тыя, хто парушыў распараджэнне ўладаў, падвяргаюцца адміністрацыйным пакаранням -- занявленню ў кляштар і высылцы. Зацвярджэнне законанастайніка зацягваецца на працяглы час» [74, а. 6].

У выніку канфесійнай палітыкі расійскіх уладаў у 60-90-я г. XIX ст. удзельная вага каталікоў сярод агульнай колькасці насельніцтва змяншалася. Паводле падлікаў В.Яноўскай (Грыгор'евай), колькасць каталікоў у Віленскай губ. за перыяд ад пачатку 60-х да 1897 г. зменшылася з 74,1% да 58,8%, у Віцебскай – з 29,1% да 23,99%, у Гарадзенскай – з 30,5% да 24,1%, у Магілёўскай – з 4,66% да 2,9%, у Менскай – з 18,1% да 10,1% [344, с. 92]. Вернікі супраціўляліся. Напрыклад, «новыя» праваслаўныя ў мястэчку Косава на Берасцейшчыне рэгулярна наведвалі каталіцкі касцёл [121]. А вось у Драгічынскай царкве Бельскага пав. некаторыя праваслаўныя маліліся на польскай мове [118, а. 1]. Падаваліся скаргі. У 1876 г.ober-пракурор Сінода прасіў гарадзенскага губернатара А.Зурава адказаць на скаргі сялянай Ізабелінскай воласці Ваўкавыскага пав., якія былі гвалтам далучаныя да праваслаўя. У выніку следства чацвёра з пяці атрымалі магчымасць вярнуцца ў каталіцкі касцёл [120, а. 1].

Працягвалася скарачэнне колькасці касцёлаў і кляштароў. Асноўнымі прычынамі закрыцця, як сведчаць дакументы дзяржаўных установаў, былі просьбы праваслаўнага духавенства, выкліканыя неабходнасцю «абароны праваслаўных і рускай народнасці», і змяншэнне колькасці каталікоў. За перыяд з 1880 па 1893 г. на беларускіх і літоўскіх землях было зачынена яшчэ 11 касцёлаў [1. Rkp. 761, с. 90-103].

Неэфектыўнасць падобнай сістэмы разумелі многія чыноўнікі. Гарадзенскі губернатар, адказваючы на запыт генерал-губернатора П.Ажэўскага, якія мерапрыемствы ён лічыць неабходнымі дзеля ўмацавання кантроля над каталіцкім духавенствам, адказаў, што рэпрэсійныя сродкі «не могуць прывесці да пажаданай мэты <...> Салідарнасць духавенства з урадам можа быць дасягнута толькі ўздзеяннем вышэйшай духоўнай улады на накірунак дзейнасці рымска-каталіцкага духавенства» [122, а. 14 адв.].

Улады быті вымушаныя ісці на пэўныя ўступкі. Распараджэннем Мікалая II ад 10 чэрвеня 1896 г. адмяняўся загад М.Мураўёва, які забараняў перабудову і пабудову касцёлаў без папярэдніх згоды генерал-губернатора. Для рамонтных працаў стаў дастатковым дазволом дыяцэзіяльных уладаў. Адразу ўлады пачалі прымыць да разгляду прашэнні аб адкрыцці зачыненых касцёлаў [128], аб пабудове новых або перабудове старых касцёлаў і капліцаў [124, 125, 126, 135, 136]. Не заўсёды разгляд канчаўся адмовай. Напрыклад, у чэрвені 1903 г. Гарадзенская губернская праўленне зацвердзіла смету на будаўніцтва каменнага касцёла ў в. Вышкі Бельскага пав. [134]. Шматлікія касцёлы аднаўляліся дзякуючы дазволу на правядзенне рамонтных працаў. У 1897 г. міністр унутраных справаў І.Гарамыкін адзначаў, што ў 36 выпадках рамонт закончыўся тым, што замест старога быў збудаваны новы касцёл [1. Rkp. 767, с. 65 адв.]. Аднак, як падаеца, улады былі не вельмі гэтым заклапочаныя. Біскуп С.Зяяровіч дамогся дазволу размяшчаць у школе для правядзення заняткаў па Законе Божым каталіцкія абразы, перад заняткамі і пасля іх чытаць малітвы на лацінскай мове ды інш. [74, а. 14 адв.]

Такім чынам, намаганні расійскіх уладаў аслабіць упływy каталіцкага касцёлу на насельніцтва беларускіх і літоўскіх земляў не прывялі да пажаданага выніку. Рэпрэсіі толькі па некаторых колькасных паказчыках аслабілі пазіцыі касцёла. У ХХ ст. ён уступаў як важны фактар не толькі рэлігійнага, але і грамадска-культурнага жыцця Беларуска-Літоўскага краю. Прычым у выніку расійскай палітыкі польскасць касцёлу толькі ўзмоцнілася.

Аднак нельга пакідаць па-за ўвагай нешматлікія, але вельмі важныя для беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння спробы выкарыстання беларускай мовы ў дадатковым набажэнстве, казаннях або ў выступленнях з павучэннямі. Мажліва, гэтыя спробы былі выкліканыя не толькі імкненнем пашырыць упływy каталіцкага касцёла, але таксама з'яўляліся прававімі краёвага патрыятызму.

Шмат намаганняў улады прыкладалі дзеля аслаблення эканамічных пазіцыяў сацыяльных вярхоў мясцовых палякаў. Яны разумелі, што ўпływy апошніх у вялікай ступені грунтуюцца на памерах зямельнай маёmacі. Менавіта таму адным з галоўных кірункаў унутранай палітыкі на беларускіх і літоўскіх землях стала змяншэнне зямельных уладанняў шляхты каталіцкага веравызнання і пашырэнне рускага памешчыцкага землеўладання. Пачаткам гэтай палітыкі сталі канфіскацыі маёнткаў удзельнікаў паястання 1863-64 г. Паводле падлікаў С.Самбук, на пачатак 1866 г. было канфіскавана 256 маёнткаў [369, 33]. Канфіскацыйныя мерапрыемствы ўвенчалі Указ ад 10 снежня 1865 г. Ён загадваў усім высланым з беларускіх і літоўскіх губ. быlyм паўстанцам на працягу двух гадоў прадаць або адмяніць свае

маёнткі. У іншым выпадку іх планавалася прадаць на аўкцыёне. Адначасна «асобам польскага паходжання» забаранялася набываць зямлю. З гэтага моманту каталіцкая шляхта магла атрымаць зямлю толькі ў спадчыну. Гэты ж самы закон прадугледжваў пакупку скарбовых і прыватных маёнткаў толькі асобамі праваслаўнага або пратэстанцкага веравызнання.

Па звестках «Віленскага вестника», якія перадрукавала газета «Новое время», у беларускіх і літоўскіх губернях да 10 снежня 1867 г. было прададзена 188 маёнткаў [160. № 8]. Тая ж газета адзначала значную актывізацыю продажы маёнткаў у апошнія дні перад 10 снежня. Гэтая тэнденцыя захавалася і на самым пачатку 1868 г.

Падарваць асновы землеўладання мясцовай польскай грамадскасці павінны былі не толькі законы ў галіне зямельнай палітыкі, але і шматлікія ўрадавыя фінансавыя мерапрыемствы. Пасля паўстання былі захаваныя штрафы і «канtryбуцыйныя зборы». Апошнія ўяўлялі 10% падатак на ўсе даходы «польскага памешчыка» і 1% выплаты ад кошту нерухомай маёмагасці палякаў-гараджанаў. Сярод дакументаў Віленскага генерал-губернатарства захавалася смета выдаткаў «канtryбуцыйных збораў» за 1866 г. Выдаткі па Віленскай губ. склалі 246,4 тыс. руб., па Ковенскай – 150,6 тыс., па Гарадзенскай – 139,7 тыс., па Менскай – 186,8 тыс., па Віцебскай – 173,1 тыс., па Магілёўскай – 122,2 тыс. Большасць сродкаў (90%) ішла на патрэбы адміністрацыйнага апарату. Пераважалі выдаткі на 50% надбаўку да заробтнай платы чыноўнікам рускага паходжання (да 20-30%) і на ўтрыманне жандарскай управы (25-35%) [57, а. 5-11 адв.]. Трэба адзначыць, што ў 1869 і 1870 г. адбылося істотнае скарачэнне сумы «канtryбуцыйных збораў» [161. № 171; 163. № 27]. Але канчатковая адмененія яны былі толькі ў 1897 г.

Дзеля прыщыгнення ў край рускіх памешчыкаў урад прыняў «Пала-жэнне аб ільготах, прывілеях і грашовых пазыках, якія прадастаўляюцца пры набыцці скарбовых і прыватных земляў у заходніх губернях». У справа-ваздачы за 1870 г. гарадзенскі губернатар адзначаў, што за перыяд з 1864 па 1870 г. колькасць рускіх землеўладальнікаў у губерні павялічылася з 30 да 233 чал. (Прырост склаў больш за 770%). Тым не менш на аднаго рус-кага прыходзілася каля чатырох землеўладальнікаў з ліку мясцовых паля-каў [14]. Паводле дадзеных С. Самбук, колькасць рускіх землеўласнікаў ва ўсім Беларуска-Літоўскім крае з 1864 г. па 1868 г. амаль падвоілася: з 895 памешчыкаў, якія валодалі 1045 маёнткамі, да 1736 уладальнікаў 1960 ма-ёнткаў. Аднак гэтая лічба складала не болей за 13% ад агульнай колькасці землеўласнікаў [369, с. 46].

У 1865-66 г. у расійскім друку разгарнулася палеміка па пытанні сацыяльнага характериста рускай каланізацыі. «Вестник Западной России» Ксена-фонта Гаворскага аддаваў перавагу дробнаму землеўладанню. Галоўным «героем-каланістам» ён лічыў рускага чыноўніка і купца. Апаненты гэтага пункту погляду сцвярджалі, што супрацьвагай буйному польскому землеўладанню можа стаць толькі адпаведнае рускае. На самой справе каланізацыя адбывалася рознымі сацыяльнымі слаямі рускай грамадскасці з пэўнай перавагай памешчыкаў.

Дзеля спрыяння перасяленню рускіх сялянаў у 1869 г. міністр фінансаў зліквідаваў адну з галоўных перашкодаў – скарбовыя нядоімкі. Іх было дазволена спісваць па месцы ранейшага пражывання [327, с. 122]. Аднак масавага характару перасяленне сялянаў усё роўна не набыло. Спробы ўладаў актывізаваць яго не давалі добрых вынікаў. Зачастую рускія сяляне прадавалі нядайна атрыманую зямлю і выязжалі з краю. У 1899 г. генерал-губернатар Віталь Троцкі загадаў правесці рэквізіцыю перасяленчых участкаў, якія апынуліся ў руках каталіцкага насельніцтва. Ён жа ў студзені 1901 г. абмежаваў набыццё зямлі сялянамі-каталікамі. Кожны дарослы селянін мог набыць толькі 20 дзес. зямлі з tym, каб агульны памер ягоных уладанняў не перавышаў 60 дзес. [373, с. 43]. Але падобна на тое, што гэты загад часцяком ігнараваўся на месцах. 25 лютага 1901 г. В. Троцкі загадаў жорстка выконваць патрабаванне абмежавання памераў зямлі, дазволенай да набыцця сялянамі-каталікамі. Ён падкрэсліў, што перавышэнне нормы (60 дзес.) магчыма толькі ў надзвычайных выпадках [133, а. 8].

У падтрымку сялянскай каланізацыі выказваўся таксама генерал-губернатар П. Святаполк-Мірскі. Яго асабліва непакоіла становішча ў Ковенскай губ. Прычыны няўдачаў ён звязваў з падборам неадпаведных перасяленцаў, недастатковай матэрыяльнай падтрымкай з боку дзяржавы, традыцыйнай накіраванасцю рускіх сялянаў на ўсход ды інш. [79, а. 29-39].

На прычыны даволі марудных тэмпаў рускай памешчыцкай каланізацыі ў 1871 г. звярнуў увагу гарадзенскі губернатар. Ён падкрэсліў адсутнасць таннага зямельнага крэдыту; адкрыту непрыхільнасць палякаў да новых суседзяў; паляпшэнне стану польскіх маёнткаў напрыканцы 60-х г. XIX ст. і, нарэшце, адсутнасць рэформаў у краі [14]. Газета «Новое время» адзначала, што многія рускія памешчыкі амаль адразу пасля набыцця зямлі звяртаюцца ў камісійныя канторы з прапановай яе продажу. Прычынай гэтага лічыўся цяжкі стан набытых маёнткаў з ліку сэксвестраваных або канфіскаваных. Газета таксама звярталася ўвагу на адсутнасць сродкаў на аднаўленне зруйнаванай гаспадаркі гэтых маёнткаў [160, № 220].

Шматлікія гістарычныя дакументы пацвярджаюць, што адной з найбольш істотных перашкодаў на шляху рускай памешчыцкай каланізацыі была адсутнасць фінансавых сродкаў. Большасць верагодных пакупнікоў разлічвала або на крэдыты, роўныя поўнаму кошту маёнткаў, або на расцэрміноўку аплаты [35, а. 21-21 адв.]. Першы варыянт меў на ўвазе генерал-губернатар Э. Баранаў, калі звяртаўся ў 1866 г. да маршалкаў шляхты Арлоўскай і Смаленскай губ., запрашаючы іх набываць беларуска-літоўскія землі [59]. Але галоўнай перашкодай было імкненне мясцовых землеўласнікаў захаваць сваю зямельную майстэрні.

Землеўласнікі-каталікі аказалі ўпартага супраціўленне спробам пазбавіць іх зямлі. На фоне тых пераменаў, якія адбываліся ў свядомасці, захаванне зямлі становілася свайго роду грамадзянскім абавязкам перад родным краем і мясцовай польскай грамадскасцю. Яго яшчэ называлі «нацыянальным абавязкам». Але ў гэтым словам злучэнні «нацыянальнае» трактавалася хутчэй як «краёвае». Нават маёнткі высланых з краю паўстанцаў не

адразу паступілі ў продаж. П.Бяссонаў у згаданай Запісцы аб мерапрыемствах, неабходных для прадухілення новага паўстання, у 1866 г. адзначыў, што ў Ковенскай губ. «асобы рускага паходжання» не набылі яшчэ ніводнага секвестраванага маёнтку або маёнтку высланага паўстанца [34, а. 5 адв.].

Валер'ян Мэйштовіч, сын сябра Дзяржаўнай Рады і заснавальніка Ковенскага сельскагаспадарчага таварыства Аляксандра Мэйштовіча, наступным чынам характарызаваў адносіны бацькоў да гаспадарання ў маёнтку Паёсьце (Pojoscie) на Ковеншчыне: «Паёсьце – гэта быў не толькі дом і сад, гэта было каля 3 тыс. дзесяці га, лугоў і лясоў, каля 200 сем'яў работнікаў, арандатарап, прыслугі, які жылі з гэтай зямлі. Гэта быў ававязак гаспадарання. Гэта была не акрэсленая пісаным правам, але ад гэтага не менш реальная ва ўнутраным пачутці, адказнасць за край. Мураўёўскі ўказ, а дакладней забарона палякам набываць зямлю, яшчэ больш узмоцнілі яго: дрэннае гаспадаранне, банкрунтва вялі да пераходу ўласнасці і звязанных з ёю ўплываў у рускія руکі» [444, с. 17].

Аляксандр Хаміньскі, чыім хроным бацькам быў сам Аляксандр II, у 1886 г. перарваў паспяховую службовую кар'еру і ўступіў у кіраванне спадчынным маёнткам Ольшаў на Ковеншчыне. У першы ж дзень ён загадаў сабраць прыслугу і сялянам навакольных вёсак, каб заявіць: «Як нашыя дзяды і бацькі тут жылі і працавалі, так і я з вамі тут жыць і працаваць буду» [7. Т. 1, с. 39]. Адносіны да зямлі набылі пэўны рамантыйчны характар. Вядомы палітык пачатку XX ст. Аляксандр Лядніцкі цвярджаў, што Указ 10 снежня 1865 г. меў цалкам адваротны вынік. Захаванне зямельнай уласнасці сталася «патрыятычнай службай, якая зводзілася да абароны польскай культуры ва ўсходніх правінцыях. Значэнне і каштоўнасць гэтай службы толькі ўмацоўвалі тыя абставіны, што польская маёнткі знаходзіліся на землях, населеных няпольскім людам, і якраз тут адбывалася барацьба паміж Польшчай і Расіяй» [283, с. 49].

Іншы польскі дзеяч Зыгмунт Даманьскі ва ўспамінах адзначаў, што барацьба за зямлю прымушала ўспрымаць яе не столькі як месца жыцця і працы канкрэтнай асобы, колькі як «нацыянальную каштоўнасць» [7а, с. 65]. Продаж зямлі ў такіх умовах набываў рысы нацыянальнай зрады. Невыпадкова Людвік Хаміньскі (сын Аляксандра) згадваў, што пасля Указу 1865 г. літоўскія палякі абаранялі зямлю «зубамі і кіпцюрамі» [7. Т. 1, с. 132].

Адзін з прадстаўнікоў мясцовай яўрэйскай грамадскасці наступным чынам ахарактарызаваў адносіны літоўскіх палякаў да зямлі: «Не ведаю, ці гэта зямля належыць землеўладальнікам, ці гэта яны належаць ёй» [3, с. 4].

У цэлым надзеі ўладаў на Указ ад 10 снежня 1865 г. не спраўдзіліся. Амаль адразу пасля яго з'яўлення пачаўся пошук больш эфектыўных сродкаў выцяснення польскага землеўладання. У прыватнасці, выказваліся ідэі перадачы маёнткаў рускім чыноўнікам на правах маярату (фон Кауфман). Граф Э.Баранаў напрыканцы 1867 г. пропанаваў высяліць з краю таксама сем'і ўдзельнікаў паўстання [51].

Трэба адзначыць, што расійскі ўрад аказаўся не здольным забяспечыць выкананне Указа 1865 г. Шэраг прадстаўнікоў польскай грамадскасці

былі выведзеныя з-пад яго дзеяння. Сярод іх, у прыватнасці, былі князь Антоні Любамірскі (1866), генерал Хаміньскі, троцкі павятовы маршалак шляхты князь Цэсары Гедройц, сенатар Марк Любашчынскі, менскі губернскі маршалак шляхты Яўстах Прашынскі (усе ў 1869 г.), граф Эмерык Чапскі, граф Юзаф Тышкевіч*, князь Багуслаў Радзівіл (усе ў 1870 г.) ды інш. Апроч таго, рабіліся і канкрэтныя выключэнні на асобныя пакупкі. Напрыклад, камер-юнкеру Івану Урсын-Немцэвічу ў 1870 г. было дазволена набыцца на 2 гады з правам наступнага продажу маёнткі князя Казіміра Сапегі ў Берасцейскім пав. [60, а. 5-7 адв.].

Марыя Чапская ўспамінала, як яе дзед Эмерык Чапскі пасля адстаўкі з пасады віцэ-губернатара Санкт-Пецярбурга перасяліўся на айчынныя беларускія землі і пачаў набываць маёнткі за маёнткам. На яе думку, вялікую ролю ў гэтым адыгрывалі «нацыянальныя інтарэсы, а менавіта нежаданне, каб зямля трапіла ў рускія рукі» [266, с. 136].

Напрыканцы 60-х – у 70-я г. XIX ст. колькасць рускіх памешчыкаў у краі расла вельмі марудна. Па звестках віленскага генерал-губернатара П. Альбядзінскага, з 1874 па 1877 г. на тэрыторыі Віленскай, Гарадзенскай і Коўенскай губ. з'явіліся толькі 280 новых рускіх памешчыкаў. Яны набылі 102,7 тыс. дзес. зямлі [17, ад.з. 51, а. 71]. У Гарадзенскай губ. у сакавіку 1882 г. па афіцыйных дакументах пражывалі 296 рускіх памешчыкаў. Аднак, як адзначаў гарадзенскі губернатар, на справе іх было яшчэ менш, бо частка распрадала свае маёнткі сялянам або перадала ў арэнду польскім землеўладальнікам. Жылі ў губерні і кіравалі маёнткамі толькі 123 чал. [131, а. 143]. У лістападзе 1882 г. газета «Край» паведаміла, што агульная лічба землеўладальнікаў Коўенскай губ. складае 7136 чал. Прыхым памешчыкі праваслаўнага веравызнання складалі не болей 3% ад гэтай лічбы. Большаясць з іх або здавала свае маёнткі ў арэнду, або перадавала ў кіраванне ўпраўляючым [179, № 20].

Документы дазваляюць сцвярджаць, што на пачатак 1876 г. выключэнне з Указу ад 10 снежня 1865 г. было зроблена для 51 асобы. У лютым 1876 г. імператар адхіліў чаргавае прашэнне (І. Гутэн-Чапскага) і заявіў міністру ўнутраных спраў, каб прымаліся да разгляду прашэнні толькі тых асобаў, якія маюць надзвычай высокія заслугі перад дзяржавай [143, а. 5 адв.]. Тым не менш, паводле падлікаў С. Самбук, па няпоўных дадзеных да пачатку 80-х г. XIX ст. Указ 1865 г. толькі ў Віленскай губ. парушаўся 81 раз, у Гарадзенскай губ. – 37 [369, с. 71]. Яна ж вельмі трапна заўважыла, што Указ выкарыстоўваўся то як пакаранне, то як узнагарода [369, с. 72].

Забарона абыходзілася таксама шляхам набыцця зямлі на імя якога-небудзь «прыстойнага рускага, які падпісываў адпаведны вексель» [7. Т. 3, с. 95]. Зачастую пакупка хавалася пад дамовай пра арэнду, напрыклад, на 36 гадоў. Таксама афармляліся доўгатэрміновыя закладныя. Праўда, бывалі выпадкі, калі дзеці «прыстойнага» пасля смерці з дапамогай суда адбіралі маёнтак.

* У 1875 г. ён выкупіў у графа М. Зубава маёнтак Крэтынга на Коўеншчыне памерам у 10 500 дзес. [17, ад.з. 53, а. 72 адв.].

Пэўны час чыноўнікі закрывалі вочы на магчымасці парушэння закона. Больш таго. Распараджэннямі Аляксандра II нераспраданыя канфіскаваныя маёнткі вярталіся бытым уладальнікам або іх нашчадкам. У выніку дзеля прыцягнення ў край рускіх памешчыкаў заставалася выкарystоўваць толькі скарбовыя землі, якія здаваліся ў арэнду [17, ад. 3. 51, а. 72].

Але з прыходам да ўлады Аляксандра III сітуацыя змянілася. 27 снежня 1884 г. імператарскім Указам забаранялася афармленне закладных на зямельныя ўгоддзі ў г.зв. «захоўніх губ.» Не дазвалялася аренда больш чым на 12 гадоў [76, а. 214]. Абміркоўваліся таксама варыянты амежавання права спадчыны. Віленскі генерал-губернатар І. Каханаў, напрыклад, пропанаваў у 1892 г. забараніць «асобам польскага паходжання» набываць зямельную ўласнасць шляхам спадчыны апрач наследавання па прамой лініі, дапускаючы выключэнне толькі для супругаў [77, а. 189].

5 снежня 1885 г. з'явіўся Указ Аляксандра III, у якім кожны пераход зямлі ў беларускіх і літоўскіх губ., нават калі галоўнымі дзеінімі асобамі былі рускія памешчыкі, абдываўся толькі са згоды генерал-губернатора [279, с. 145]. Апрач таго, у выпадку, калі зямельная маёмастць пераходзіла па спадчыне ў рукі іншаземца, той павінен быў на працягу трох гадоў працаваць яе «асобам рускага паходжання». Гэтае палажэнне было накіравана супраць тых польскіх родаў, якія мелі сваякоў у Германіі і Аўстра-Венгрыі.

Дарэчы, менавіта гэты пункт Указу досьціць моцна паўплываў на развіццё эканамічных адносін у краі. Апошняе было звязана са спадчынай князя Пятра Вітгенштэйна, прадстаўніка нясыржскай лініі Радзівілаў. Пасля смерці П. Вітгенштэйна ўладальніцай амаль 1 млн. дзес. зямлі стала яго сястра княгіня Гогенлоэ, грамадзянка Германіі. У адпаведнасці з Указам ад 5 снежня 1885 г. яна была вымушаная хутка распрадаць усю радзівілаўскую спадчыну, рэшткі «карапеўства Пане Каханку». У выніку большасць землі, і ў першую чаргу лясы трапілі ў рукі рускіх чыноўнікаў і мясцовых лясных спекулянтаў [279, с. 146]. Апошня звычайна прыкрываліся імёнамі «асобаў рускага паходжання», якія згаджаліся на гэта за адпаведнае ўзнагароджанне. Гэты продаж моцна паўплыў на суадносіны рускага і польскага землеўладання ў краі.

Палажэннем Камітэта міністраў ад 1 лістапада 1886 г. усе пасведчанні, выдадзеныя на пакупку маёнткаў на беларускіх і літоўскіх землях авбяшчаліся страціўшымі прававую моц. Новыя дакументы маглі быць выдадзеныя толькі «асобам рускага паходжання» [369, с. 105]. Улады пачалі жорстка кантроліраваць усе пераходы зямельнай маёмастці з рук у рукі. Павятовыя спраўнікі павінны былі прадстаўляць у губернскую канцылярию падпрыязную інфармацыю пра асобы, якія набывалі зямлю. Трэба было адказаць на чатыры пытанні: 1) якога веравызнання пакупнік? 2) ці сам ён распараджаецца маёнткам? 3) ці не прададзены гэты маёнтак або здадзены ў арэнду? Калі, так, то каму і на які тэрмін? 4) ці не перайшоў маёнтак да нашчадкаў пакупніка? Калі так, то хто ім валодае на дадзены момант? [132, а. 11]. Гэтыя кантроль дазволіў высвятліць шматлікія эпізоды парушэнняў амежавальнага заканадаўства. Звычайна маёнтак набывала асока, якая

мела на гэта права. Але потым па даверанасці ён перадаваўся ў валоданне «асобе польскага паходжання», якая і з'яўлялася сапраўдным пакупніком. У такіх выпадках улады прымушалі прадаваць зямлю.

Істотную дапамогу захаванню зямельнай уласнасці ў руках літоўскіх палякаў аказаў Віленскі зямельны банк. «Московские ведомости» ў адной з публікацыяў 1882 г. сцвярджалі, што банк «стаіць на ахове польскіх інтарэсаў», што яго галоўная задача «захаваць польскую маёнткі ў польскіх руках» [Цыт.па: 388, с. 266]. Тое ж адзначалі пазней і польская даследчыкі [499, с. 4-5; 425, с. 8]. Заклапочанаасць дырэктароў банка асабістым выкананнем «нацыянальнага аваўязку» бяспречна. Іпаліт Корвін-Мілеўскі, сябра Дзяржаўнай Рады і аўтар вельмі цікавых успамінаў, наступным чынам характарызаў дзейнасць аднаго з заснавальнікаў банка Яна Любаньскага: «Спрачаўся з даўжнікамі, каб бралі найменшыя крэдыты, часта з уласнай кішэні дапамагаў ім пазбегнуць выплаты доўту, што дзяякуючы Указу ад 10 снежня ўяўляла для іх і для краю непралічаныя негатыўныя наступствты» [279, с. 142].

Аднак Віленскі зямельны банк нельга лічыць адной з польскіх дабрачынных арганізацый. У першую чаргу гэта была фінансавая ўстанова. Ягоны статут быў зацверджаны 9 жніўня 1872 г. па хадайніцтву групы мясцовых землеўласнікаў (граф Мікалай Зубаў, князь Пётр Вітгенштэйн і граф Адам Плятэр). Дзейнасць банка распавяся ѿдвалася на Віленскую, Віцебскую, Гарадзенскую, Ковенскую, Магілёўскую, Менскую і Пскоўскую губ. Ужо за першае дзесяцігоддзе існавання былі выдзеленыя крэдыты для 1229 маёнткаў на агульную суму ў 5712 тыс. руб. [180. Nr 8]. Рэгіён дзейнасці банка быў значна меншым у параўнанні з іншымі акцыянернымі зямельнымі банкамі Расіі. Тым не менш у 1887 г. па аўшому крэдытных апераций (36 млн руб.) Віленскі банк займаў пятае месца сярод аналагічных банкаў імперыі, а ў 1908 г. вышываў на другое (140 млн руб.) [251, с. 3].

Прысутнасць сярод заснавальнікаў і дырэктароў банка рускіх (маршалак шляхты Ковенской губ. граф М. Зубаў ды інш.) нарадзіла сярод афіцыйных асобаў спадзяванне, што новая фінансавая ўстанова прычыніцца да ўмацавання рускага землеўладання. Аднак надзеі не спраўдзіліся. Умовы, ў якіх дзейнічала Віленскі банк, спрыялі таму, што познай палітычна ангажаванасць ягоных польскіх дырэктароў-заснавальнікаў цалкам адпавядала імкненню да павелічэння прыбылку акцыянеру. Так, Віленскі зямельны банк прадастаўляў зямельныя крэдыты пераважна мясцоваму польскаму землеўладальніку ў краю складалі меншасць. Па-другое, маёнткі, што знаходзіліся ў іх руках, не маглі набывацца палякамі. У выніку гэтая маёрасць губляла частку свайго кошту, бо кола верагодных пакупнікоў рэзка звужалася.

Кіраўніцтва таксама імкнулася не дапускаць паступлення маёрасці заёмшчыкаў ва ўласнасць банка. І ў гэтым выпадку прычыны хаваліся не толькі ў галіне палітыкі. Небезпадстаўна дырэкторы банка баяліся панесці фінансавыя страты на працэдуры перапродажу. Менавіта таму дамінавалі крэдыты параванальная невялікіх памераў. Апроч таго заёмшчыкі атрымлівалі льготы пры пакрыцці нядоімак. У выніку за першыя 10 гадоў дзейнасці

банка за даўгі было прададзена толькі 15 маёнткаў [180, № 8]. Аднак такая лінія кіраўніцтва тайла ў сабе небяспеку значных фінансавых стратаў, бо частка маёмасці магла аказацца «перагруженай» запазычанасцямі. Так і здарылася напрыканцы XIX ст. Пачынаючы з 1899 г., прайўленне банка пачало прыматць больш рашучыя меры супраць неплацёжаздолльных заёмшчыкаў. З 1899 па 1907 г. было прададзена 302 маёнткі (115,4 тыс. дзес.) [251, с. 14]. Відавочна, што ў гэты час фінансавыя інтэрэсы ўзялі верх над меркаваннямі «нацыянальнага абавязку». Аднак у 70-90-я г. XIX ст., у найбольш цікаві перыяд для мясцовага польскага землеўладання, Віленскі зямельны банк, безумоўна, дапамагаў літоўскім палякам захаваць зямельную маёмасць.

Паляпшэнню гаспадарчай сітуацыі ў маёнтках літоўскіх палякаў спрыялі таксама губернскія сельскагаспадарчыя таварысты. Першапачатковай мэтай іх дзеянасці была падтрымка рускага землеўладання. Напрыклад, Менская сельскагаспадарча таварыства (МСТ) было заснавана ў 1876 г. па ініцыятыве тагачаснага міністра ўнутраных спраў Льва Макава, які набыў маёнткі Блонь і Навасёлкі ў Ігumenскім пав. Галоўнай задачай МСТ была падтрымка рускага землеўладання на Меншчыне. Яго ўзначаліў губернскі маршалак В. Паўлаў, а сябрамі сталі пераважна чыноўнікі губернскай канцылярыі. Адно з палажэнняў Статута сцвярджала, што сябрамі МСТ могуць быць толькі «асобы рускага паходжання». Аднак дыскрымінацыя мясцовых землеўладальнікаў не спрыяла эффектунасці працы Таварыства. Праяўленне гаспадарчай або прадпрымальніцкай ініцыятывы было рэдкасцю на яго пасяджэннях.

У 1878 г. В. Паўлаў быў вымушаны прыцягнуць да працы МСТ літоўскіх палякаў. Запрашэнні да сябровуства ў арганізацыі атрымалі былы губернскі маршалак Лявон Ваньковіч і землеўладальнікі Эдвард Вайніловіч, Аляксандр Скірмунт, Віктар Сьвіда і Зыгмунт Свянціцкі. Але гэта быў толькі пачатак. Як пісаў ва ўспамінах Э. Вайніловіч, «мундыры» на пасяджэннях Таварыства саступілі месца «сапраўдным гаспадарам» [308, с. 40]. У канцы 1878 г. колькасць сяброву МСТ дасягнула 64 чал. Большасць з іх належалі да мясцовай польскай грамадскасці.

У 1879 г. сельскагаспадарча таварыства было заснаванае ў Магілёве. Напачатку 1880 г. яно налічвала 132 правадзейных сябра [431, с. 292]. Аднак толькі напрыканцы XIX ст. Таварыства здолела разгарнуць актыўную грамадскую і гаспадарчую дзеянасць. У 1896 і 1898 г. былі арганізаваныя дзве сельскагаспадарчыя выставы. Адным з найбольш актыўных сяброву Таварыства быў Эдвард Жукоўскі.

У 1877 г. Таварыства сельскіх гаспадароў з'явілася ў Віцебску. Ганаровыя старшынёю быў абраны віцебскі губернатар П. Раствоўцаў, а старшынёю – Алаізі Свалынскі [229]. У Віцебску ў адрозненні ад Менску значна большую ролю адыгрывалі рускія землеўладальнікі і чыноўнікі. Па маштабах сваёй дзеянасці яно на пачатку не саступала МСТ. Газета «Край» ўвесень 1882 г. нават сцвярджала, што Віцебскае таварыства з'яўляецца адзіным сельскагаспадарчым таварыствам, якое займаеца практычнай дзеянасцю. Адзначалася навучанне ў арганімічнай школе, арганізацыя сельскагаспадарчых выставаў, прыём сялянаў у сябры Таварыства. Дзякуючы

апошняму ў 1882 г. колькасць сяброў Таварыства ў Віцебску дасягнула 384 чал. [179, № 13] Тым не менш Віцебскае таварыства не здолела скласці канкурэнцыі Менскаму. Менавіта апошняе працяглы час успрымалася мясцовай польскай грамадскасцю як адзіная легальная сельскагаспадарчая арганізацыя на ўсёй тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай, што была далучана да Расіі.

Цікавасць землеўладальнікаў Беларуска-Літоўскага краю да МСТ прымалася не толькі на зразумелым жаданні прадстаўнікоў рэпрэсаванай грамадскасці да аб'яднання. Патрэба ў стварэнні краёвай сельскагаспадарчай арганізацыі адчуvalася здаўна. Яшчэ ў 1860 г. быў распрацаўваны статут Літоўскага сельскагаспадарчага таварыства, які падпісалі прадстаўнікі Віленскай, Гарадзенскай, Ковенскай і Менскай губ. Таварыства павінна было спрыяць развіццю сельскай гаспадаркі шляхам пашырэння неабходных ведаў і падрыхтоўкі да будучых рэформаў. Аўтары статута прадугледжвалі ўваходжанне ў яго не толькі землеўладальнікаў, але таксама «ўсіх жыхароў kraю, якія могуць быць карыснымі для развіцця сельскай гаспадаркі» [2, s. 11].

Уваходжанне літоўскіх палякаў у МСТ спрыяла значнай актыўізацыі ягонай дзейнасці. Прычым гэта датyчыла не толькі гаспадарчых спраvaў. У дзейнасці Таварыства можна заўважыць выразны тэндэнцыі да аднаўлення публічнай грамадской дзейнасці літоўскіх палякаў. Так, напачатку 80-х г. XIX ст. МСТ прыняло актыўны ўдзел у спробе палітычнага рэфармавання Расіі. Якраз ягоныя прадстаўнікі ўдзельнічалі ў правядзенні г.зв. «акруговых з'ездаў», ідэя правядзення якіх належала міністру ўнутраных спраvaў Міхаілу Лорыс-Мелікаву. Міністр паспрабаваў прыцягнуць да аблеркавання дзяржавных проблемаў земскіх дзеячоў, а ад беларускіх і літоўскіх земляў – землеўладальнікаў. Акруговыя з'езды павінны былі абраць дэпутатаў на Усерасійскі з'езд, які многія лічылі пачаткам расійскага парламента.

МСТ накіравала на з'езд у Смаленск Э.Вайніловіча і В.Сьвіду. Мясцоўся палякі (І.Мянжынскі, А.Сенажэнцкі) прадстаўлялі таксама Магілёўскую губ. Дэпутаваныя ад беларускіх земляў вельмі актыўна ўдзельнічалі ў дыскусіях на Смаленскім з'ездзе. У выніку І.Мянжынскі стаўся адным з двух дэпутатаў, абранных для ўдзелу ва Усерасійскім сходзе. Э.Вайніловіч трапіў у лік запасных [373, с. 54]. Аднак «парламент» так і не быў створаны. 1 сакавіка 1881 г. бомба Ігната Грыніяўцага абарвала жыццё імператара Аляксандра II і пахавала праекты ліберальных ператварэнняў у Расіі.

Палітычныя перамены, з якімі сябры МСТ звязвалі надзеі на адмену «мурауёўскага» заканадаўства, так і не адбыліся. Але Таварыства спрабавала гаспадарчай актыўнасцю кампенсаваць адсутнасць палітычных правоў. Са з'езда ў Смаленску Э.Вайніловіч прывёз узор статута крэдытна-ашчаднага таварыства і дазвол на яго адкрыццё ў Клецку. Таварыства займалася крэдытаваннем землеўладальнікаў і сляняю. У асобных гады ягоны капітал дасягаў 800 тыс. руб. [308, s. 48].

У 1883 г. МСТ арганізавала ў Менску сельскагаспадарчую выставу. Выставка мела поспех, які прычыніўся да значнага роста колькасці сяброў Таварыства. Менавіта ў гэты час яно набыло выразныя рысы мясцовай

польской арганізацыі [443, s. 8]. «Асобы рускага паходжання» былі канчаткова адсунутыя на другі план. Аляксандр Цвікевіч, маючы на ўвазе губернскія сельскагаспадарчыя таварысты, адзначаў: «Дарэмна расійская адміністрацыя пільна сачыла за tym, каб у «Пазямельных Таварыствах» на зывіала сабе гнязда ненавісная ёй «пальшчызна», яны ўсё-такі былі падобнымі «гнёздамі» [388, с. 266]. Ацэнка беларускага даследчыка і палітыка падаецца крыху перабольшшанай. Польскасць Таварыства доўгі час праяўлялася толькі ў tym, што яго паспяховая дзеянасць паляпшала эканамічнае становішча беларускіх і літоўскіх палякаў.

Менавіта ў гэтым, па словах Рамана Скірмунта, праяўлялася «польская праграма» Э.Вайніловіча [443, s. 28]. Апошні адыграў выключна важную ролю ў аднаўленні польскага руху на беларускіх землях. У 1888 г. ён быў абрани віцэ-старшынёю МСТ і ягоным фактычным кіраўніком, бо пасаду старшыні, якая мела выключна ганаровыя характар, звычайна займаў губернтар (у 1888 г. князь М.Трубяцкі).

Сфера гаспадарчай дзеянасці МСТ у 80–90-я г. XIX ст. пастаянна пашыралася. У 1891 г. Таварыства набыло скотабойню ў Менску. У 1896 г. быў заснаваны Гандлёвы аддзел Таварыства, які прыносіў велізарныя прыбылкі. У 1901 г. пачало дзеянічаць Таварыства ўзаемных забеспячэнняў, якое мела свае філіі ва ўсіх шасці беларуска-літоўскіх губерніях. Філіялы МСТ ствараліся ў многіх павятовых цэнтрах Менскай губ.

Выстава, арганізаваная ў 1901 г. і прысвечаная 25-годдзю Таварыства, прыцягнула да сябе ўвагу землеўладальнікаў не толькі Беларусі і Літвы, але і Каралеўства Польскага. М.Ялавецкі згадваў, якое моцнае ўражанне зрабіла выставка на ягоных бацькоў. Яны ўспрынялі яе як адзін з «доказаў жыццёвасці і ўплывовасці польскіх землеўладальнікаў на нашых крэсах» [9, s. 15]. У прамове на пашыраным сходзе Э.Вайніловіч заявіў, што поспех дзеянасці Таварыства быў забяспечаны tym, што яго сябры адкінулі «палітыканства» і ўсе сілы аддавалі працы на роднай зямлі. Па яго ж словам, МСТ стала для многіх падрыхтоўчай школай грамадскага жыцця [308, s. 74].

У гэты час сябрамі МСТ былі 675 чал. Гэта была найбуйнейшая арганізацыя падобнага тыпу. Створаныя пазней Віленскае (1899), Ковенскае (1900) і Гарадзенскае таварысты (1901) налічвалі прыблізна 300-400 чал. [279, s. 162]. Уздельная вага мясцовасці палякаў у гэтых таварыствах дасягала 90%. На чале Гарадзенскага таварыства стаў Констанцін Скірмунт, Віленскага – Іпаліт Гечэвіч, Ковенскага – Аляксандр Мэйштовіч [3, s. 8].

Менская выставка паспрыяла актыўізацыі дзеянасці іншых губернскіх таварыстваў. У 1901 г. сельскагаспадарчую выставу ў Дынабургу арганізowała Ковенскае таварыства. Паводле ўспамінаў Мечыслава Ялавецкага, выставка выдатна паказала, што «сваім культурным развіццём гэтая зямля абавязана толькі польскім землеўладальнікам. Нягледзячы на пераследы, яны не толькі ўтрымаліся ў сваіх маёнтках, але здолелі застацца <...> правадніком заходняй культуры, якая дзякуючы шляхце пусціла глыбокія карані ў Інфлянтах і на Віцебшчыне» [9, s. 32]. Адначасова адбыўся з'езд землеўладальнікаў шасці беларуска-літоўскіх губ. Атрыманне дазволу на яго пра-

вядзенне таксама было расцэнена як значны поспех. Старшынстваваў на з'езде землеўладальнікі з Віцебшчыны Станіслаў Лапацінскі. Найбольшыя дыскусіі выклікала праблема сервітутаў.

У 1902 – 1903 г. губернскія сельскагаспадарчыя таварыстывы прынялі актыўны ўдзел у працы мясцовых камітэтаў Асобнай нарады пра патрэбы сельскагаспадарчай прамысловасці. Ініцыятарам Нарады быў міністр фінансаў Сяргей Вітэ. Пазначаючы межы кампетэнцыі камітэтаў, ён заявіў пра поўную свабоду ў выказванні ўласных поглядаў на становішча сельскагаспадарчай прамысловасці і выказаў надзею, што ўдзельнікі Нарады не будуць пераследаваць мэты, якія не маюць дачыненія да прамысловасці [373, с. 60].

Тым не менш разгляд праблемаў сельскагаспадарчай прамысловасці непазбежна рабіў аўтакамітэтаў дыскусіі палітычнае і культурнае становішча польскай грамадскасці. І трэба аддаць належнае сябрам сельскагаспадарчых таварыстываў, якія неаднаразова падкрэслівалі, што абавязковай умовай развіцця сельскай гаспадаркі і прамысловасці з'яўляецца свабода і роўнасць у палітычнай, сацыяльнай-еканамічнай і культурнай галінах жыцця.

Аднак у цэлым аднаўленне польскага руху, якое праяўлялася ў дзеяниях МСТ і іншых падобных таварыстываў, не выходзіла за межы г.зв. «згодніцтва». Польскі даследчык Анджэй Шварц разумеў пад «згодніцтвам» (*«ugoda»*) «імкненне да канкрэтнага паразумення з урадам і атрымання пэўныхмагчымасцяў захавання польскасці ў моўнай, рэлігійнай і адміністрацыйнай сферах як умовы такога паразумення» [477, с. 13]. З гэтай ацэнкай цалкам можна пагадзіцца. Згоднікі былі не здраднікамі «польскай справы», як сцвярджалі на пачатку XX ст. тагачасныя радыкалы, а прыхільнікамі кампраміса, паразумення з царызмам. Адной з найбольш яскравых постаянняў гэтага кірунку польскага руху быў Э.Вайніловіч. Ягоны сябрані і паплечнікі па спраўах МСТ РСКірункт у прамове на пахаванні Э.Вайніловіча дзеля харектарыстыкі ягонай дзейнасці ўжыў тэрмін «валенградызм» [443, с. 28]. Ён таксама адзначыў, што мэтай грамадскай працы былога кіраўніка МСТ было гаспадарчае ўмацаванне польскасці на ўсёй прасторы дзяяния Таварыства.

Можна канстатаваць, што ў цэлым палітыка аблежавання польскага землеўладання і замены яго рускім не прынесла чакаемых вынікаў. Як паказалі ранейшыя даследаванні прыблізна палова (50,0% – 55,0%) ўсіх земляў Беларуска-Літоўскага краю, што знаходзіліся ў прыватнай уласнасці на рубяжы XIX – XX ст., належалі беларускім і літоўскім палякам-землеўласнікам [373, с. 39]. Барацьба за захаванне ўласных эканамічных пазіцыяў спрыяла паступоваму аднаўленню публічнай грамадской дзейнасці мясцовых палякаў. Трэба таксама адзначыць, што ўласныя эканамічныя інтарэсы мясцовыя польскія землеўласнікі зачастую атаясамлівалі з інтарэсамі ўсёй гісторычнай Літвы. Каралеўства Польскае ў іх разважаннях звычайна не прысутнічала.

Выцясненне літоўскіх палякаў з мясцовых органаў улады распачалося ўжо ў перыяд паўстання 1863-1864 г. Указ ад 27 траўня 1864 г. забараняў «палякам» займаць адказныя пасады і тыя пасады, на якіх чыноўнік уступаў у контакт з насельніцтвам. Ва ўмовах паўстання і адразу пасля яго Указ выконваўся досыць жорстка. Паводле С.Самбук, напрыканцы 1865 г. практычна ўсіх чыноўнікаў з ліку літоўскіх палякаў звольнілі або перавялі на

службу ва ўнутраныя расійскія губ. Цікава, што пераводзілі нават праваслаўных, якія былі жанатыя на польцах [369, с. 34].

Аднак досьць хутка ўлады сутыкнуліся з праблемай замяшчэння вакантных пасадаў. Гарадзенскі губернтар у справаздачы за 1870 г. звяртаў увагу імператара на «крайнія цяжкасці, што сустракаюцца пры замяшчэнні вакансій чыноўнікамі, якія б адпавядалі свайму прызначэнню» [14].

М.Мураўёў і ягоныя паслядоўнікі планавалі замяніць звольненых чыноўнікамі з г.зв. «унутраных» губерніяў Расіі. Але апошняя далёка не заўсёды былі здольнымі прафесійна і сумленна выконваць службовыя абавязкі. Не вельмі дапамагалі нават уведзеныя прывілеі для прыезджых. А яны былі досьць адчуваўльнымі. З 1864 г. чыноўнікі «рускага паходжання» атрымлівалі 50% надбаўку да зарплаты. З 1865 г. ім была прадастаўлена магчымасць набываць скарбовыя маёнткі без удзелу ў публічным гандлю і, значыць, ператварыцца ў землеўласнікаў. Прычым пры набыцці зямлі чыноўнік нічога не плаціў, а сваю запазычанасць дзяржаве ліквідаваў шляхам невялікіх выплаты на працягу 20 гадоў [369, с. 47].

Усё гэта напачатку спрыяла наплыву тысічай кандыдатаў на чыноўныя пасады. С.Самбук падлічыла, што за перыяд з 1863 па 1865 г. толькі ў Віцебскай, Гарадзенскай, Менскай і Магілёўскай губерніях былі прызначаныя на пасады 4619 новых чыноўнікаў, а ўсяго на пачатак 1866 г. тут служылі 4663 чыноўніка «няпольскага паходжання». Адначасова ўсе выкладчыцкія пасады ў сярэдніх навучальных установах Віленскай навучальнай акругі ўжо перад пачаткам 1864-65 навучальнага года былі ў камплектаваныя рускімі настаўнікамі. Цікава, што на 1 студзеня 1864 г. з 391 настаўніка акругі толькі 113 былі праваслаўнымі [369, с. 49-50]. Але перад наступным навучальным годам былі звольненыя нават праваслаўныя настаўнікі з ліку мясцовых ураджэнцаў.

Дарэчы, як паказаў аналіз дакументаў, менавіта настаўнікі складалі адну з найвялікшых катэгорый сярод жадаючых заняць пасады ў сістэме кіравання або ў сістэме адукцыі на беларускіх і літоўскіх землях. Так, напрыклад, сярод 84 кандыдатаў на пасады, чые кандыдатуры праходзілі праз канцылярыю III аддзялення за перыяд з траўня па ліпень 1865 г., было 50 настаўнікаў. Палова кандыдатаў не мела дакладна акрэсленага жадання адносна сваёй наступнай дзеяніасці, а другая палова разлічвала ўладкавацца ў Віленскую навучальную акругу. Прыблізна 20% кандыдатаў мелі дрэнную харктарыстыку: «без адукцыі і па маральныя якасціх не прыгодны да службы», «не зусім цвярозага жыцця», «п'яніца і расpusnіk» і г.д. [43].

Амаль адразу высвятаўлася, што прафесійныя і маральныя якасці большасці прыезджых чыноўнікаў знаходзіліся на самым ніzkім узроўні. На старонках газеты «Новое время» сцвярджалася, што на заклік М.Мураўёва адгукнуліся чыноўнікі з усёй Расіі. Прычым прыехала шмат тых, каго адусоль праганялі. Газета наступным чынам харктарызавала гэтых «начальнікаў»: «У такіх людзей не было ні ўласнай годнасці, ні вытрымкі, ні бесстароннасці, ні навыка да працы. Прыцягнутыя ў край толькі кішэнным разлікам, звязаныя з ім толькі штомесячным акладам і надбаўкамі, гэтыя людзі,

адчуваючы прастор і свабоду <...> заявілі пра сябе такімі бясчынствамі і непрыстайнасцямі, што нават рускі псеўдапатрыятычны друк усlyх загаварыў пра іх. З самаўпэйненасцю і фанаберыстасцю яны руйнавалі сямейны спакой, разбэшчвалі насельніцтва, крывадушнічалі, бралі незаконную «даніну», славіліся нечуванай жорсткасцю <...> здзекваліся над каталіцкай верай, над храмамі і святарамі, нахабна зневажалі нават тыя бакі маральнага жыцця мясцовага насельніцтва, якія не мелі нічога агульнага з палітыкай, і якія ў кожным сумленным чалавеку выклікалі толькі пачуццё павагі <...>» [162, № 297].

Яшчэ адной характэрнай рысай дзейнасці новага начальнства было нежаданне знаёміца з мясцовымі звычаямі і традыцыямі альбо непрыхаваная знявага да іх. Вядомы праціўнік усяго польскага на беларускіх землях М.Каяловіч у пісьме да былога папячыцеля Віленскай навучальнай акругі І.Карнілава не ўтрымаўся ад вельмі рэзкіх заўвагаў па адрасу рускіх чыноўнікаў. Ён з болем пісаў пра шырокую распаўсюджаную практику знішчэння прыдарожных крыжоў, нават з надпісамі на рускай мове, пра тое, што мужыкам загадваюць расціць бароды, перашываць аддзенне па вялікарускім узоры і г.д. М.Каяловіч, «раб лепшых думак і пачуццяў маёй роднай зямлі», як ён сам называў сябе, у гэтым лісце, адзначыў, што «рускія людзі зазналіся <...> п'юць, распунічаюць, увасабляюць у сабе ўсё сем смяротных грахоў». «Першых з рускіх нягоднікаў, – дадаў ён, – павінна душыць тая самая вяроўка, што душыла польскую здраду» [24, а. 1-2].

Прадметам частых спрэчак і канфліктаў паміж чыноўнікамі сталі секвестраваныя маёнткі і скарбовыя землі, якія яны маглі набываць без асаблівых перашкодаў. П.Бяссонаў у вядомай ужо Запісцы звярнуў увагу менавіта на гэты бок жыцця. Характарызуючы рускіх чыноўнікаў Ковенскай губ., ён пісаў пра спрэчкі і интрыгі самага «непрыстайнага зместу» [34, а. 4 адв.].

Карупцый пусціла глыбокія карані. Нават выдаленне значайнай часткі прыехаўшых чыноўнікаў не змяніла сітуацыю. У красавіку 1881 г. віцебскі губернатар Віктар фон Валь запісаў у сваім дзённіку: «Хабарніцтва і звычка да больш-менш незаконных афёраў так укараніліся, што нават асобы, якія займаюць самыя высокія пасады ў губернскай адміністрацыі, калі самі не ўдзельнічалі ў махінацыях, то па меншай меры глядзелі на іх, як на звычайную справу, з якой прыходзіцца мірыцца» [19, а. 9].

Напрыканцы 60-х г. XIX ст. улады былі вымушаныя пайсці на пэўныя ўступкі. Дзеля нармальнага функцыянавання адміністрацыйнай сістэмы прыйшлося закрыць вочы на парушэнні Указу ад 27 траўня 1864 г. У 1869 г. урад быў вымушаны зрабіць спецыяльнае тлумачэнне па пытанні, каго лічыць «асобай польскага паходжання». Прынцып атаясамлівання каталіка і паляка адкідаўся. Пропанавалася лічыць «асобамі польскага паходжання» не каталікоў наогул, а «палякаў» і тых ураджэнцаў г.зв. «захадніх губерній», якія «засвоілі польскую нацыянальнасць». Тым самым рабілася спроба замяніць канфесійны крытэрый вызначэння польскасці камбінацыяй тэрыторый паходжання і культурнай прыналежнасці. У 1868 г. фактычна было дазволена прызначэнне на пасады маршалкаў шляхты «добронаадзейных палякаў». Адначасова літоўскія палякі

атрымалі магчымасць уладкавання на чыноўныя пасады ў павятовыя і губернскія ўстановы. У гэты час з'явілася шмат вакансіяў, бо пасля таго, як быў вычарпаны фонд скарбовых і сектвестраваных земляў, прызначаных прыезджым чыноўнікам, наплыў апошніх у краі адразу спыніўся. Невыпадкова гарадзенскі губернатар генерал А.Зураў у 1871 г. прасіў у Аляксандра II увядзення новых службовых ільготай і прывілеяў [14].

Пераменам спрыяла і тое, што віленская генерал-губернатары А.Патапаў (1868-1874) і П.Альбядзінскі (1874-1880) былі прыхільнікамі курса познага кампрамісу ў адносінах да польскай грамадскасці. У сярэдзіне 70-х г. XIX ст. на пасадах павятовых маршалкаў шляхты ў Ковенскай губ. знаходзіліся А.Мэйштовіч, М.Агінскі, У.Браэль-Плятэр, Э.Рачкоўскі, С.Пуслоўскі і А.Монтвіл [3, s. 13]. Перапіс насельніцтва, які быў праведзены ў Вільні 18 красавіка 1875 г., засведчыў, што каталікі складаюць да 30% ад усіх віленцаў, занятых на дзяржаўнай і ваеннай службе [227, с. 44]. Паводле С.Самбук, напачатку 80-х г. XIX ст. чыноўнікі з ліку мясцовых палякаў займалі ў Віленскай губ. калі 30% усіх пасадаў, у Гарадзенскай – ад 12% (ва ўстановах міністэрства дзяржаўных маёмысцяў) да 30% (ва ўстановах міністэрства дзяржаўных маёмысцяў) [369, с. 83].

Яшчэ напачатку 1884 г. выконваючы абавязкі віленскага генерал-губернатора Нікіцін, патрабуючы ад гарадзенскага губернатора выканання Указа ад 27 траўня 1864 г., заўважыў: «У выпадку немагчымасці замяшчэння канцылярскіх і іншых пасадаў асобамі рускага паходжання і пры прадастаўленні добрых атэстацый пра службовую і маральную добранадзейнасць асобаў рымска-каталіцкага веравызнання, я не бачу перашкодаў для іх прызначэння на вышэйазначаныя пасады, апроч агавораных Указам 27 траўня» [113, а. 40-40 адв.]. У далейшым генерал-губернатор I.Каханаў пацвердзіў гэтае распаряджэнне.

Аднак з сярэдзіны 80-х г. XIX ст. сітуацыя пачала змяняцца. «Польскі элемент» ізноў стаў трактавацца як адзін з самых «нядобранадзейных». Аднаўленню антыпольскага і антыкаталіцкага курса спрыялі намаганні праваслаўнага духавенства. Напрыклад, яшчэ ў 1882 г. арцыбіскуп Літоўскі ў лісце да Аляксандра III адзначаў прыціск праваслаўнага насельніцтва з боку каталікоў, якія займалі пасады ў вясковых органах кіравання. Ён патрабаваў забараніць прызначэнне каталікоў на пасады валасных старшинаў, пісароў і ўраднікаў на тэрыторыі Віленскай, Ковенскай і Гарадзенскай губ. [78, а. 14-14 адв.]. I.Каханаў распачаў «чыстку» мясцовай адміністрацыі. Звольненых літоўскіх палякаў ізноў замянялі чыноўнікамі з «унутраных губерніяў». Аднавілася дзейнасць мураўёўскіх цыркуляраў. Да 1888 г. усе пасады павятowych маршалкаў шляхты ўжо займалі прадстаўнікі рускага дваранства. Гэтую палітыку працягваў таксама П.Ажэўскі. У 1894 г. упраўляючы Гарадзенскай скарбовай палатаю павінен быў тлумачыць, чаму ў ягонай установе пасады пісараў займаюць каталікі [123, а. 20]. Чарговыя перамены адбыліся ў часы генерал-губернаторства князя П.Святаполк-Мірскага, які дэмантраваў гатоўнасць да супрацоўніцтва з мясцовай польскай грамадскасцю. У 1903 г., калі ў Віленскай, Гарадзенскай і Ковенскай

губ. уводзіліся пасады земскіх начальнікаў, ён дабіўся прызначэння на іх дзеяціці мясцовых палякаў [62, а. 14 адв.].

Падмуркам антыпольскіх мерапрыемстваў у галіне культуры стаў цыркуляр Міхаіла Мураўёва ад 1 студзеня 1864 г. Генерал-губернатар забараняў на тэрыторыі шасці беларускіх і літоўскіх губерняў ужываць у афіцыйнай перапісцы і карыстацца ў грамадскіх месцах польскай мовай. Забаранялася друкаванне, увоз і продаж польскамоўнай літаратуры за выключэннем малітойнікаў. Польская грамадскасць акрэсліла гэтую забарону як «варварскія» [35, а. 23].

Адначасова быў забаронены і літоўскі друк. Забарона беларускага друку лацінкай адбылася яшчэ раней. Міхась Біч звязваў яе з пастановай Галоўнага ўпраўлення цэнзуры ад 26 верасня 1859 г. «Аб распаўсюджванні забароны выкарыстання польскага шрыфту для маларасійскай мовы і на гаворку беларускую» [318, с. 496].

У кастрывчніку 1865 г. Адам Кіркор у лісце прасіў прабачэння ў вядомага філолага-славіста, археолага і этнографа Аляксандра Катлярэўскага, што не можа выкананы яго просьбу і даслаць кнігу на польскай мове. Аказалася, што кнігагандляры перавезлі ўсю польскую літаратуру ў Варшаву [22, а. 1-1 адв.]. Адам Кіркор моцна перажывав за лёс Віленскага музея старожытнасцяў, заснаванага Яўстахам Тышкевічам. М.Мураўёў лічыў яго адным з цэнтраў «польскай інтрыгі» і стварыў спецыяльную камісію па «ачышчэнні» музея ад польскасці. У склад камісіі, якая рэвізвавала экспанаты музея і «шкодныя» для «рускай справы» адпраўляла ў Москву, уваходзілі між іншымі папячыцель Віленскай навучальнай акругі І.Карнілаў і вядомы этнограф П.Бяссонаў. Фактычна камісія знішчыла той музей, які быў гонарам Вільні і сведчыў пра багацце і самабытнасць беларускай і літоўскай гісторыі [350, с. 36]. Увесну 1868 г. газета «Новое время» змясціла ліст аднаго з наведвальнікаў музея, які канстатаваў ягоную «канчыну»: экспанаты раскрадзеныя, праца Яўстаха Тышкевіча перакрэсленая [160. № 123]. Лёс музея – яскравы прыклад таго, як антыпольская палітыка на самай справе ператваралася ў палітыку татальнай русіфікацыі.

Справу вынішчэння польскай культуры працягваў пераемнік М.Мураўёва генерал фон Кауфман. Пра яго адносіны да польскасці добра сведчыць гісторыя, якую пэўны час абміркоўвала ўся Вільня. На адным з прыёмаў у сталіцы краю, пачуўшы ад жанчыны польскую мову, ён «выбухнуў»: «Если живёшь на русской земле и ешь русский хлеб, то говори языком русским, а не своим собачым» [500, с. 8]. Уласны віленскі карэспандэнт газеты «Новое время» 11 лістапада 1868 г. паведамляў: «Польская мова на вуліцах і ва ўстановах прыкметна зникае. Віноўныя падвяргаюцца штрафам. Нядаўна аштрафавалі двух утрымальнікаў шынкоў за тое, што наведвальнікі размаўлялі па-польску» [160. № 223].

Аднак хутка змяніць становішча было немагчыма. Попыт на польскую літаратуру ў краі быў даволі высокі. І ўладальнікі кнігарняў, а некаторыя з іх адначасова з'яўляліся выдавецтвамі (напрыклад, кнігарня Фелікса Завадскага), працягвалі свою дзеянасць, у прыватнасці, тайнае друкаванне кніг на

польской і «жмудской» мовах. Асобная камісія, створаная распараджэннем Аляксандра II у жніўні 1866 г., установіла факты парушэння «муравёўскага» заканадаўства. У выніку імператар загадаў знішчыць у друкарнях польскія шрыфты [137, а. 459].

Дарэчы, у гэтых час рабілася спроба «дзеля супрацьдзеяння паланізацыі» перавесці літоўскую літаратуру на кірылічны алфавіт. У 1864 г. па ініцыятыве папячыцеля Віленскай навучальнай акругі Івана Карнілава накладам у 6 тыс. паасобнікаў выйшаў з друку літоўскі лемантар «Абсцеле жемайтишкай-летувішка». Букварь жемайтско-литовскій, изданный по распоряжению Главного начальника Северо-Западнага края» (Вільно, 1864) [21, ад.з. 318, а. 21].

З канца 60-х г. XIX ст. началася пэўная лібералізацыя ўрадавага курсу ў дачыненні да польской культуры. Фактычна была адмененая забарона на друкаванне і продаж польской літаратуры. Па падліках С.Самбук, у 1869 г. цэнзура 4 разы давала дазвол на выданне кнігі на польской мове, у 1879 г. – 12 разоў (накладам у 28200 паас.). З 1871 па 1880 г. з дазволу цэнзуры выйшлі з друку 254 кнігі на польской мове. Гэта склала 9% ад усіх дозволеных да выдання кніг [369, с. 89-90]. У 1879 г. Эліза Ажэшка заснавала ў Вільні кнігарню з мэтай аднаўлення польскага літаратурнага жыцця і выдавецкай справы [25, а. 11]. Напрыканцы XIX ст. польская друкарні існавалі ў Вільні (Фелікс Завадскі і Вацлаў Макоўскі), у Менску (В.Макоўскі і Ян Філіповіч-Дубавік), у Коўне (Ф.Завадскі) [438, с. 77]. Менш жорстка ўлады пачалі сачыць за выкананнem Указа ад 1 студзеня 1864 г. у галіне размовы на польской мове ў публічных месцах.

Газета «Новое время» нават узніяла пытанне пра адкрыццё ў Вільні вышэйшай тэхнічнай установы, якая павінна была рыхтаваць спецыялістаў, неабходных для эканомікі края, і адначасова стаць школай грамадскіх актыўістаў [161. № 63].

Публікацыі гэтай газеты дазваляюць весці гаворку пра выразны ліцвінскі патрыятызм яе кіраўнікоў. У першую чаргу гэта датычыць Адама Кіркора. Друкаванне матэрыялаў, прысвечаных проблемам беларуска-літоўскіх земляў, было адным з прыярытэтаў выдання. Адказваючы на абвінавачванні ў «паланізме», рэдакцыя заяўляла: «Тое, што мы любім заходнія губерні, горача адстойваем іх інтарэсы, імкнемся абараніць ад інсінуаций, скажэння фактаў і самадурства спадара Каткова, тое, што адстойваем ісціну і прыкладаём намаганні, каб аднавіць любоў і братэрства паміж жыхарамі заходній і ўсходній паласы, зусім не азначае, што наш орган з'яўляецца польскім» [162. № 74].

Якраз Адам Кіркор стаўся аўтарам працы, якая ў другой палове XIX ст. найбольш выразна супрацьстаяла афіцыйным спробам фармавання гісторычнай памяці насељніцтва беларускіх і літоўскіх земляў на падставе пэўнай мяшанкі вялікіярускай ідэалогіі і «заходнерусізма». Маецца на ўвазе выданне «беларуска-літоўскага» тома «Живописной России» ў 1882 г. Гісторычную частку кнігі напісаў А.Кіркор. Ён не быў прафесійным гісторыкам, але добре веданне гісторычнай літаратуры, уласныя этнографічныя і археалагічныя даследаванні, ліцвінскі патрыятызм дапамаглі яму напісаць працу, якая стала значным укладам у станаўленне беларускай гісторыографіі.

Варта звярнуць увагу на тое, як А.Кіркор трактаваў ролю ўсходняга і заходняга суседзяў у гістарычным лёссе Беларуска-Літоўскага краю. У прыватнасці, ён адзначыў барацьбу, якую вялі польскія палітыкі на чале з кра-каўскім біскупам Збігневам Аляксандрыцкім супраць імкнення вялікага князя Вітаўта «ўтварыць моцную незалежную дзяржаву і стаць каралём Літвы і Русі» [239, с. 84]. Люблінскую ўнію аўтар ацаніў як палітычную смерць Вялікага княства [239, с. 91]. Тым не менш ён не выказываў ніякага асуджэння дзеянасці польскіх палітыкаў. Наадварот, у адносінах да таго ж З.Аляксандрыцкага і ягоных паплечнікаў А.Кіркор заўважыў, што яны былі «людзьмі разумнымі, глыбокімі палітыкамі і сапраўднымі патрыётамі» сваёй Айчыны [239, с. 87]. Аналагічна даследчык паставіўся да польскага культурнага дамінавання на беларускіх і літоўскіх землях у XVII – XVIII ст. «Нельга не пагадзіца, – пісаў ён, – што як у адукцыі, так і ў грамадзянскіх правах і ўстановах і, нарэшце, у свядомым пачуцці патрыятызму, палякі мелі значную перавагу над літоўцамі і беларусамі. Гэтым і тлумачыца, – працягваў ён сваю думку, – што па закону прыроды вышэйшая і мацнейшая цывілізацыя праглянула слабейшую і малодшую» [239, с. 136]. Прычына гэтай перавагі, паводле А.Кіркора, у тым, што «кола гісторыі павярнулася ў бок палякаў» [239, с. 135].

Распавядаючы пра адносіны з усходнім суседам, А.Кіркор адзначаў імперскія амбіцыі маскоўскіх уладароў, якія былі галоўнай прычынай бясконцых ваенных паходаў на Беларусь і Літву. Тысячы і тысячы магіл, пісаў ён, нагадваюць беларусам пра тყыя войны [239, с. 301]. А.Кіркор настолькі моцна перажываваў трагедыю беларускай зямлі, якую руйнавала перманентная маскоўская агрэсія, што нават «напалеонаўскае нашэсце» 1812 г. парабаў з дзеяннямі войскай цара Аляксея Міхайлавіча і Пятра I. Апошняя, па яго сло-вах, ператварылі край у выпаленую зямлю [239, с. 310]. Палітычны падзея другой паловы XVIII – першай паловы XIX ст. ён пералічыў у тэлеграфным стыле без каментароў. Ніякіх уласных ацэнак знешній палітыкі Расіі ён не даваў. Пераважала звычайная канстатацыя фактаў. Але толькі на першы погляд. На самой справе трактоўка месца і ролі заходняга і ўсходняга суседзяў у гісторыі Беларусі і Літвы займала ў працы А.Кіркора вельмі важнае месца. Аўтар нікога не абвінавачваў. Усё адмоўнае, што прыйшло з Захаду або Усходу, ён тлумачыў наканаванасцю гістарычнага лёсу. Аднак у канцепцыі А.Кіркора палякі нават не трапілі ў катэгорыю «чужых». Яны «свае». Іх «сва-яцкасць» была абумоўленая перапляценнем гістарычнага лёсу палякаў, беларусаў і літоўцаў. Ліцвінскі патрыятызм А.Кіркора спалучваўся з замілаваннем да Рэчы Паспалітай як Айчыны ў шырокім сэнсе. Якраз таму ў вельмі стрыманых і асцярожных высновах аўтара адчувалася сімпатыя да польскай нацыі і асабліва да дзеячоў польскай культуры ў Беларуска-Літоўскім крае.

А вось расійскі ўплыў на беларускую гісторыю ён ацэніваў інакш. А.Кіркор пазбягаў асуджальных высноваў, але з кожнай старонкай ягона-га гістарычнага нарыса нарастала пачуццё, што Расія – гэта чужынец. Аўтар толькі знешне захоўваў нейтралітэт. Яго пэўная адхіленасць ад прыведзеных фактаў прымушае згадаць пра час напісання кнігі. Адхіленасць А.Кіркора – толькі вынік аўтарскай абачлівасці і асцярожнасці. Але гіст-

рычныя факты, якія ён прыводзіў, казалі самі за сябе. Уважлівы чытак выдатна разумеў з тэксту, што нічога, акрамя бедаў і гора, маскоўскія ўладары не прынеслі на беларускую зямлю. Гэта, напрыклад, пацвярджае аўтарскія разважанні наконт паўстання 1863-64 г.: «Тысячы забітых у бітвах, мноства расстряляных і павешаных, тысячы сасланых у катаргу і Сібір, спаленне і спусташэнне шматлікіх селішчаў, высыленне вёсак, пазбаўленне жыхароў шляхецкай гонасці, права набываць маёнткі, займаць дзяржаўныя пасады, абмежаванне колькасці вучняў вышэйших навучальных установаў, прыпыненне дабрадзеіных рэформаў, якімі карыстаюцца ўнутраныя губерні... – вось сумныя наступствы захапленняў і легкадумнай веры замежным падбухторшчыкам» [239, с. 96]. Выснове гэтага сказа выразна супярэчыць падрабязнам пераліку бедстваў, якія перажыў і перажывала край. Ён нясе моцныя эмацыянальныя антырасейскія зарад і тым самым указвае на зусім іншага віноўніка.

Аднак у 80-я г. XIX ст. улады, быццам, схамянуўшыся, пачалі вяртаць да жыцця муроўчоўскія цыркуляры. Кнігарня Э. Ажэшкі ў Вільні была зачыненая, а пісьменніцы забаранілі надоўга пакідаць Гарадню. У сакавіку 1884 г. выконваючы абавязкі віленскага генерал-губернатара звяртаў увагу падначаленых на пашырэнне «ўживання польскай мовы службовымі асобамі, як у размове паміж сабой, так і ў адносінах з пабочнымі асобамі». Ён абавязваў губернатараў правесці мерапрыемствы па ліквідацыі такога становішча [113, а. 23]. Аднак зліквідаваць яго было проста немагчыма. У 1887 г., напрыклад, канцылярыя генерал-губернатара атрымала паведамленне пра выкарыстанне польскай мовы ў Слонімскай рамеснай управе (Гарадзенская губ.) [119]. Цыркуляр віленскага генерал-губернатара ад 24 чэрвеня 1893 г. зацічаў ужыванне польскай мовы ў публічных месцах, у адносінах з афіцыйнымі асобамі, падчас гульняў, відовішчаў, у кафейнях і крамах і г.д. да «праступкаў палітычнага характара». Генерал-губернатара абурала, што некаторыя з прыцигнутых да адказнасці падавалі скаргі на незаконнасць дзеянняў уладаў [122, а. 65]. У тым самым годзе генерал-губернатар звяртаў увагу начальніка Гарадзенскай губ на ўжыванне польскай мовы ва ўстановах Берасцейскага пав. [123] і г.д. Аднавіўся пераслед за ўжыванне польскага адзенення і польскай конской збуру. Напрыклад, зэмлеўладальнік В. Буткевіч у 1888 г. за апошнюю правіннасць быў аштрафаваны на 150 руб. [115, а. 9-10].

Цыркуляр ад 1 студзеня 1864 г. разам з Часовымі правіламі для народных школаў Віленскай, Віцебскай, Гарадзенскай, Ковенскай, Магілёўскай і Менскай губ. ад 23 красавіка 1863 г. стаў падмуркам для стварэння выключна вялікарусай і праваслаўнай сістэмы адукцыі. Ужо ў 1864 г., як адзначаў І. Карнілаў, «усе настаўнікі-палякі былі замененыя на рускіх патрыётаў» [21, ад. 3. 318].

Апроч таго, былі закрытыя шляхецкія (дваранскія) вучылішчы, заканчэнне якіх раней давала магчымасць трапіць на дзяржаўную службу. Гімназіі пакідаліся толькі ў губернскіх гарадах, абліжаўвалася паступленне ў іх дзяцей літоўскіх палякаў. У гімназіях была створаная антыпольская атмасфера. Юзаф Пілсудскі невыпадкова ўспамінаў свае гімназічныя годы

(70-80-я г. XIX ст.) як самыя цяжкія ў жыцці: «Гімназічны перыяд майго жыцця быў для мяне сапраўднай катаргай <...> Нават бычая скура не ў стане вытрымаць апісання бясконцых знявагаў і здзекаў з боку настаўнікаў, насмешак над усім тым, што мы з маленства шанавалі і любілі <...> Пачуццё прыгнёту, пачуццё раба, якога ў кожную хвіліну могуць раздавіць, як чарвяка, каменем ляжала на майм сэрцы» [287, с. 4-6]. Аднак нават дзеці не збіраліся мірыща з гэтай сітуацыяй. У 1882 г. браты Браніслаў і Юзаф Пілсудскія стварылі ў гімназіі тайны гурток самадукацыі «Сувязь». Прызнаючы сябе літоўскімі палікамі, гімназісты імкнуліся «захоўваць польскасць і польскую культуру без школы або прыціску іншых слабейшых народаў». Больш таго, яны лічылі патрэбным апекавацца развиццём беларусаў і літоўцаў [406, с. 184].

Урадавым мэтам найбольш адпавядалі царкоўна-прыходскія школы. Іх час прыйшоў у 1884 г., калі духоўныя ўлады атрымалі пэўную самастойнасць у галіне пачатковай адукацыі. 13 чэрвеня 1884 г. Аляксандр III зацвердзіў правілы пра царкоўна-прыходскія школы, якія выводзілі іх з-пад нагляду міністэрства народнай адукацыі і падпарадкоўвалі Сіноду. З сярэдзіны 80-х г. XIX ст. гэты тып школаў пачаў хутка распаўсюджвацца на беларускіх і літоўскіх землях. Яны шчыльна пакрылі Менскую, Магілёўскую і Віцебскую губ., дзе выразна пераважалі праваслаўныя. Гэтыя школы ствараліся таксама ў губернях, дзе каталікі складалі значную частку насельніцтва. Ужо ў 1884 г. у Гарадзенскай губ. было адкрыта 265 ЦПШ, у якіх вучыліся амаль 6 тыс. вучняў [16]. Аднак мясцовыя сяляне-каталікі неахвотна аддавалі сваіх дзяцей у гэтыя школы, не жадалі даваць гроши на іх утрыманне. Паступова стваралася канкурэнцыйная сістэма тайнага навучання.

Урад неаднаразова спрабаваў пакончыць з тайнімі школамі. У 1886 г. былы папячыцель Віленскай навучальнай акругі П. Бацюшкоў уласнай «Запіскай пра мерапрыемствы па забароне недазволенага навучання на польскай мове ў Паўночна-Захаднім крае» ініцыяваў урадавае абмеркаванне гэтага пытання. На думку П. Бацюшкова, «польская мова ў народным навучанні непазбежна вядзе да паланізацыі юнацтва і з'яўляеца ў руках польскіх выхавальнікаў магутным сродкам шкоднай палітычнай пропаганды». Пропанавы эксп-папячыцеля датычылі ўстанаўлення больш жорсткага кантроля над дзяржаўнай школай і настаўнікамі. У прыватнасці, ён патрабаваў неадкладнага закрыцця школы, калі ў ёй нехта карыстаўся польскай мовы і г.д. [18, ад.3. 62, а. 42-49].

З красавіка 1892 г. Аляксандр III зацвердзіў Часовыя правілы аб пакараннях за тайнае навучанне. Правілы датычылі беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх земляў. Адкрыццё тайной школы каралася штрафам у 300 руб. або трохмесячным турэмным зняволеннем [373, с. 64]. Аднак толькі карнімі сродкамі зліквідаваць тайнае навучанне было немагчыма.

У канцы XIX ст. стыхійнасць у справе тайнага навучання паступова саступіла месца арганізаванасці. Адным з кіраўнікоў тайнага навучання на Віленшчыне з'яўляўся прадпрымальнік З. Нагродскі. Ён жа, дарэчы, уласным коштам выдаваў календары для сялянаў і танныя брашуры, як палітычнага зместу, так і мастацкага з творамі А. Міцкевіча, Э. Ажэшкі, Б. Пруса

ды інш. Грошы на арганізацыю тайных школаў, на аплату працы настаўнікаў, на выплату штрафаў між іншымі паступалі з Шляхецкага клуба ў Вільні. Па ініцыятыве дырэктара Віленскага гандлёвага банка Карала Сальмановіча ўсе сябры гэтага клуба плацілі свайго роду падатак на падтрымку тайных польскіх школаў [425, s. 14].

Гарадзенская губернская канцылярыя напрыканцы XIX – пачатку XX ст. была перапоўнена матэрыяламі пра выкрытыя ўладамі тайныя школы [129; 130 ды інш.]. Варта спецыяльна адзначыць школу ў в. Стральцы Гарадзенскага пав., якая праіснавала з 1893 па 1899 г. [129, а. 458]. Падобна на тое, што і на Гарадзеншчыне тайнае навучанне пачало набываць больш арганізаваны характар.

Немагчымасць рэпрэсіўнымі сродкамі пакончыць з тайным навучаннем стала яшчэ больш відавочнай, калі ў сітуацыю ўмяшалася каталіцкае духавенства. Яно неаднаразова звяртала ўвагу ўладаў на школы, у якіх вялася адкрытая праваслаўная пропаганда і навучанне ў духу праваслаўя. Пераканаўшыся ў дарэмнасці ўсіх зваротаў, віленскі біскуп С. Звяровіч 12 лютага 1902 г. выдаў цыркуляр, якім забараніў каталікам пасылаць дзяцей у ЦПШ. Гэты цыркуляр паспрыяў масаваму адхыду дзяцей каталікоў з гэтых школаў. Улады адступілі. 1 красавіка 1902 г. убачыла свет новае палажэнне пра ЦПШ. Цяпер яны прызначаліся толькі для дзяцей праваслаўных.

Трэба адзначыць, што беларускі і літоўскія палякі – арганізаторы тайнага навучання – клапаціліся не толькі пра выжыванне польскай мовы. Звычайна яны разумелі сваю задачу як барацьбу за захаванне мясцовых культурных і моўных традыцый [425, s. 9]. Гэта стварала пэўныямагчы-масці для развіцця беларускай і літоўскай культуры. Некаторыя з іх непасрэдна падтрымалі развіццё беларускай культуры. У першую чаргу варта назваць імёны Эдварда Вайніловіча (Слуцкі пав.) і Аляксандра Ельскага (Ігуменскі пав.). Э. Вайніловіч, напрыклад, у лісце ад 12 траўня 1896 г. дзяка-ваў апошняму за прысылку беларускіх кніжак і абяцаў распаўсюдзіць іх на пасяджэнні Менскага сельскагаспадарчага таварыства [29, а. 141]. Ядвіга Цыхінська ў лісце да А. Ельскага адзначала: «З'яўляюся беларускай па на-раджэнню і польскай па паходжанню. Адчуваю абавязак падтрымліваць беларускую мову <...> Узімку майі намаганнямі з'яўіцца школа, бо лічу першым абавязкам грамадства пашырэнне асветы, якая ўказвае шлях да дабрабыту і чалавечай годнасці» [29, а. 147-148]. Аляксандар Ельскі ў арты-куле «Адам Міцкевіч на Беларусі», які быў надрукаваны ў газете «Край», сцвярджалі старожытнасць і каштоўнасць беларускай мовы. Ён заклікаў грамадскасасць да фінансавай падтрымкі беларускіх выданняў [182, № 34].

Прадпрымальнік і дзеяч польскага руху З. Нагродскі захапляўся твор-часцю Ф. Багушэвіча. Ён аказаў маральную і матэрыяльную падтрымку беларускаму паэту. Па звестках Антона Луцкевіча, З. Нагродскі фінансава падтрымаў другое выданне «Дудкі беларускай» [243, с. 109]. Вядомая і тая падтрымка, якую аказала Ф. Багушэвічу Эліза Ажэшка. 22 лютага 1888 г. у лісце да Яна Карловіча яна адзначала «прыгожы талент» паэта і выказвала жаданне ўсімі сіламі спрыяць яго беларускамоўнай творчасці [91, а. 11].

Амаль адразу пасля падзелаў Рэчы Паспалітай аб'ектам самай пільнай увагі ўраду Расіі стала дробная шляхта. Прычынай гэтага была яе вялізарная колькасць з пункту погляду расійскага чыноўніка. Паводле даследавання польскага гісторыка Іаланты Сікорскай-Кулешы, заснаванага на матэрыялах афіцыйнай статыстыкі, напрыканцы XVIII ст. на беларускіх і літоўскіх землях пражывалі 115 640 шляхціцаў (без уліку сем'яў) [468, с. 10]. Расійскі гісторык В. Зайцаў падлічыў, што прыблізна 86% мясцовай шляхты альбо мелі ва ўласнасці невялікія кавалкі землі, альбо арэндавалі зямлю ў памешчыкаў, альбо наймаліся да іх на працу. Па сваім сацыяльным становішчы яны былі блізкія да сялянаў. Па ўрадавай тэрміналогіі менавіта гэтыя 86% з'яўляліся «шляхтай», астатнія 14% – «дваранствам» [369, с. 14].

Пасля паўстання 1830-31 г., на думку І. Сікорскай-Кулешы, улады ўбачылі ў шляхце «небяспечнага ворага Расіі, асяродак бясконцага бунту, войска, гатовае пайсці ў бой на першы заклік землеўласнікаў». Суцішыць «бунт» і аслабіць польскія ўплывы ў «Паўночна-Захаднім крае» павінна было раствоўянне яе ў масе плябейскага і няпольскага насельніцтва [468, с. 5]. Дзеля рэалізацыі пастваўленай мэты 19 каstryчніка 1831 г. з'явіўся Указ Мікалая I, які вызначаў тэмпы і сродкі працэса дэкласацыі або «разбору» шляхты. Шляхціцаў, якія не здолелі пацвердзіць прыналежнасць да прывілеяванага саслоўя, пераводзілі ў г.зв. «аднадворцы».

Аднак нягледзечы на дзяржараўнае змаганне з дробнай шляхтай, па падліках польскага гісторыка, у 50-я г. XIX ст. беларуска-літоўскія губ. па колькасці шляхты ўсё яшчэ выразна дамінавалі сярод іншых губерняў Расіі. Першае месца займала Ковенская губ., у якой на 100 жыхароў прыходзілася 9,16 шляхціцаў, потым ішлі Віленская (6,04) і Менская (6,03), пятае месца займала Гарадзенская – 4,65, сёмае і восьмае – адпаведна Магілёўская (4,19) і Віцебская (3,80) [468, с. 84].

Апошні этап дэкласацыі дробнай шляхты распачаўся пасля разгрому паўстання 1863 г. У 1864 г. выйшаў Указ Аляксандра II, у адпаведнасці з якім усе шляхціцы, якія не здолелі даказаць сваю прыналежнасць да прывілеяванага саслоўя, з 1 студзеня 1865 г. становіліся сялянамі. Магчымасці даказаць сваю шляхецкасць былі абмежаваныя патрабаваннем прадастаўляць арыгіналы дакументаў або шляхецтве, павелічэннем выдаткаў на падачу прашэнняў ды інш. Як вынік, у 1868-1869 г. у Менскай губ. было пацверджана шляхецтва толькі 53,4% ад усіх, хто падаваў дакументы (10 850 чал.) [369, с. 38]. Іншых прыпісвалі да грамадаў быльых прыватнаўласніцкіх сялянаў. Катэгорыя «аднадворцаў», якіх улады характарызувалі як «самы шкодны і нездадолены элемент у краі» і «падрыхтаваны матэрыял для кожнага рэвалюцыйнага руху», была зліквідаваная ў 1868 г. [369, с. 181].

I. Сікорска-Кулеша прасачыла дынаміку змянення колькасці дробнай шляхты на беларускіх і літоўскіх землях у другой палове XIX ст.: 1857 – 145 972, 1863 – 163 875, 1867 – 90 447, 1870 – 89 024, 1897 – 145 547 чал. [468, с. 99]. Рост колькасці дробнай шляхты ў канцы XIX ст. даследчыца глумачыць пераважна ўдакладненнем рээстравых запісаў і натуральным прыростам насельніцтва.

Лічбы яскрава сведчаць пра тое, што расійскія ўлады так і не дасягнулы пастваўленай мэты. І. Сікорска-Кулеша галоўнай прычынай «перамогі Давіда над Галіафам» лічыць польскі патрыятызм дробнай шляхты: «Варты асобнага даследавання феномен захавання дробнай шляхтай <...> нацыянальной свядомасці, вернасці польскай традыцыі, мове і культуры» [468, s. 104]. Дарэчы, даследчыца адназначна лічыла дробную шляхту «польскай». Нават прызнанне мясцовага паходжання часткі дробнай шляхты не прымусіла яе быць больш асцярожнай пры ўжыванні тэрміна, які характарызуе нацыянальную прыналежнасць гэтай сацыяльнай групы. У дачыненні да беларускіх і літоўскіх земляў яна шырокая карысталася паняццямі «польскія правінцыі», «польскія губерні», «усходнія крэсы». Гэтая выразная ідэалагічная абмежаванасць перашкодзіла ўбачыць складаны феномен свядомасці шляхты з ліку літоўскіх палякаў. Між тым на гэты феномен звярнуў увагу яшчэ Міхал Ромэр. Адзначыўшы, што дробная шляхта этнічных літоўскіх земляў паступова рухалася па шляху спонтаннай паланізацыі, ён тым не менш падкрэсліў яе выразную этнакультурную адметнасць ад палякаў [293, s. 24]. Тоё ж можна сказаць адносна большасці дробнай шляхты на беларускіх землях. Складанасць феномену свядомасці дробнай шляхты адлюстравалася ў моўнай сітуацыі. Польская даследчыца Зофія Кужова, аналізуючы працэс моўнай паланізацыі беларускай вёскі, заўважыла, што польская мова не выцесніла беларускую. Фактычна яна сталася другой мовай, якая ўжывалася ў вонкавых контактах. Беларуская мова захавала пазіцыі першай і хатнай мовы [437, s. 24].

Адносины мясцовай польскай грамадскасці да антыпольскага і антыкаталіцкага заканадаўства ўжо атрымалі эпізадычнае асвятленне. Але на гэтым пытанні варта спыніцца яшчэ раз. Разглядзім спачатку стаўленне сацыяльных нізоў польскай і каталіцкай грамадскасці. Зрабіць гэта дазволіць аналіз следчых спраў па фактах знявагі асобы імператара.

У канцылярыі гарадзенскага губернатара за перыяд 1866-1891 г. захавалася 239 такіх спраў. У першую чаргу аналізаваліся спраўы, па якіх былі вынесены пакаранні (105). Да іх былі далучаныя спраўы, у якіх не захаваліся дакументы з рэзальцыяй аб пакаранні, але віна зневажыцеля была даказаная (29). 91 справа была закончана за недаказанасцю віны. У 14 выпадках, якіх вызначылі следчыя, меў месца паклён.

З ліку «герояў» усіх 239 спраў атрымалася вызначыць канфесійную прыналежнасць 110 зневажыцеляў. Сярод іх аказалася 66 каталікоў (з іх 47 сялянаў), 39 праваслаўных (35 сялянаў), 5 іўдзеяў (усе мяшчане). Цікава, што толькі ў 9-ці выпадках этнічнасць каталікоў вызначалася як польская. Прыйчым гэта датычыла толькі шляхты і ўраджэнцаў Каралевства Польскага.

Што ж выклікала лаянку каталікоў Гарадзенскай губ. на адрас расійскага імператара?

Разглядзім спраўы, у якіх прысутнічала аргументаванне незадаволенасці царскай асобай. І напачатку звернем увагу на сацыяльныя нізы каталіцкай грамадскасці, г.зн. на сялянаў і мяшчанаў. У пераважнай большасці выпадкаў, калі зневажыцелям з'яўляліся менавіта яны, незадавальненне

выклікала антыкатализмская палітыка расійскіх уладаў (60%). Асабу імператара зневажалі ў сувязі з закрыццём касцёлаў [«Каб зямля павыкідала косткі памерлага (Аляксандра II – А.С.) за тое, што пакасаваў нашыя касцёлы» [112] (1881 г., Кобрынскі пав.) ды інш.], пагаршэннем матэрыяльнага становішча касцёлаў і каталіцкага духавенства [«Каб яго (Аляксандра II – А.С.) халера задавіла, каб ён стаў такім самым жабраком, як касцёл, каб яго самога абабралі, як абабралі ксяндза» [103] (1874 г., Ваўкаўскі пав.) ды інш.], парушэннем традыцыяў касцельнага набажэнства [«Каб Гасудару добра не было, бо забаране співаць гімны па-польску, а патрабуе па-рускі» [98] (1869 г., Гарадзенскі пав.) ды інш.], увядзеннем абавязковых святочных набажэнстваў у сувязі з памятнымі датамі ў жыцці правячай фаміліі [«Каб вы ўсе згінулі разам з вашай царквой. У нас цара няма і свята таксама няма» [94] (1867 г., Пружанскі пав.) ды інш.].

Значна радзей (20%) знявага суправаджалася незадавальненнем антыпольскай палітыкай урада. Людзі абуразліся забаронай размаўляць па-польску ў грамадскіх месцах [«Хутчэй імператара павесяць, чым хто-небудзь забароніць мне размаўляць па-польску» [96] (1867 г., Беласток.)], дэмантравалі сваю гатоўнасць ізноў распачаць узброеную барацьбу. Палясоўшчык з Сакольскага пав. Людвік Макар у спрэчцы з сялянамі на пытаннне «А ты хто такі?» адказаў: «Хто я? Паляк! Раней быў мяцеж, і ведайце, што хутка, вельмі хутка зноў пайду біць маскалёў. Я цвёрда ў гэтым перакананы» [101] (1870 г.). Мышчанін Вікенцій Радзевіч прапагандаваў цэлую праграму сацыяльна-палітычных ператварэнняў: «Гасудара трэба было б забіць, а іншага не прымаць, а выбраць з народа на адзін год. Калі будзе добры, то пакінуць на другі год, і ўсім жылося б добра» [117] (1887 г., Брэсцкі пав.). Ротмістр Шатаў, які вёў следства па гэтай справе, у лісце да начальніка Гарадзенскай жандарскай управы харктарызаваў гэты эпізод як праяву «польскага фанатызма і ўсім вядомай польскай нянавісці і нецярпімасці да ўсяго рускага наогул і да рускага ўраду ў прыватнасці, праяву шляхецкіх мараў пра адраджэнне Польшчы і закабаленне сялянскага саслоўя памешчыкамі». У якасці меры пакарання ротмістр з улікам сталага ўзросту зневажыцеля прапанаваў паліцыйны нагляд. Аднак Аляксандр III, якому дакладвалі гэтую справу, расцаніў яе інакш. В.Радзевіч атрымаў 6 месяцаў турэмнага зняволення.

У перыяд вайны паміж Расіяй і Турцыяй (1877-1878) многія знявагі былі непасрэдна звязаныя з вайной (15%): «Ён (Аляксандэр II – А.С.) забірае нашых сыноў, крывапійца <...> Калі яго задавяць, нам будзе лягчэй, нашыя вернуцца да хатыў» [107] ды інш. У адказ на рэпліку «Не дай Бог, каб туркі перамаглі» сялянка з Пружанскага пав. Карапіна Астрамецкая, чый муж за ўдзел у паўстанні быў сасланы ў Томскую губ., адказала: «Мне ўсё роўна. Горш, чым зараз, пад панаваннем турка не будзе» [106] (1877 г.). Многія выказвалі спачуванне Турцыі ў гэтай вайне: «Наш цар несправядліва абвясціў вайну Турцыі. Нашага цара будуць судзіць замежныя дзяржавы ў Канстантынопалі. Турак справядліва выразаў хрыстыянаў, бо яны ж схізматыкі» [104] (1877 г., Кобрынскі пав.) ды інш.

Зрэдку сустракаюцца згадкі пра сацыяльныя і гаспадарчыя праблемы жыцця «нізоў» каталіцкага насельніцтва. Відаць, віноўнікамі цяжкага эканамічнага становішча беларускай вёскі сяляне, як і раней, лічылі памешчыкаў. У адной следчай справе перамену свайго становішча селянін звязваў з адраджэннем Польшчы: «Хутка ізноў вернецца Польшча. Сяляне будуць хадзіць у золаце, і не будзе акцыза» [107] (1877 г., Ваўкавыскі пав.).

Незадавальненне каталіцкай шляхты (12% усіх знявагаў) насіла больш выразны палітычны характар. Імператар выступаў у якасці кіраўніка тых уладаў, якія праводзяць у адносінах да палякаў, каталікоў і ўсяго краю варожую палітыку. Адсюль ішло свядомае непрыяцце асобы імператара. Іван Казлоўскі ў прысутнасці прыстава, які прыехаў для продажу маёнтку памешчыка Цаплінскага (Пружанскі пав.) за невыплату грашовай запазычнасці, пацікавіўся: «Ці хутка Гасудар імператар адмовіцца ад улады і перадасць яе сыну? Магчыма, пры сыне будзе лепш, а то да часу душу выцягнучь» [102] (1871 г.). Л.Пшибытак у размове з сялянамі заявіў: «Гасудар нікому добра не зрабіў і не зробіць. Як абдзіраў, так і будзе вас абдзіраць да апошняй кашулі <...> Калі б Турцыя захапіла Расію, то я хоць бы перад смерцю ўбачыў бы святло» [110] (1877 г., Слонімскі пав.).

Сцвярджалася нелігітымнасць царскай улады ў Беларусі: «Цар ніякага права на яе (беларускую зямлю – А.С.) не мае» [105] (1877 г., Кобрынскі пав.) ды інш. Выказвалася надзея на хуткае вяртанне польскай улады. Міхал Грахоўскі ў спрэчцы з сялянамі катэгарычна заявіў: «Праз 15 дзён тут будзе Польшча» [99] (1870 г., Брэсцкі пав.). Казалі пра магчымае забойства імператара. Шляхціц Пішчатоўскі, запрошаны на вячэру да праваслаўнага святара, калі зайшла размова пра візіт Аляксандра II у Парыж, неасцярожна выказаў сумніў, ці імператар наогул даедзе да Парыжа [92] (1867 г., Берасце). Пасля пакушэння на жыццё расійскага цара ў Парыжы святар Кульчицкі ўспомніў пра слова свайго госця і паведаміў «адпаведным органам». Пішчатоўскі быў арыштаваны па падазрэнні ва ўдзеле ў пакушэнні і адпраўлены ў турму Берасця. Дарэчы, Грахоўскі і Пішчатоўскі на момант знявагі былі праваслаўнымі. Але відавочна, што прыняцце праваслаўнай веры было абумоўлена толькі прагматызмам гэтых людзей.

Больш рагучая заява трапіла ў поле зроку жандараў толькі аднойчы. Ужо спамянуты Л.Пшибытак у размове з сялянамі паведаміў пра падрыхтouку паўстання: «Калі вёскі Мілавіды ўжо шмат сабралася нашых, г.зн. палякаў, а ў наваколлях Плаўскіх ужо гатовыя 50 чалавек» [110] (1877 г., Слонімскі пав.). Па выніках гэтай справы за насельніцтвам згаданых вёсак быў устаноўлены паліцыйны нагляд.

Каталіцкая шляхта абуралася канфесійнай палітыкай уладаў. Моцнай крытыцы падвяргалася праваслаўная царква. У прыватнасці, сцвярджалася, што царква працуе на ўмацаванне расійскай дзяржавы: «Гэтыя сукіны дзеці, барадатыя кацапы. Уся іх літургія заключаецца ў згадванні нейкіх Аляксандра, Марыі, Мікалая і яшчэ, чорт ведае, якіх цароў. У той жа час ксяндзы, па меншай меры, усё пра Бога ды пра Бога» [97] (1868 г., Кобрынскі пав.).

У рэдкіх выпадках у віну імператару ставілі адмену прыгоннага ладу, якая, на думку некаторых памешчыкаў і упраўляючых маёнткамі, спрыяла пашырэнню гультайства сярод сялянаў. Упраўляючы маёнткам Фелікс Шмурло, які назіраў за ходам палявых працаў, заявіў сялянам: «Каб цяпер была паншчына, то я б паказаў вам, як трэба жаць. А ў таго, хто вызваліў вас ад памешчыкаў, дай Бог, каб адняліся рукі і каб яго не прыняла зямля» [100] (1870 г., Кобрынскі пав.) ды інш. Цікава, што ў следчых справах значна часцей незадавальненне адменай прыгоннага ладу выказвалі сяляне.

Толькі ў адным выпадку імператара пазбавілі асабістай адказнасці за тое, што адбывалася ў Беларусі. Памешчык Воўк (Пружанскі пав.) пры атрыманні паведамлення аб неабходнасці своечасовай уплаты працэнтнага (канtryбыцыйнага) збору з маёнтку заўважыў: «Гасудар пра тое не ведае. Гэта ўрад рабе народ. Рабаўнікі, злодзеі, бандыты знішчаюць край» [111] (1878 г.). Начальнік жандарскай управы Гарадзенскай губ. у гэтым выказванні не ўбачыў злачынства і загадаў справу закрыць.

Аналіз архіўных матэрыялаў дазволіў убачыць асноўныя «кропкі напружання» ва ўзаемаадносінах паміж каталіцкім насельніцтвам Беларусі і царскай уладай. У апошній трэці XIX ст. самай пашыранай прычынай незадавальнення была антыкаталіцкая палітыка ўладаў. Яна хвалявала і выклікала абурэнне як сялянаў, так і каталіцкай шляхты. Антыпольская палітыка ў гаспадарчай галіне таксама закранала інтэрэсы ўсяго каталіцкага (а ў дачыненні да сялянаў і праваслаўнага) насельніцтва. Аднак толькі шляхта разумела і адэকватна ацэньвала яе сутнасць. Сялянская маса традыцыйна вінаваціла ў сваіх праблемах памешчыкаў. У той жа час аналіз даносаў, якімі распацыналіся ўсе справы, дзе фігуравалі «каталікі-шляхта», паказаў, што ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX ст. не было нацыянальнага канфлікта паміж беларускім сялянствам і памешчыкамі-палякамі мясцовага паходжання. Практычна німа ніякай розніцы паміж даносамі сялянаў праваслаўнага і каталіцкага веравызнання на землеўладальнікаў. Пэўныя культурныя або рэлігійныя адрозненні нейтралізаваліся пачуццём агульнай прыналежнасці да беларускай зямлі. Сяляне, якія звычайна ідэнтыфіковалі сябе ў якасці «тутэйшых», успрымалі мясцовых польскіх землеўладальнікаў як «тутэйшы элемэнт». Хоць ваstryнія сацыяльнага канфлікта відавочная [371, 372].

Разгледжаныя справы не даюць падставаў сцвярджаць услед за шэррагам польскіх даследчыкаў, што ўсе каталікі Беларусі (А.Лэнтоўскі [208a]) або іх значная частка [488, 397] ідэнтыфіковала сябе як палякаў. Хоць, такая тэндэнцыя мела месца. Антыпольская палітыка расійскіх уладаў у Беларусі, якая распаўсюджвалася на ўсё каталіцкае насельніцтва, спрыяла фармаванню ў беларускіх каталікоў пачуцця прыналежнасці да польскай нацыі. Улады ўспрымалі каталікоў як палякаў, і самі беларускія каталікі прызываўчайліся менавіта так ідэнтыфіковаць сябе. У першую чаргу гэта датычыла каталіцкай шляхты, якая ўжо здаўна лічыла сябе па культурнай і саслоўнай прыналежнасці палякамі. Але антыпольская палітыка ў культурнай галіне выклікала незадавальненне не толькі «вярхоў», але і часткі «нізоў» каталіцкага насельніцтва, г.зн. сялян і мяшчан. Магчыма, аднак, што апошніх

хвалявала не столькі пакушэнне ўладаў на іх «польскасць», колькі парушэнне ўладамі пэўных мясцовых (краёвых) традыцыяў. Тым не менш вар'тым увагі падаецца з'яўленне сярод беларускіх сялян-каталікоў надзей, што перамены да лепшага адбудуцца толькі з адбудовай «Польшчы». Безумоўна, гэта было вынікам незадавальнення расійскімі ўладамі.

Пра настрой вышэйших колаў мясцовага польскага і каталіцкага насельніцтва сведчаць матэрыялы ўспамінаў, дакументы расійскіх афіцыйных установаў і публіцыстыка. Адразу пасля паўстання сярод літоўскіх палякаў запанавалі настроі горычы і расчараўвання. Рэжым, устаноўлены генерал-губернатаром М.Мураўёвым, шмат каго прымусіў пашкадаваць аб паўстанчымі парыве, аб нядайней захопленасці рамантычнымі марамі пра «свабоду нашу і вашу». Многія з іх лічылі паўстанне (па ягоных выніках) шкодным, а дзеянасць Варшаўскага ўраду не адпавядаючай патрабаванням Літвы [308, с. 36-37]. Іншыя нават лічылі паўстанне выратавальным для расійскіх уладаў, якія ў выніку дзеянасці Аляксандра Велепольскага ўсё больш гублялі свае пазыцыі ў гістарычнай Літве. Паўстанне, а дакладней, яго разгром стаў выдатнай нагодай для расправы з польскасцю [286, с. 124]. Юзаф Пілсудскі ўспамінаў, што ў часы ягонага дзяцінства дарослыя вельмі рэдка казалі пра паўстанне, а то, што казалі, уражвалі: «Паўстанне было не толькі памылкай, але і злачынствам» [287, с. 6].

Значная частка мясцовой польскай грамадскасці думала толькі пра выжыванне. У жніўні 1866 г. начальнік жандарскай управы Аршанская пав. дакладваў свайму кіраўніцтву: «Шляхта без пярэчання выконвае ўсе распараджэнні ўрада і пры ўсялякай нагодзе выказвае яму адданасць, усведамляючы бяздумнасць уздзелу ў быльых палітычных хваляваннях і разам з тым сваё бязсілле» [42, а. 2]. Нехта Ігнацы Расіцішўскі скардзіўся ў лісце ў кастрычніку 1866 г. свайму свалку: «Я каля 20 гадоў служыў ўраду. Шэльмы і мярзотнікі задумалі бунт супраць ўраду, а па іх міласці страдаю і я, адданы прастолу ўсё сваё жыццё» і г.д. [35, а.45]. Некаторыя звярталіся да ўладаў з запытам, ці дастатковая будзе для вызвалення ад «кантыбуцыйных збораў» адрачэння ад Каралеўства Польскага і палякаў наогул, ад польскай мовы і польскіх звычаяў, выхавання дзяцей у рускіх навучальных установах у духу адданасці Расіі [54, а. 9 адв.].

Віленскі генерал-губернтар П.Альбядзінскі ў лісце да Аляксандра II у снежні 1879 г. адзначаў, што «тутэйшаму польскому насельніцтву чуждае імкненне праяўляць якую б ні было варожасць да ўраду» [17, ад.з. 53, а. 2 адв.]. Палітычныя чыны такой пэўнасці не мелі. Пінскі павятовы спраўнік дакладваў менскаму губернатору ў лістападзе 1876 г.: «<...> Поўнае неспачуванне палякаў да славянскай справы (руска-турэцкая вайна 1876-1877 г. – А.С.) відавочнае. Напрыклад, запрашненне маршалка шляхты да ахвяравання на карысць сем'яў славян, загінуўшых у вайне з туркамі, не сустрэла водгуку. Звесткі пра паражэнні сербаў сустракаюцца з некаторым зларадствам і распаўсюджваюцца з асаблівай хуткасцю» і г.д. [14, а. 26-27].

Сярод часткі літоўскіх палякаў сапраўды жыло жаданне працягваць барацьбу. Яго нараджала любоў да роднай зямлі, якая апынулася ў руках

моцнага і бязлітаснага ворага. Вось як ацаніў панаванне расійскіх уладаў на беларускіх і літоўскіх землях адзін з мясцовых публіцыстаў: «<...> Знішчаны ўвесь край, а рэшткі застаўшыхся жыхароў, даведзеныя да апошній ступені жабрацтва, жывуць ва ўмовах здзекаў і рабункаў. Іх змушаюць прымату схізму або, як доказ найвышэйшай ласкавасці, дазваляюць выехаць за мяжу. Увесь край захапіла адна банда злачынцаў, якіх узначальваюць губернатары і вышэйшыя маскоўскія чыноўнікі <...> Тут няма пашаны ні асабістых правоў, ні ўласнасці <...>» [412, s. 371].

Паўстанцы 1863 г. заставаліся героямі для моладзі. Той жа Ю. Пілсудскі згадваў: «Усе мары канцэнтраваліся ў той час вакол паўстання і ўзброненай барацьбы супраць маскалёў, якіх я ўсёй душой ненавідзеў <...>» [287, s. 3]. Іншы вядомы дзеяч польскага руху Вацлаў Студніцкі (Гізберт-Студніцкі), згадваючы пра свае дзіцячыя прагулкі з мамай каля Дынабургскай крэпасці, ў якой быў пакараны смерцю Лявон Плятэр, пісаў: «Неаднойчы калі праходзіў каля крэпасці, абдумываючы планы яе захопу, а заходзячае сонца зіхацела ў вільготным тумане, які ўздымалася з палёў, здавалася мне, што бачу душу Плятэра, і я маліўся яму як мучаніку нацыянальнай справы і прасіў, каб паслаў на мяне моц вызваліцеля Польшчы» [303, s. 8-9].

Але большасць падзяляла настроі згодніцтва. Ягонае пашырэнне ў 80–90-я г. XIX ст. было звязанае з ужо згаданай газетай «Край», якая выдавалася ў Санкт-Пецярбургу з 1882 г. Рэдакцыю ўзначальвалі Эразм Пільц і Уладзімір Спасовіч. Першага з іх М. Ялавецкі ацнінваў як прыхільніка рэальнай працы па адбудове краю і праціўніка той спецыфічнай пасляпайданчай хваробы, якую можна было б назваць «палітычнай істэрыйяй» [9, s. 50]. І сапрауды пецярбургскі штотыднёвік не выступаў з пастулатамі абароны польскіх нацыянальных інтэрэсаў. Газета асуджала імкненне да незалежнасці. Яна нават не адстойвала патрабавання аўтаноміі Каралеўства Польскага. «Радыкализм» абмяжоўваўся пастулатамі самакіравання Каралеўства Польскага і «захадніх губерняў». Вуснамі Альфрэда Шчэпаньскага рэдакцыя сцвярджала цалкам ў духу «варшаўскага пазітыўізму», што эффекты ўная палітыка складаецца з намаганняў і здольнасцяў кожнага добра працаўца на сваім месцы і быць прыкладам як у галіне матэрыяльнай працы, так і ў маральнай і інтэлектульнай сферы [181. Nr 1].

«Край» шмат увагі надаваў сітуацыі ў Беларусі і Літве. Аналіз публікацый за 1885 г. паказаў, што найбольш артыкулаў, паведамленняў, лістоў ды інш. датычыла праблемаў г.зв. «Паўночна-Захадніга краю» (293). Наступнае месца займалі праблемы еўрапейскай часткі Расіі (224), потым ішлі ўкраінскія землі (191) і толькі на чацвёртай пазіцыі знаходзілася Каралеўства Польскага.

Штотыднёвік карыстаўся папулярнасцю ў беларуска-літоўскіх губ. Тут знаходзілася самая вялікая група ягоных падпісчыкаў. Паводле падлікаў Зянона Кмеціка, на 14 лютага 1902 г. тут пражывалі 1255 падпісчыкаў штотыднёвіка, у Каралеўстве Польскім – 632, а ў еўрапейскай часткі Расіі – 547 [434, s. 153].

Менавіта згодніцтва прымусіла групу літоўскіх палякаў (у т.л. маршалка шляхты Віленскай губ. Адама Плятэра, які паводле інфармацыі М. Ялавецкага, хаваў ва ўласнай хаце польскіх сацыялістаў [425, s. 12]),

удзельніцаць у цырымоніі адкрыцця помніка М.Мураёву ў Вільні 20 лістапада 1898 г. [404, s. 50]. Менавіта яно было галоўнай прычынай прысутнасці 42 землеўладальнікаў Віленшчыны на адкрыцці помніка Кацярыне II у Вільні 10 верасня 1904 г. Грамадскасць Каралеўства Польскага асузділа гэта учыннак. Іх пачалі называць «катараняжамі». Ян Юркевіч лічыў гэтую прысутнасць пацвярджэннем глыбокага занядпаду нацыянальнага пачуцця ў шляхецкім асяродку [430, s. 25]. Але з такой ацэнкай нельга пагадзіцца.

Аляксандр Хаміньскі ўспамінаў, які бурлівы харктар набыў сход землеўладальнікаў па абмеркаванні пытання пра ўдзел у адкрыцці помніка. Сітуацыю выбараў ўскладніла, з аднаго боку, абязцанне нядавана прызначанаага міністра ўнутраных справаў князя П.Святаполк-Мірскага хадайніцаць аб адмене Указу ад 10 снежня 1865 г., а з другога боку, боязь грамадскага асуджэння ўдзелу ў цырымоніі. Большасць выказвалася за неабходнасць ўдзелу ў цырымоніі. Пры гэтым амаль кожны казаў, што пэўныя аваставіны не дазваляюць яму прысутнічаць асабіста. Аднак, як зазначыў А.Хаміньскі, пачуццё грамадзянскага абавязку, нарэшце, перамагло [7. Т. 1, s. 153]. Праўда, надзеі на ўступкі расійскага ўраду спраўдзіліся толькі часткова. Лешэ́к Яськевіч лічыць, што менавіта акты згодніцтва і неаднаразовыя звароты «згоднікаў» да ўладаў прычыніліся да з'яўлення Указа ад 12 снежня 1904 г., які наносіў моцны ўдар па «выключнаму» заканадаўству. На думку даследчыка, мемарандумы польскіх згоднікаў цалкам адговарядалі ўяўленням расійскай апазіцыі пра мадэрнізацыю дзяржаўнага ладу [426, s. 38].

Беларуска-Літоўскі край у другой палове XIX ст. стаўся адной з галоўных арэанаў вырашэння «польскага пытання». Пад апошнім улады разумелі ліквідацыю ўсялякіх упłyvaў мясцовай польскай грамадскасці на палітычнае, эканамічнае, культурнае і рэлігійнае жыццё рэгіёну. Пры гэтым антыпольскія і антыкатализмічныя мерапрыемствы ўраду і мясцовай адміністрацыі датычылі таксама беларусаў-каталикоў і літоўцаў. Трэба заўважыць, што на беларускіх землях польска-расійская барацьба насыла найбольш вострых харктар. Адной з прычынай гэтага было адносна познє фармаванне такога грамадска-культурнага фактара, як беларускі нацыянальны рух.

Расійскія ўлады не збраліся ўлічваць інтарэсы літоўскіх палякаў. Перыйяды пэўнай лібералізацыі ў палітыцы вырашэння «польскага пытання» тлумачацца галоўным чынам перыядычнымі «прыступамі» расчараваннямі ў сілавых сродках. Аднак спробы прыцягнуць палякаў Беларусі і Літвы да супрацоўніцтва, не адміняючы пры гэтым асноўных абмежаванняў, што было харктэрна для перыйду генерал-губернатарства А.Патапава (1868-1874), П.Альбядзінскага (1874-1880) і П.Святаполк-Мірскага (1902-1904), таксама не апраўдалі спадзяванняў. Расійская дзяржаўнасць не мела неабходнага цывілізацыйнага патэнцыялу, каб пакончыць з фатальным «польскім пытанинем» і завяршыць русіфікацыю краю. Менавіта гэтым тлумачацца відавочныя хісторіі паміж традыцыйнымі сродкамі палітычна-бюрократычнага панавання і эпізодамі вымушанага лібералізма. Аналіз расійскай палітыкі ў «польскім пытанині» на беларускіх і літоўскіх землях у апошній трэці XIX ст. не дае падставаў харктарызаваць яе як «інтэграцыйную».

Рознагалосці сярод прадстаўнікоў расійскай правячай эліты датычылі толькі тактыкі правядзення асіміляцыйнай палітыкі. Яе канчатковая мэта і для М.Мураёва, і для П.Святаполк-Мірскага была адзінай – ператварэнне Беларуска-Літоўскага краю ў тыповую расійскую правінцыю. Трактоўка палякаў (і каталікоў наогул) у заканадаўстве і практичных дзеяннях цэнтральнай і мясцовай адміністрацыі сведчыла пра вялікарускі характар Расійскай дзяржавы. Фактычна на беларускіх землях падаўляліся і забараняліся ўсе праявы польскасці з адначаснай забаронай праяваў беларускай і літоўскай этнакультурнай індывидуальнасці. Расія ажыццяўляла палітыку дзяржаўнага нацыяналізма, якая абмяжоўвала магчымасці нацыянальна-культурнага развіцця нярускіх народаў і забяспечвала палітычную і культурную перавагу рускай нацыі. Можна цалкам пагадзіцца з высновай М.Ромэра, які ў 1906 г. сцвярджаў, што расійскі ўрад на беларускіх і літоўскіх землях праводзіць палітыку русіфікацыі і асіміляцыі нярускіх народаў. Галоўным средкам асіміляцыі з'яўлялася абмежаванне правоў гэтых народаў, стрымліванне іх культурнага развіцця і ўмацаванне рускіх упłyvaў [296, s. 35].

Дыяпазон настрояў рэпрэсаванай польскай грамадскасці быў даволі шырокім: ад гатоўнасці прыстасавацца да новых новых умоваў жыцця і рабіць кар'еру нават шляхам страты ўласных культурных традыцый і перамены веравызнання да жадання працягваць узброенную барацьбу і надалей. Большасць беларускіх і літоўскіх палякаў не жадалі страчваць сваю этнакультурную і веравызначальную індывидуальнасць і шукалі магчымасці захавання ўласных пазіцыяў у жыцці краю. Сярод сацыяльных вярхоў палякаў Беларусі і Літвы найбольш распаўсюджанымі былі згодніцкія настроі. Яны ўпарты шукалі шляхі дасягнення пэўнага кампрамісу паміж намаганнямі расійскага ўраду і ўласнымі інтарэсамі, якія звычайна атаясамляліся з інтарэсамі роднага Беларуска-Літоўскага краю. На гэтым шляху былі дасягнутыя некаторыя поспехі, асабліва ў справе захавання моцных пазіцыяў у эканоміцы краю. Сацыяльныя нізы мясцовай польскай грамадскасці не праяўлялі грамадска-палітычнай актыўнасці. Аднак яны выказвалі досьціць выразнае незадавальненне палітыкай прыціску каталіцкага касцёлу.

Гісторычныя дакументы не даюць падставаў сцвярджаць, што большасць мясцовай польскай грамадскасці імкнулася прыстасавацца да «выключнага заканадаўства». Яна выразна супрацьстаяла гэтаму заканадаўству, імкнулася адстойваць інтарэсы гісторычнай Літвы, якія зачастую не супадалі з польскімі нацыянальнымі інтарэсамі. Аднак доўгі час літоўскія і беларускія палякі не мелі рэальных магчымасцяў адкрыта выступіць супраць палітыкі русіфікацыі.

§ 3. Асноўныя плыні польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях на рубяжы XIX – XX ст. *

Напрыканцы XIX – пачатку XX ст. у польскім грамадска-палітычным руху ў Беларуска-Літоўскім крае адбывалася вылучэнне асобных плыняў.

* Гісторыя польскага руху ў Беларусі і Літве ў перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг. падрабязна асвяляеца ў манографіі «Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг.» (Гародня, 2000).

Істотна паўплывала на гэты працэс дыферэнцыяцыя ўласна польскага нацыянальнага руху. У 1892 г. узімка Польская партыя сацыялістычная (ППС), якая спалучала сацыялістычную ідэалогію з нацыянальнай. Праз год (1893) буйнейшая польская незалежніцкая арганізацыя «Польская ліга» ператварылася ў «Нацыянальную лігу» на чале з Раманам Дмоўскім. На працягу 90-х г. гэтая арганізацыя паступова трансфармавалася ў Польскую дэмакратычна-нацыянальную партыю (ПДНП). Менавіта нацыянальныя дэмакраты і сацыялісты дамінавалі ў польскім нацыянальным руху напрыканцы XIX – пачатку XX ст. Але на беларускіх і літоўскіх землях склалася цалкам іншая сітуацыя.

Напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905 – 1907 г. сапраўднымі лідарамі польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях з'яўляліся г.зв. «краёўцы». Стрыжнем краёвай ідэалогіі была ідэя палітычнай нацыі: усе, хто ўсведамляе сябе «грамадзянамі Краю», належаць да адзінай нацыі незалежна ад этнічнага паходжання і культурнай прыналежнасці. Патрыятызм і любоў да Літвы лічыліся вызначальными нацыянальнымі рысамі.

У сваёй практычнай дзеянасці краёўцы прызнавалі роўнасць палякаў, беларусаў і літоўцаў як карэнных народаў Беларусі і Літвы. Многія з іх у гэты пералік уключалі таксама і ўярэя*. Па перакананні краёўцаў, усе «грамадзяне» беларускай і літоўскай зямлі павінны былі працаваць на карысць kraю. Пад апошнім звычайна разумеліся землі былога ВКЛ. «Край» успрымаўся ў якасці тэрытарыяльной адзінкі з своеасаблівымі гістарычнымі, культурнымі і гаспадарчымі традыцыямі, спецыфічнай этнічнай структурай. Спецыфіка kraю нараджала адметныя краёвые інтэрэсы. Задавальненне гэтых інтэрэсаў, на думку краёўцаў, адпавядала найбольш глыбінным патрабаванням усіх народаў kraю.

Падмуркам краёвай ідэалогіі была гістарычная свядомасць. Варта звярнуць увагу на такі яе кампанент, як гістарычная памяць, што перадавалася ад пакалення да пакалення («памяць пакаленняў»). М.Ромэр у недапісанай аўтабіографіі згадаў уласную бабулю Сузанну Тукал з роду Багдановічаў. У размовах з унукам, маючы на ўвазе і свой род, і іншыя шляхецкія роды з Беларусі, яна казала: «Мы не з'яўляемся ўласна палякамі. Мы – русіны. І хая мы размаўляем па-польску і ўтвараем палітычнае адзінства з Польшчай, але па крыві і нацыянальнасці мы належымы да асобнай русінскай грамадскасці» [28a, s. 24]. Маці аднаго з галоўных ідэолагаў краёвасці ўжо не мела «русінскай» свядомасці. Затое яна жыла з выразным пачуццём адметнасці Беларусі і Літвы ад Польшчы. «Зрэшты, у ХІХ ст., – як заўважыў М.Ромэр, – падобнае адчуванне было досыць распаўсюджаным у свядомасці краёвых землеўласнікаў. Яны лічылі сябе не адметнай і чужой «меншасцю», не часткай іншага замежнага народу, а кіраунікамі мясцовай, краёвай грамадскасці, ад імя якой іх продкі і нават яны самія, асабліва падчас паўстанняў, стваралі гісторыю гэтага kraю як яго сапраўдныя грамадзяне» [28a, s. 25-26]. Відавочна, што нацыянальная

* Фактычна адна Констанція Скірмунт лічыла роўнасць яўрэяў скажэннем краёвасці.

свядомасць гэтых колаў краёвай грамадскасці трymалася не на культурнай і моўнай прыналежнасці, а на ўсведамленні свайго паходжання і сваёй сувязі з мінуўшчынай і сучаснасцю гістарычнай Літвы.

Вядомы навуковец Мар'ян Здзехоўскі падчас рэфэрату, прачытанага ў Вільні ў 1923 г., таксама адзначыў асаблівасці гістарычнай свядомасці літоўскіх палякаў. «У дзяцінстве, – заўважыў М. Здзехоўскі, – мяне вучылі не толькі гісторыі Польшчы, але і гісторыі Літвы. Дзякуючы гэтаму я лічыў нацыянальнымі героямі не толькі тых, хто будаваў Польшчу, але і таго, хто імкнуўся адараўца Літву ад Польшчы – вялікага князя Вітаўта. Але хто тады задумваўся над гэтай непаслядоўнасцю? І калі б мяне сёння запыталі, кім я сябе адчуваю ў глыбіні душы, адказаў бы, што адчуваю сябе грамадзянінам Вялікага княства Літоўскага, непарыўнай уніяй звязанага з Польшчай. Калі я бачу сцяг з Арлом, але без Пагоні, які развіваеца з вышыні Замкавай гары, то ўспрымаю гэта як крыўду, нанесеную асабістаму мне» [507, s. 3].

М. Ромэр, успамінаючы сваё дзяцінства, адзначаў на старонках дзённіка, што ў ягоным тагачасным уяўленні паміж польскасцю і літоўскасцю не было ніякай розніцы. Яны зліваліся ў адзінае цэлае, як два бакі аднаго медалю. Усе элементы краёвага грамадства – літоўцы, беларусы і палякі – успрымаліся як непарыўнае цэлае, нягледзячы імават на тое, што розніліся мовамі [463, s. 132]. Магчыма, менавіта гэтае пачуццё нараджала перакананне ў неабходнасці палітычнай роўнасці ўсіх карэнных народаў краю. На думку Ю. Бардаха, адметнасць палітычнай дактрыны краёўцаў трymалася на жыццяздольнасці гістарычнай традыцыі, якая спалучалася з ідэяй талеранцыі і перакананнем патрэбы добрасуседскага сусідавання этнічна і канфесійна розных грамадскасцяў [401, s. 218]. Адносна «ромэраўскага» варыянта краёвай ідэалогіі трэба адзначыць выразныя ўплывы прынцыпаў дэмакратыі.

Блізкім да пачуцця М. Ромэра былі погляды публіцыста Уладыслава Жукоўскага. Уласнае адчуванне краёвай грамадзянскасці ён тлумачыў перапліценнем гістарычных лёсаў палякаў і беларусаў. «Мы, палякі або грамадзяне польскага паходжання <...>, – пісаў У. Жукоўскі, – ужо некалькі стагоддзяў жывем на літоўскай і рускай землі. Мы абаранялі яе <...>, працавалі на ёй, парадніліся з зямлём і з людам, які тут жыве. Мы не толькі землеўласнікі, гаспадары, мы яшчэ і грамадзяне гэтага краю, і для нас дорагі і святы ўсе сацыяльныя колы беларускага народу» [309, s. 23].

Э. Вайніловіч пры тлумачэнні сваіх беларускіх сімптыяў таксама звяртаўся да гістарычнай памяці. У лісце да А. Ельскага ад 12 траўня 1896 г. ён прызнаваўся ў любові да беларускай мовы: «<...> Кожнаму (беларускаму паляку – А. С.) гэтая мова міная, кожны з нас засынаў у калысцы пад народныя песні нашых нянек, кожны на гэтай мове размаўляе з мясцовым людам, а ўсе старыжытныя родавыя дакументы звычайна напісаныя па-беларуску» [29, s. 142–143]. Гістарычнай памяць прысутнічала таксама ў разважаннях Е. Асмалоўскага на тэму ўласнай нацыянальнай ідэнтыфікацыі: «Увесь мой род беларускага паходжання з Магілёўскай губ. Магчыма толькі ў прадзеда роднай мовай была польская. Што ж з'яўляецца маёй Айчынай – Польшча ці Беларусь? І хто я – паляк ці беларус? Я паляк па культуры і па мове. Я каталік.

Але не жыву ў Польшчы. Маю пэўныя абавязкі ў адносінах да краю, дзе нарадзіўся, і людзі, сярод якіх я жыву мне больш блізкія» [11, s. 142].

Варта заўважыць, што краёўцы самі спрыялі развіццю адпаведнай гістарычнай свядомасці, выпрацоўваючы ўласную канцепцыю мінулага Беларусі і Літвы. Погляды даследчыкаў «віленскай школы» першай паловы XIX ст. перажылі пэўную трансфармацыю. Ідею беларуска-літоўскага пахождання мясцовай польскай шляхты паступова замяніў тэзіс пра агульнасць польска-літоўска-беларускіх каранёў. Б. Ялавецкі, напрыклад, фактычна сцвярджаў існаванне ў ВКЛ адзінага польска-літоўска-беларускага этнаса [28, s. 3]. Іншы ідэолаг краёвасці Р. Скірмунт адзначаў кроўныя сувязі і адзінства пахождання шляхты былога ВКЛ і мясцовага люду [290, s. 14].

Гістарычна памяць і звязаныя з ёю пэўныя псіхалагічныя ўстаноўкі былі часткай унікальнага феномену падвоенай свядомасці тыпу *gente Lithuanus (vel Ruthenus) natione Polonus*. На гэтым феномене варта спыніцца яшчэ раз. Ю. Бардах лічыць пачаткам яго фармавання другую палову XVII ст. [401, s. 201]. Паводле яго, «палітычная нацыя» («pañód polityczny») Вялікага княства Літоўскага ў гэты час ужо пераняла польскую мову і культуру, што ў спалучэнні з палітычным польска-літоўскім збліжэннем спрыяла ўтварэнню адзінай шляхецкай нацыі Рэчы Паспалітай. Аднак шляхта ВКЛ заўсёды захобуvalа пачуццё ўласнай адметнасці. Дастаткова згадаць пра шматлікія праявы «ліцвінскага сепаратызма». Звычайна гістарычна Літва ўспрымалася як «малая Айчына», а Рэч Паспалітая як Айчына ў шырокім сэнсе. Пры гэтым і «караняжы», і «ліцвіны» называлі сябе «палякамі». Гэты тэрмін быў пазначэннем рэчпаспалітускага грамадзянства, незалежна ад месца пражывання, мовы або веравызнання. В. Мэйштовіч парапоўваў гэтую ситуацыю з брытанскім патрыятызмам валійцаў і шатландцаў. Апошня факт чынна на стражлі свае родныя мовы на карысць англійскай. Пры гэтым яны падкрэслівалі ўласнью адметнасць ад англічан, але праяўлялі салідарнасць з імі, калі справа даходзіла да дэмантстрацыі брытанскага патрыятызма [445, s. 33].

Палітычны і сацыяльна-эканамічны перамены, якія распачаліся з другой паловы XVIII ст., не знішчылі феномен падвоенай свядомасці. Яе кансервацый спрыялі паўстанні XIX ст., мэтаю якіх было адраджэнне Рэчы Паспалітай. Аднак ліцвінскія змагары заўсёды падкрэслівалі адметнасць інтэрэсаў гістарычнай Літвы. Дастаткова згадаць пра выразную самастойнасць пазыцыі Вікенція Канстанціна Каліноўскага, якая тлумачылася не толькі ягонай прыхільнасцю да радыкальных шляху вырашэння сацыяльных проблемай.

Папярэднікамі краёўцаў у пэўным сэнсе былі працтваўнікі ліцвінскай культурнай традыцыі, «грамадскія работнікі краю» (М. Ромэр). Тыповым прыкладам такога работніка быў А. Кіркор. Нават пасля разгрома паўстання 1863-64 г. ён працягваў дзеянасць на карысць краю. Праўда, ужо не ў Вільні, дзе гэта было немагчыма, а ў Санкт-Пецярбургу. Галоўнай задачай газеты А. Кіркора і М. Юматава «Новое время» была абарона інтэрэсаў г.зв. «Заходняга краю». А. Кіркор праз усё жыццё пранёс любоў і шчырую адданасць роднай зямлі. У лісце да А. Ельскага 29 ліпеня 1884 г. ён пісаў: «Не маю страха перад смерцю. Я досыць доўга жыў. Зрабіў, што было ў моцы

чалавека, і магу сказаць, што для Літвы маё жыццё не было дарэмным. Баліць толькі душа, што косці свае пакіну не ў кахраным Вільне» [277].

Палітыка культурнай русіфікацыі і палітычнай дэпаланізацыі, якую праводзілі расійскія ўлады, спрыяла ўмацаванню ў падвоенай свядомасці менавіта «польскага» кампанента. На гэта ж таксама «працаўала» антыпольскасць літоўскага нацыянальнага руху, якая сталася выразнай ужо ў другой палове XIX ст. Тым не менш значная частка сацыяльных вярхоў грамадзянства беларускіх і літоўскіх земляў напачатку XX ст. яшчэ захоўвала падвоеную свядомасць. М.Здзехоўскі нават у 1918 г. адзначаў, што гэты феномен «праяўляецца як жывая памяць уласнага літоўскага або рускага паходжання, як усведамленне непарыўнай сувязі з роднай зямлёю і мясцовым людам і адначасна характарызуеца глыбокай прыхільнасцю да польскай культуры і мовы, што стала роднай, пачуццём непадзельнасці як гісторычнага лёсу Літвы і Польшчы, так іх будучыні» [171a]. Варты адзначыць, што, характарызууючы феномен падвоенай свядомасці, М.Здзехоўскі ўжыў паняцце «тутэйшасць». Адным з тыповых «тутэйшых», на яго погляд, з'яўляўся А.Ельскі.

Ёсць пэўныя падставы для сцвярджэння, што «тутэйшасць» мясцовая глюди таксама спрыяла захаванню напачатку ХХ ст. падвоенай свядомасці. Даследчыкі звычайна трактуюць «тутэйшасць» як ніжэйшую ступень этнічнай самаідэнтыфікацыі, пэўную прымітыўнасць этнічнай свядомасці. Аднак такі погляд з'яўляецца досьціц павярхоўным. Можна цалкам пагадзіцца з Ю.Бардахам, які сцвярджаў: «У вёсцы, перш за ёсё беларускай, там, дзе сустракаліся розныя мовы, веравызнанні, уплывы розных культур, «тутэйшасць» азначала форму адмовы ад пэўнага выбару, нежаданне прызнаць сваю прыналежнасць да таго або іншага этнусу. Была боязь, што такі выбор можа парушыць традыцыйныя формы сумеснага жыцця і прывесці да канфліктаў» [403, s. 366]. Невыпадкова Канстанцыя Скірумунт напачатку ХХ ст. абараняла паняцце «тутэйшасці» ад насмешак нацыянальных дэмакратоў: «Тутэйшасць – гэта сувязь з роднай зямлёю, гэта патрыятызм» [188. Nr 214]. У пэўным сэнсе «тутэйшасць» была краёвасцю шырокіх мас насельніцтва, гэтай своеасаблівой «маўклівай большасці».

Беларускі гісторык з Беластока Алег Латышонак назваў краёвасць «ідэалагізаванай тутэйшасцю». На яго думку, тутэйшасць можна лічыць свядомасцю, а краёвасць – светапоглядам [441, s. 35]. Даследчык паспрабаваў таксама правесці паралелі паміж краёвасцю і заходнерусізмам. Ён выказаў меркаванне, што краёвасць і заходнерусізм аднолькава не мелі «ўласнай палітыкі». Прыхільнасць многіх краёўцаў да ідэі польска-літоўскай уніі ён расціціў як праяву таго, што гэтая ідэалогія з'яўляецца толькі варыянтам «польскай палітыкі». А заходнерусізм уяўляў варыянт велікарускай палітыкі. З ацэнкай заходнерусізма можна цалкам пагадзіцца. Аднак другі бок прапанаванага паралеління выклікае сур'ёзныя пярэчанні. Справа ў тым, што польска-літоўская унія трактавалася краёўцамі як саюз роўных партнёраў. У ёй краёўцы бачылі неабходны або непазбежны сродак дасягнення самастойнасці Беларуска-Літоўскага краю.

Заходнерусы сапраўды не ішлі далей успрымання беларускіх земляў як неад'емнай часткі Расіі («Заходняя Русь»). А вось краёўцы не разглядалі

Беларуска-Літоўскі край як «усходнія крэсы». Іх мэтаю было дасягненне яго самастойнасці. У адрозненне ад заходнерусізма краёвасць якраз мела «ўласную палітыку». Параўнанне А.Латышонка выглядае досыць штучным яшчэ і таму, што гісторык не ўлічыў грамадска-палітычную дзеянасць краёўцаў напачатку ХХ ст. Яна ні ў чым не нагадвала дзеянасць заходнерусаў, якія фактычна спрыялі афіцыйнай палітыцы русіфікацыі.

Краёвасць быццам вырастала з «тутэйшасці», спалучанай з гістарычнай свядомасцю прыналежнасці да шляхты былога ВКЛ. Да пачатку ХХ ст. яна асабліва не афішавалася. З'яўленне краёвасці ў грамадска-палітычным жыцці ў вялікай ступені было выкліканы абастрэннем нацыянальных і сацыяльных адносінай. Характэрнай асаблівасцю Беларуска-Літоўскага краю ў гэты перыяд было пэўнае супадзенне сацыяльнага і нацыянальнага падзеялу грамадскасці. Паводле перапісу 1897 г. 47,1% патомнай і 24% асабістай шляхты, г.зн. вялізная частка землеўласнікаў, чыноўнікаў ніжэйшага рангу і інтэлігэнцыі шасці беларуска-літоўскіх губерній складалася з літоўскіх палякаў або, дакладней, з тых, хто лічыў роднай польскую мову. У той жа час 87,4% краёвага сялянства называла роднай мовай беларускую або літоўскую. Задачы літоўскага і беларускага рухаў былі цесна звязаныя з праблемамі і патрабаваннямі вёскі. Гэтыя рухі непазбежна былі накіраваныя не толькі супраць панавання расійскіх чыноўнікаў, але і супраць мясцовых землеўласнікаў-палякаў, якія валодалі прыблізна паловай (50-55%) усіх прыватнаўласніцкіх земляў краю. Прыметную антыпольскую накіраванасць літоўскага руху падтрымлівала расійская адміністрацыя. Патэнцыял антыпольскасці ўтрымліваўся і ў дзеянасці беларускіх арганізацый.

Карані краёвасці трэба шукаць таксама ў палітычных праектах дзеячоў літоўскага і польскага нацыянальных рухаў. У пэўным сэнсе краёвасць была ідэалагічным адказам на праграму аўтаноміі этнічнай Літвы «з прылеглымі тэрыторыямі», якая была зацверджана на Вялікім віленскім сейме 1905 г. дзеячамі літоўскага руху. Як заўважыў Ян Савіцкі, на лозунг «Літва для літоўцаў» краёўцы адказалі лозунгам «Літва для Літвы» [462, s. 76]. На думку віленскага даследчыка, стымулам для выпрацоўкі краёвай ідэалогіі стаўся таксама пастулат аўтаноміі Каралеўства Польскага. Патрабаванні дзеячоў польскага нацыянальнага руху нарадзілі сярод літоўскіх палякаў боязь, што аўтаномнае Каралеўства Польскае стане месцам прыцягнення палякаў з гістарычнай Літвы, што значна паслабіць патэнцыял мясцовай польскасці [462, s. 76].

Краёвасць з'яўлялася пэўным адказам на «нацыянальны выклік» часу. Гэта адчувалася ўжо ў першай публікацыі аднаго з ідэолагаў краёвасці Рамана Скірмунта. У 1904 г. у Львове выйшла з друку брашура Р.Скірмунта («Nowe hasła w sprawie odrodzenia narodowości litewskiej»), якая была свайго роду рэплікай на палеміку паміж «младалітоўцамі» і літоўскімі палякамі. Р.Скірмунт адназначна падтрымаў нацыянальна-культурныя патрабаванні літоўскага руху, прызнаўшы, што «толькі асвета на роднай мове гарантует годнае супрацьстаянне русіфікацыі» [290, s. 7]. На ягоны погляд, у цэнтры спрэчкі дзеячоў літоўскага руху і літоўскіх палякаў знаходзіліся

пытannі пра адносіны Літвы да Польшчы і «літоўцаў», што размаўляюць на роднай мове» да польскамоўных «літоўцаў». Аўтар брашуры выказаў думку, што Польшча ніколі не пагражала межам этнографічнай Літвы. Ён быў упэўнены, што пяць стагодзіз'я сумеснай гісторыі, цесных культурных сувязяў, жывым увасабленнем якіх заўсёды будзе Адам Міцкевіч, а таксама агульная небяспека, якая пагражала літоўцам і палякам, робіць з апошніх надзейнага саюзініка літоўскага руху.

Раман Скірмунт сцвярджай прынцыповую магчымасць спалучэння цывілізацыйнай (духоўнай) сувязі з Польшчай з любоўю да Літвы, як да роднага краю, з клопатам пра развіццё літоўскай мовы і пра рост дабрабыту літоўскага люду. Аўтар прыйшоў да высновы, што менавіта любоў да роднай зямлі з'яўляецца падставай ѹднання нацыі, як па этнічнай гарызанталі, так і па сацыяльнай вертыкалі [290, s. 18].

Ідэалагічнаму афармленню краёвасці паспрыялі таксама пэўныя наступствы расійска-польскага змагання. Дзеячы агульнапольскага руху, у першую чаргу, нацыянальныя дэмакраты, часяком не жадалі бачыць пэўных асаблівасцяў становіща літоўскіх палякаў, разглядаючы іх як передавы фарпост польскай нацыі. У той жа час пэўная частка літоўскіх палякаў, не вытрымаўшы ціску русіфікатараў, заняла выразныя пазіцыі лаялізма. Супрацоўніцтва з расійскімі ўладамі нават на ўмовах, якія дыктуваў Санкт-Пецярбург, здавалася адзінай реальнай формай сацыяльнага выжывання. Краёвия лозунгі ў пэўным сэнсе былі справакаваныя тым, што частка літоўскіх палякаў ва ўмовах жорсткага расійска-польскага змагання пачала рабіць свой выбар паміж ваючымі бакамі, забыўшыся на інтэрэсы ўласнага краю. Менавіта на гэта звярнуў увагу Р.Скірмунт у брашуры, прысвечанай пазіцыі шляхты былога ВКЛ («*Głos przeszłości i potrzeba chwili. Stanowisko szlachty na Litwie i Rusi*»).

Ужо напачатку ён адзначаў пэўную падзеленасць шляхты: «<...> Акрамя людзей, якія з ўсёй сваёй моці цягнуцца да Каралеўства Польскага як да роднай маці і адзінак, што шукаюць расійскай пяшчоты, сярод шляхты ёсьць вялікая група людзей сэрцам і душою адданых інтэрэсам сваёй малой Радзімы – Літве або Русі» [291, s. 9].

У досьць вялікім гістарычным раздзеле аўтар падрабязна спыніўся на той ролі, якую Расія і Польшча адыгралі ў гісторыі Літвы. Ён падкрэсліў прынцыповую адметнасць расійскай мінуўшчыны ад гісторыі Літвы і «Русі»*. Згадаўшы пра шматлікія войны паміж ВКЛ і Маскоўскім княствам, Р.Скірмунт признаў, што голас крыві падзяляе ліцвінаў і рускіх, якія прыйшлі ў край як захопнікі. Сучасная палітыка Расіі па знішчэнню нацыянальна-культурных асаблівасцяў нярусіскіх народаў краю, паводле меркавання ўраджэнца Піншчыны, асабліва небяспечная для «руссінаў». «Залиццяні шляхты нашага краю да расійскасці, – на яго думку, – перакрэсліваюць мінуўшчыну, з'яўляюцца аплявухай уласным родавым традыцыям» [291, s. 22-23].

* «Руссію» Р.Скірмунт называў беларускай і ўкраінскія землі. Тэрмін «Белая Русь» з'явіўся ў ягонай публіцыстыцы толькі напачатку 1906 г.

Адначасова ён падкрэсліў, што палякаў у адрозненні ад рускіх нельга ўспрымаць як нейкі чужы «элемент». У край яны прыйшлі, на думку Р.Скірмунта, як носьбіты вышэйшай культуры для братняга народу, як уздельнікі сумеснага з ліцвінамі і русінамі змагання супраць знешніх пагрозы. Тэзіс пра адзінае паходжанне трох народаў аўтар у гэтым выпадку абмінуў, магчыма, не жадаючы даваць характарыстыку з'яве паланізацыі. Затое ён падрабязна спыніўся на поглядах польскіх нацыянальных дэмакратаў («велікапалякаў») і той часткі мясцовай шляхты, якая іх падтрымала. Адзначыўшы працэсы нацыянальнага абуджэння сярод літоўцаў і украінцаў, гатоўнасць уступіць на гэты шлях таксама беларусаў, Р.Скірмунт адназначна заявіў, што літоўска-беларуска-ўкраінскія землі не з'яўляюцца часткай Польшчы. Паводле яго думкі, воблік краю вызначае менавіта люд, а не шляхта і нешматлікая інтэлігенцыя. Паширэнне сярод літоўскіх палякаў пачуцця, што «Літва і Русь» – гэта нейкая памежная застава Каралеўства Польскага, ён лічыў грубай памылкай. Прызнаючы гісторычнае права польскасці існаваць на «літоўска-рускіх» землях і неабходнасць захавання культурных сувязяў з Польшчай, Р.Скірмунт у той жа час падкрэсліваў, што «нашая Радзіма, зямля, дзеля якой мы працуем і дзеля якой з Божай дапамогай будуць працаваць і наступныя пакаленні – гэта Літва і Русь, якія шануюць былую унію з Польшчай» [291, s. 30].

Прызнаючы справядлівасць патрабавання нацыянальных дэмакратай на этнічных польскіх землях, Р.Скірмунт сцвярджаў, што ў «Літве і Русі» яны ператвараюцца ў антынацыянальных арыстакратаў, бо супрацьстаяўляюць польскую грамадскасць у сацыяльным і нацыянальным плане мясцовому люду. Між тым, на яго думку, шляхту былога ВКЛ яднае з гэтым людам «агульнасць крыві і агульнасць паходжання» [291, s. 35]. Звяртаючыся да шляхты, Р.Скірмунт заклікаў «працаваць разам з нашым літоўскім або рускім людам, з якім мы ўтвараем адзіную нацыю, дзеля агульнага добра нашага краю» [291, s. 38].

Прыметную ролю ў ідэалагічным фармаванні краёвасці адыграла таксама Канстанцыя Скірмунт. Напачатку XX ст. яна была ўжо досьць вядомай у краі дзяячуць шэрагу працаў, прысвечаных гісторыі Літвы [298, 299, 300]. Галоўным героям яе даследаванняў з'яўлялася літоўская этническая супольнасць. Актыўную публіцыстычную дзеянасць даследчыцы справакавала ўжо згаданая палеміка паміж «младалітоўцамі» і літоўскімі палякамі. З пункту погляду першых, К.Скірмунт, як і іншыя польскамоўныя літоўскія палякі, выглядала чужынцам на роднай зямлі.

На старонках брошуры «O prawdzie i zgodzie z powodu Głosu litwinów», якая вытрымала два выданні, публіцыстка адваргала мову як вызначальны крытэрый нацыянальнай прыналежнасці: «Мова не з'яўляецца сутнасцю нацыі. Яна не з'яўляе нават паловы нацыянальнай істоты <...> Сутнасцю нацыі з'яўляецца яе адметны дух, а таксама характар, індывідуальныя мэральныя рысы і, асабліва, здольнасці, якія адрозніваюць яе ад іншых нацыяў» [301, s. 6]. Звяртаючыся да шляхты, яна заклікала не адракацца ад польскай, а «фактычна, польска-літоўскай культуры», а збліжацца з

літоўскім людам і вывучаць ягоную мову. Да следчыца падкрэслівала важнасць ведання шляхтай былога ВКЛ гісторыі роднага краю, якая сведчыць пра яе мясцовыя карані і пра тое, што дамінаванне польскай мовы было абумоўлена пэўнымі заканамернасцямі гістарычнага развіцця. К. Скірмунт абвяшчала сваю прыналежнасць да старажытнай літоўскай шляхты, якая здолела захаваць сувязь з народам. Польская мова, паводле яе прызнання, зусім не перашкаджае любіць літоўскую нацыянальнасць і ганарыцца ўласнай прыналежнасцю да яе [301, s. 23-24].

Таксама варта звярнуць увагу на публіцыстычную дзеянасць Юзафа Альбіна Хэрбачэўскага (1876-1944). Гэты этнічны літвец, які жыў у Кракаве і лічыў Польшчу сваёй другой Айчынай, даказаў неабходнасць яднання ўсіх сацыяльных слаёў, што належыць да «літоўскай нацыі». Толькі сполучэнне народнай культуры і культуры мясцовай шляхты, на яго думку, магло паспрыяць стварэнню прывабнай нацыянальнай культуры і выпрацоўцы нацыянальнай ідэі. Ю.А.Хэрбачэўскі цвярджаў, што «літоўцам з'яўляецца не толькі той, хто гаворыць па-літоўску, але таксама і той, хто не ведае старажытнай літоўскай мовы, але адчувае сваю культурную повязь з істотай літоўскай душы (Крашэўскі, Нарбут, Юцэвіч)». «Пачуццё адзінства, – дадаваў публіцыст, – патрабуе ад кожнага ліцвіна ахвярнасці на карысць агульнай Маці Айчыны» [270, s. 10-11]. Ю.Хэрбачэўскі быў пэўны, што шляхта былога ВКЛ паланізавалася толькі зовнешне. На яго думку, яна прыняла толькі «зменшнія рысы польскай культуры (мову, звычаі і г.д.), застаючыся ў глыбіні душы літоўска-беларускай» [270, s. 28]. Выступленні ў друку Рамана і Канстанцыі Скірмунтаў (Ю.Хэрбачэўскі на старонках сваёй працы цытаваў абодвух аўтараў) толькі пацвярджалі бяспрэчны для публіцыста факт, што польскі патрыйতызм шляхты трэба разумець толькі як яе імкненне разам з Польшчай дамагчыся палітычнай незалежнасці для гістарычнай Літвы. У літоўскім нацыянальна-культурным адраджэнні ён бачыў моцны фактар, які павінен паспрыяць таму, што «шляхта зразумее свае абавязкі і пойдзе разам з людамі» [270, s. 30].

Яшчэ больш законччаны выраз краёвая ідэалогія атрымала ў «Нацыянальным катэхізісе» Б. Ялавецкага, які ўяўляў адказы на шэраг актуальных пытанняў жыхція краю. Услед за Р. Скірмунтам ён таксама цвярджаў «адзінства крыўі літоўцаў, палякаў, беларусаў, а ў Інфлянтах яшчэ і латышоў, якія належыць да адзінай нацыі літоўцаў» [278, s. 3] *. Затое пад «літоўскімі палякамі» ён разумеў не толькі шляхту былога ВКЛ, але і польскіх сялянаў, якія, на яго думку, насялялі Бельскі, Беластоцкі і Сакольскі пав. Гарадзенскай губ. Прыйналежнасць трох народаў (літоўцаў, палякаў і беларусаў) да адзінай нацыі Б. Ялавецкі тлумачыў тэзісам пра масавыя перасяленні на тэрыторыю гістарычнай Літвы польскіх ваеннапалонных у XII – XIV ст. Крэўская унія, на яго

* Б. Ялавецкі тэрміналагічна не адрозніваў «літоўца» як прадстаўніка адзінай краёвой нацыі ад «літоўца» як дзеяча літоўскага руху або прадстаўніка аднаго з трох асноўных народаў краю.

думку, таксама паспрыяла фармаванню адзінай польска-беларуска-літоўскай культуры, што прывяло да распаўсюджвання на ўсёй тэрыторыі Літвы адзіных звычаяў і адзінай нацыянальнай этыкі [278, s. 6].

Гэты ідэолаг краёвасці не надаваў вялікай вагі існаванню розных моваў. Рознамоўе не пярэчыла тэзісу прыналежнасці трох народаў да адзінай нацыі. У выданні «Litwo, Ojczyzno nasza...», якое выйшла на літоўскай і польскай мовах у 1906 г., Б. Ялавецкі (псеўданім «Sargas») сцвярджаў: «Жыхар Палангі, Коўна, Вількаміра, Свенцян альбо Вільні, Гародні, Наваградка і нават Менску з'яўляецца літоўцам, незалежна ад таго, ці ён гаворыць палітоўску, па-польску або па-беларуску. Уесь уклад ягонага жыцця, звычаяў, сам сэнс ягонага існавання настолькі паўсюдна адноўлявав, што апрач мовы цяжка заўважыць якую-небудзь іншую розніцу. А гэта паказвае, што на ўсім ашвары Літвы жыве адна нацыя, спаяная на працягу стагоддзяў супольнай крыўёй літоўцаў, палякаў і беларусаў» [297, s. 5-6]. Публіцист рэзка пратэставаў супраць праяваў пэўнай «моўнай агрэсіі» з боку дзяячоў літоўскага нацыянальнага руху.

Шлях да росквіту краю бачыўся аўтару «нацыянальнага катэхізіса» ў салідарнай працы ўсіх яго грамадзянаў без розніцы саслоўнай прыналежнасці, народнасці і веравызнання. Б. Ялавецкі нагадваў пра існаванне агульнакраёвых і агульнаграмадзянскіх проблемаў, у вырашэнні якіх запікаўленыя ўсе жыхары краю, незалежна ад іх партыйнай, нацыянальнай або саслоўнай прыналежнасці [278, s. 11]. Менавіта ён пусціў у шырокі публіцыстычны абіход тэрмін «грамадзяне краю». У пецярбургскім выданні 1906 г. краёвец таксама заклікаў ўсіх грамадзянаў «Літоўскай правінцыі» салідарна імкнунца да адзінай мэты – росквіту краю: Мы ўсе роўныя – селянін, шляхціц, рамеснік або купец – і павінны ўзаемна дапамагаць адзін аднаму [297, s. 15].

Дарэчы, праца Б. Ялавецкага дае пэўныя падставы для разважанняў вакол этымалогіі тэрміну «краёвец». Публіцист называў краёўцамі карэнных жыхароў (аўтахтонаў) краю. Ён сцвярджаў, што ва ўсіх органах самакіравання, а таксама ў адміністрацыі і судзе краёўцы (г.зн., мясцовыя ўраджэнцы) павінны мець пяршынства пры прызначэнні на пасады. Краёвия мовы (польская, літоўская і беларуская) таксама павінны дамінаваць у грамадскім і культурным жыцці [278, s. 18-19].

Трактоўка Б. Ялавецкім паняцця «краёвец» пацвярджае думку, выказаную віленскім гісторыкам Я. Савіцкім. Разважаючы над сэнсам гэтага тэрміну, даследчык адзначыў, што А. Міцкевіч у сваіх мастацкіх творах ужываў слова «краёвец» як сіонім паняцця «аўтахтон». Менавіта з гэтым паняццем віленскі навуковец звязаў паходжанне назвы «краёвага» руху [461, s. 82].

У адрозненні ад досышь агульных разважанняў Рамана Скірмунта аўтар «Нацыянальнага катэхізісу» пропанаваў канкрэтную праграму сацыяльных, культурных і эканамічных ператварэнняў, якая ў сваіх асноўных рысах стала асновай дзейнасці краёўцаў кансерватыўна-ліберальнай арыентацыі. Падмуркам грамадскай і палітычнай дзейнасці краёўцаў абвяшчаўся Маніфест 17 кастрычніка 1905 г. і далейшае развіццё канстытуцыйных прынцыпаў у заканадаўстве Дзяржаўнай думы і Дзяржаўнай рады.

Шэсць беларуска-літоўскіх губерняў павінны былі ўтварыць Літоўскую правінцыю з цэнтральным (Вільня), акружным і гмінным самакіраваннем. Органы самакіравання выбіраліся на падставе агульнага і безаслоўнага выбарчага права. Усе народы краю атрымлівалі магчымасць свободнага адкрыцця грамадскіх, культурных, спартыўных ды іншых арганізацый. Галоўным сродкам вырашэння аграрнай праблемы абвяшчалася стварэнне ў краю значнай колькасці адносна невялікіх, але з эканамічнага пункту погляду моцных гаспадараў. Пры гэтым вялікія зямельныя аблшары паступова эвалюцыйным шляхам пераходзілі ў рукі сялянаў і дробнай шляхты. Дзеля вырашэння праблемаў фабрычных рабочых і батракоў прадугледжвалася ўтварэнне спецыяльных арганізацый [278, с. 15-20].

У выданні 1906 г. Б. Ялавецкі прапанаваў будучым думскім дэпутатам ад краю дабівацца ўтварэння Літоўской правінцыі ў межах ВКЛ 1790 г. з самакіраваннем у Вільні. Пропанаваная структура самакіравання ў Літоўской правінцыі ўключала наступныя элементы: усесаслоўная гміна, земскае павятовае самакіраванне, земскае губернскае самакіраванне, земскае правінцыйнае самакіраванне ў Вільні. Адной з найважнейшых справаў кіраўніцтва правінцыі павінна была стаць рэформа народнай адукацыі, першым крокам якой з'яўлялася масавае адкрыцце народных школаў з роднай мовай навучання [297, с. 8-13].

Варта таксама звярнуць увагу на зварот Б. Ялавецкага «Да маіх шаноўных суйчыннікаў з Літвы і Русі», які з'явіўся таксама ў 1906 г. Аўтар падтрымаў пазицыю Р. Скірмунта, а менавіта ягонае асуджэнне сервілізма і сцвярджэнне, што сёння будучыню краю вызначае люд, а не шляхта. Звяртаючыся да найвышэйшых колаў грамадства, Б. Ялавецкі заклікаў помніць, што «землеўласнікі – палякі, літоўцы, русіны і беларусы – з'яўляюцца не «агарыямі» ў вузкім разуменні гэтага слова, а грамадзянамі краю і дэмакратамі ў адпаведнасці з гісторычнай традыцыяй... Зараз, калі ўсё насленініцтва краю ператварылася ў народ, то і мы, шляхта, не можам заставацца асобнай кастай. Нашым абавязкам з'яўляецца абарона інтарэсаў усяго народу» [271, с. 3].

Найважнейшай задачай аўтар звароту па-ранейшаму лічыў увядзенне ў краі самакіравання. Першым крокам да яго, на думку аднога з ідэолагаў краёвасці, з'яўлялася стварэнне Краёвага камітэту, які б у сваёй дзейнасці абапіраўся на аналагічныя губернскія і павятовыя камітэты. Пропанаваны праект палітычнай праграмы камітэта насыціў ліберальна-дэмакратычны характар і датычыў сацыяльна-палітычных зменаў ва ўсёй Расіі. Пры гэтым, аднак, спецыяльна агаворваліся патрабаванні, што датычылі Беларуска-Літоўскага краю. Напрыклад, падкрэслівалася пяршина «краёўцаў» (г.з., карэнных жыхароў краю) ва ўсіх мясцовых арганізаціях, права на карыстанне роднымі мовамі, у т.л. у галіне адукацыі, і г.д. Аўтар паўтарыў многія пастулаты праграмы, якая ўтрымлівалася ў «Нацыянальным катэхізісе Літвы» (1905) [271, с. 5-7].

У звароце давалася негатыўная ацэнка ўрада П. Сталыпіна. Б. Ялавецкі наогул не бачыў прынцыповой розніцы паміж расійскімі кансерватарамі і лібераламі ў падыходах да вырашэння нацыянальнага пытання. Ён быў упэйнены,

што ўсе расійскія партыі падтрымліваюць ідэю жорсткага цэнтралізму, якая караніца ў светапоглядзе самой рускай нацыі. А гэта прымушає краёвия сілы шукаць шлях да самастойнага існавання: «Мы з расіянамі не можам заставацца пад адной страхой і есці з адной місکі. Гэта было б для нас вялікім няшчасцем». Толькі пры ўмове дзяржаўнай самастойнасці краю Б.Ялавецкі лічыў магчымым яго нармальнае сужыцце з усходнім суседам [271, с. 3].

Б.Ялавецкі ў сваіх разважаннях абапіраўся на пэўныя вопыты грамадской і палітычнай дзейнасці, якая стала мажлівой пасля з'яўлення Маніфеста 17 кастрычніка 1905 г. Ягоныя публікацыі быly свайго роду заяўкай краёўцаў на існаванне ў якасці самастойнага фактару грамадска-палітычнага жыцця краю.

Адначасова канкрэтную праграму сацыяльна-эканамічных, палітычных і культурных ператварэнняў апублікаваў на старонках «Кур'ера літоўскага» (1905. № 65) Раман Скірмунт. Праграма мела форму зварота «Краёвай партыі Літвы і Русі». Р.Скірмунт ад імя Часовага камітэту прыхільнікаў Краёвага кола заяўляў, што край («Літва і Русь») мае ўласныя інтарэсы і таму павінен мець уласную партыю. Зварот абяцаў, што партыя будзе змагацца за ўядзенне грамадзянскіх і палітычных свабодаў (свабода сумлення, свабода слова, сходаў, друку, недатыкальнасць жыцця і асобы, роўнасць усіх перад законам) і ў першую чаргу свабоды нацыянальнага жыцця і палітычнай роўнасці для ўсіх нацыяў. Вялікае значэнне надавалася ўядзенню самакіравання. Аўтар звароту таксама выступаў за пашырэнне выбарчых правоў, дзяржаўную дапамогу беззямельным і малазямельным сялянам у набыцці зямлі. Пры гэтым падкрэслівалася недатыкальнасць прынцыпа прыватнай уласнасці.

Р.Скірмунт адзначаў, што Краёвая партыя будзе стаяць на падмурку расійскай дзяржаўнасці, спадзяючыся на яе паступовае рэфармаванне ў кірунку пашырэння палітычных свабодаў. Прадугледжвалася ператварэнне Дзяржаўнай рады ў выбарны орган кіравання.

Лозунгам Краёвай партыі абвяшчаліся слова: «Справядлівасць для ўсіх». Сцвярджалася таксама, што партыйныя клопат пра развіццё краю не будзе супярэчыць культурна-нацыянальнай працы асобных народаў. Прадугледжвалася ўтварэнне ў Думе асобнай фракцыі дэпутатаў ад «Літвы і Русі». У заключэнне выказвалася надзея на захаванне добрых адносінаў паміж шляхтай і сялянствам.

Выступленне Р.Скірмунта з праектам праграмы Краёвай партыі сведчыць пра пашырэнне сярод краёўцаў разумення неабходнасці ўласнай палітычнай арганізацыі. Краёвы рух досыць хутка становіўся «на ногі» самастойнай палітычнай дзейнасці. Арганізацыйным працэсам сярод краёўцаў спрыяў той вопыт, які быў накоплены за час існавання гаспадарчых таварыстваў літоўскіх паліякаў. Найбуйнейшым з іх заставалася Менская сельскагаспадарчае таварыства. Дарэчы, палажэнні палітычнага і сацыяльна-эканамічнага раздзелаў, прапанаванай Р.Скірмунтам праграмы, моцна нагадвалі задачы дзейнасці гэтай арганізацыі.

Напачатку 1906 г. Р.Скірмунт паўтарыў свой зварот [188. № 78]. Змяненні датычылі толькі назвы партыі. Цяпер яна называлася «Краёвая партыя

Белай Русі і Літвы». Перамена засведчыла пэўныя змяненні ў свядомасці краёўцаў, якія звярнулі ўвагу на беларускасць, і тэрмін «Русь» паступова знікнуў у іх публіцыстыцы. Прыкладна ў гэты самы час ідэю стварэння Краёвай партыі выказаў Э. Вайніловіч [188, № 80].

Падобна, што з таго самога кола, да якога належылі Р. Скірмунт і Э. Вайніловіч, падчас рэвалюцыі выйшаў зварот «Краёвага польскага саюза Літвы і Беларусі» [281]. Аўтары звароту звярталіся да землеўласнікаў, якія атая-самліваліся з усёй мясцовай польскай грамадскасцю. Яны падкрэслівалі складанасць іх ситуацыі ва ўмовах развіцця нацыянальных рухаў, якія набываюць масавыя характар. Выйсце бачылася ў дзеяніасці, якая павінна была абапірацца выключна на мясцовыя традыцыі. Адвяргаліся ўсе спробы «прышчапіць» да беларуска-літоўскай глебы палітычныя ідэалогіі, выпрацаваныя ў Расіі або ў Польшчы. Адным з асноўных палажэнняў праграмы ствараемага Краёвага саюза з'яўлялася ўвядзенне ва ўсёй імперыі, і ў тым ліку ў беларуска-літоўскіх губернях самакіравання. На чале яго павінен быў стаць краёвы сейм. Таксама прадугледжвалася ўвядзенне асноўных дэмакратычных правоў, ліквідацыя саслоўяў і аграрныя ператварэнні. Адчужэння памешчыцкага землеўладання не планавалася.

Трэба адзначыць, што ва ўсіх вышэйзгаданых публіцыстычных выступленнях менавіта сацыяльныя вярхі літоўскіх палякаў (шляхта былога ВКЛ) успрымаліся вышэйзгаданымі краёўцамі ў якасці галоўнага суб'екта грамадска-палітычнага жыцця. Сцвярджэнне, што воблік краю вызначае люд, а не шляхта (Р. Скірмунт), мела досьць дэкларатыўны характар і было разлічана на ўсвядамленне літоўскімі палякамі неабходнасці ўлічваць інтэрэсы сацыяльных нізоў грамадскасці Беларусі і Літвы. Па агульнапалітычных пытаннях Б. Ялавецкі, Раман і Кастанцыя Скірмунты фактычна знаходзіліся ў рэчышчы расійскага лібералізма. Яны адстойвалі права насельніцтва на ўсю паўнату грамадзянскіх і палітычных свободаў і выступалі як прыхільнікі эвалюцыйнага шляху развіцця грамадства. На гэтым шляху быў магчымы кампраміс паміж уладай, якая разумелася досьць шырока (па меншай меры, яна ўкіпчала ў сябе ліберальную бюрократыю), і грамадствам. Гэтыя краёўцы таксама адрозніваліся беражлівым стаўленнем да гістарычных і культурных традыцый, імкненнем развіваць край выключна на іх падмурку. Усё гэта дае падставы для акрэслення гэтага кірунку краёвасці як кансерватыўна-ліберальнага*.

* У апошні час падобная тэрміналогія пашыраецца ў расійскай гісторыографіі. Напрыклад, у даследаванні С. В. Шалахаева грамадска-палітычнай пазіцыі вядомага расійскага палітыка пачатку XX ст. Дзмітрыя Шыпава харкторызировалася як кансерватыўна-ліберальная (Шелохов С. В. Общественно-политическая деятельность Д. И. Шипова: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. – Москва, 1999). К. Шаціла пры аналізе расійскага кансерватызма канца XIX – пачатку XX ст. ужыв паняцці «ліберальна-кансерватыўныя элементы», «ліберальныя кансерваторы», «ліберал-кансерваторы». (Русский консерватизм XIX ст.: идеология и практика / Под ред. В. Я. Гросула. – Москва: Прогрэс-традиция, 2000. – С. 378-410). Падчас Усерасійскай навукова-практычнай канферэнцыі «Ліберальны кансерватызм у Расіі: гісторыя і сучаснасць» (Варонеж, 2000 г.) большасць даследчыкаў трактавала «ліберальны кансерватызм» як сегмент лібералізму. (Отечественная история. 2001. № 2). Таксама амерыканскі гісторык Р. Пайпс харкторызіраваў Д. Шыпава і А. Гучкова як кансерватыўных лібералаў [365, с. 182].

Сапраўдным цэнтрам краёўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку з'яўляўся «Кур'ер літэўскі». Першы нумар гэтай штодзённай газеты выйшаў 1 верасня 1905 г. Выданне мела даўнія традыцыі. Упершыню газета з такой назвай з'явілася ў Вільні ў 1759 г. Яе выдавалі езуіты. З таго часу выданне неаднаразова перапынялася. Апошні раз гэта здарылася ў 1863 г. І вось праз 42 гады «Кур'ер» адрадзіўся. Першым фактычным рэдактарам стаў вядомы публіцыст і землеўласнік Іпаліт Корвін-Мілеўскі.

Менавіта ён задаў «краёвы тон» першаму польскаму віленскаму перыядычнаму выданню ў ХХ ст. Краёвасць, напрыклад, адчувалася ў яго публікацыяў, прысвеченых земскаму пытанню [187. Nr 12, 14, 15, 17]. На краёвых пазіцыях знаходзіўся аўтар артыкула «Польская фракцыя альбо фракцыя дзевяці губерняў?», які закранаў праблему арганізацыйнай прыналежнасці будучых дэпутатаў ад Беларусі і Літвы ў Думе Расіі. На яго думку, прадстаўнікі «літоўскіх палякаў» не павінны быті ўваходзіць у Польскую фракцыю, каб не страціць сувязі з думскімі дэпутатамі ад іншых краёвых народаў. Найлепшым варыянтам аўтар лічыў утварэнне аўтаномнай польскай секцыі Фракцыі дэпутатаў ад дзевяці губерняў г.зв. «Захоўняга краю» [187. Nr 53].

Яшчэ больш умацаваліся краёвых пазіцыі віленскага выдання ў перыяд рэдактарства вядомага паэта, публіцыста і гісторыка Чэслава Янкоўскага. Ён займаў пасаду рэдактара «Кур'ера» з снежня 1905 г. па красавік 1907 г. Як заўважыў пазней іншы вядомы публіцыст і краёвец Людвік Абрамовіч, «Ч. Янкоўскі ніколі не быў змагаром за ідзю, трymаўся здалёк ад кожнага фанатызма, а здольнасць да кампрамісу лічыў доказам сталасці і жыщёвага вопыту» [213]. Аднак ён быў даволі вопытным журналістам, падзяляў асноўныя пала жэнні праграмы краёўцаў кансерватыўна-ліберальнага кірунку і здолеў зрабіць з «Кур'ера літэўскага» ўплывовы і папулярны орган краёвага друку.

Папулярнасць кансерватыўна-ліберальнага варыянта краёвасці, на думку польскага гісторыка Яна Юркевіча, была звязана і з тым, што ён з'яўляў пэўнае прыкрыццё дзейнасці ў духу згодніцтва. Даследчык лічыць, што менавіта гэты фактар спрыяў падтрымцы краёвай ідэалогіі Іпалітам Корвін-Мілеўскім, які не адрозніваўся прыхільнім стаўленнем да патрабаванняў літоўскага і беларускага рухаў [428, s. 159]. Як згодніцкую ацэньвалі многія сучаснікі таксама грамадска-палітычную дзейнасць Эдварда Вайніловіча. Яго сябра і паплечнік Р. Скірмунт у прамове на пахаванні Э. Вайніловіча дазволіў сабе разважанні наконт істоты ягонай дзейнасці. Вылучыўшы дылему, валенрадызм ці «склізкая ўгадовасць» быў сутнасцю грамадска-палітычнай працы пакойнага, прамоўца заявіў, што мэтай Э. Вайніловіча было ўмацаванне гаспадарчых пазіцыяў польскай грамадскасці, і ён адважна ішоў да гэтай мэты. «Лозунг краёвасці, лозунг рэгіяналізма <...>, – дадаў Р. Скірмунт, – знайшоў у асобе Э. Вайніловіча прыроджанага выразніка і перакананага абаронцу» [443, s. 30]. Згодніцтва кансерватыўна-ліберальных краёўцаў не трэба перабольшваць. Як ужо згадвалася, яго рашуча асудзілі і Р. Скірмунт і Б. Ялавецкі.

Сваю ролю ў пашырэнні краёвасці адыгрыў і пэўны прагматызм. Многія ідэолагі кансерватыўна-ліберальнага кірунку разумелі, што яна

можа паспрыяць захаванню элітай літоўскіх палякаў у уласных эканамічных і культурных пазіцыяў у краі. Працэс мадэрнізацыі грамадства Беларуска-Літоўскага краю, які распачаўся з адменай прыгоннага ладу (1861) і паўстаннем 1863 – 1864 г. і быў значна прыспешаны падзеямі 1905 – 1907 г. рабіў актуальнай проблему месца былой палітычнай эліты ў новым грамадстве. Яшчэ больш яе абастрала палітыка русіфікацыі.

15 лютага 1906 г. у Вільні з'явіўся яшчэ адзін перыядычны орган краёуцаў – «Газета віленская». Фактычным рэдактарам газеты быў Міхал Ромэр. Менавіта з гэтым чалавекам звязаная распрацоўка краёвай ідэалогіі ў яе дэмакратычна-ліберальным варыянце. У праграмным артыкуле першага нумара газеты сцвярджалася прыярытэтнасць краёвых інтарэсаў. Менавіта яны абвяшчаліся зыходным пунктам усялякай палітычнай, грамадской і культурнай дзеянасці: «Мы грамадзяне Беларусі і Літвы, і наш грамадзянскі абавязак – служыць роднаму краю <...> Нашай Радзімай з'яўляецца Беларусь і Літва. Толькі з культурна-нацыянальнага пункту погляду мы застаемся дзецьміпольскага народу <...>». Галоўнай задачай газеты лічылася спрыянне «сужыццю розных нацыянальна-культурных элементаў на падмурку сумеснага краёвага грамадзянства». Пра тое ж самае ішла гаворка ў працы М. Ромэра, прысвечанай этнакультурным адносінам у Літве: «Задачай бліжэйшай будучыні з'яўляецца арганізацыя сумеснага жыцця розных культурна-этнічных элементаў у краі і ў Вільні на падмурку агульнага грамадзянства» [296, с. 15-16].

Палітычная дзеянасць Міхала Ромэра распачалаася ў Парыжы, дзе ў 1904 г. ім было заснаванае таварыства «Lithuania». Яно выступала за незалежнасць гістарычнай Літвы як шматнацыянальнай дзяржавы, у якой будзе гарантаваная роўнасць усіх народаў.

У свядомасці М. Ромэра адчуванне ліцвінскай грамадзянскасці спачукалася з пачуццём прыналежнасці да польскай культуры. Ён разумеў краёвасць не як сужыццё розных этнасаў-нацыяў, а як утварэнне новай палітычнай нацыі на падставе «краёвай згоды». Асновай такай згоды лічылася супрацоўніцтва дэмакратычных колаў усіх нацыянальных рухаў. Пэўнай спрабай супрацоўніцтва стала выданне «Газеты віленской». У рэдакцыйную суполку уваходзілі краёўцы, сябры Партыі прагрэсіўных дэмакратоў, польскія сацыялісты і дзеячы літоўскага руху.

У варыянце М. Ромэра краёвасць досьціп натуральна прыводзіла да дэмакратычных поглядаў. Інтарэсы краю ў вялікай ступені супадалі з інтарэсамі большасці насельніцтва, а менавіта народных масаў. «Грамадзяне краю» павінны былі прыслухаўвацца да іх пажаданняў і працаваць дзеля іх карысці. У сваю чаргу дэмакратызм, які зыходзіў з павагі да народных патрабаванняў, непазбежна нараджаў краёвую пазіцыю ў галіне нацыянальных адносінай. Менавіта з дэмакратызацый М. Ромэр, як і іншыя краёўцы гэтай плыні (напрыклад, Л. Абрамовіч), звязвалі будучыню літоўскіх палякаў [169].

Некаторыя даследчыкі (Ян Савіцкі [461, с. 77], Рымантас Мікныс*)

* Выступление ў дыскусіі падчас міжнароднай канферэнцыі, прысвечанай Вінцасу Кудзірке (20–21 кастрычніка 1999 г., Вільня).

лічаць М.Ромэра фактычным пачынальнікам краёвай ідэалогіі. З гэтым можна пагадзіцца, калі разумець пад краёвасцю выключна дэмакратычна-ліберальную плынъ гэтай ідэалогіі. На самой справе краёвасць мела розныя плыні і розных ідэолагаў. У вытоку краёвасці амаль адначасова стаялі Б.Ялавецкі, Р.Скірмунт, М.Ромэр, Канстанцыя Скірмунт.

Таксама трэба назваць імя вядомага маскоўскага адваката, аднаго з лідараў партыі кадэтаў і ураджэнца Менску Аляксандра Лядніцкага, які лічыў дэмакратыю галоўнай антыгэзай ваяўнічага нацыяналізму. Уласную прыхільнасць да краёвай ідэалогіі ён выказаў на пачатку 1907 г., калі ў аналітычным артыкуле «Пасля выбараў», змешчаным на старонках «Кур'ера літэўскага», заклікаў да ўтварэння Прагрэсіўнай краёвай партыі. Прывічны адноснай няўдачы літоўскіх палякаў на выбарах да II Думы Аляксандр Лядніцкі бачыў у дамінаванні вузкасцяльных інтэрэсаў землеўласніцкіх колаў над агульнанацыянальнымі. Выказваючы апасенне, што развіццё беларускага нацыянальнага руху можа прывесці да значнага пагаршэння беларуска-польскіх адносін, ён заклікаў «перадавых людзей, якія любяць край і народ», дэмакратычна настроеную частку палякаў Беларусі да ўтварэння дэмакратычнай краёвай партыі. Галоўным яе патрабаваннем А.Лядніцкі лічыў дэцэнтралізацыю Расійскай дзяржавы [189, № 41].

Сярод краёўцаў дэмакратычна-ліберальнага кірунку (паводле Ю.Бардаха: дэмакратычнага) трэба адзначыць таксама асобу віленскага адваката Тадэвуша Урублеўскага (1858-1925). Мажліва, станаўленню ягонага варыянта краёвай ідэалогіі спрыялі контакты з дзеячамі літоўскага руху. Паводле літоўскага гісторыка Дарюса Сталюнаса, у адвакацкай канторы Т.Урублеўскага з 1898 г. працаваў Ёнас Вілейшыс, адзін з прызнаных лідараў літоўскага руху. У 1904 г. Т.Урублеўскі ў якасці адваката абараняў на судзе іншага літоўскага дзеяча Павіласа Вішынскага [375, с. 129].

У адрозненні ад М.Ромэра Тадэвуш Урублеўскі разумеў краёвасць як добрасуседскае сусідаванне літоўцаў, беларусаў і палякаў. Д.Сталюнас у адным з сваіх ранніх артыкулаў звярнуў увагу на тое, што ў адрозненні ад большасці краёўцаў віленскі адвакат не бачыў этнакультурных асаблівасцяў «літоўскіх палякаў». На думку літоўскага даследчыка, такі погляд грунтаваўся на перакананні Т.Урублеўскага ў перавазе суб'ектыўных фактараў над аб'ектыўнымі ў працэсе нацыянальнага самавызначэння і на веры ў будучую адзінную ўсходнюю єўрапейскую культуру і адзінную Еўропу без дзяржаўных межаў. Ён быў прыхільнікам ідэі нацыянальных карпарацый, якія павінны быті паспрыяць аўтаномнаму вырашэнню кожнай нацыяй праблемаў развіцця ўласнай культуры ва ўмовах адроджанага ВКЛ з сталіцай у Вільні. Д.Сталюнас убачыў у гэтым праекце спробу спалучэння канцепцыяў этнокультурнай націў (*Kulturnation*) і палітычна-дзяржаўнай (*Staatsnation*) [375, с. 130-132].

У пазнейшых працах, прысвечаных асобе віленскага адваката, Д.Сталюнас унёс пэўныя карэктывы ў свае ранейшыя ацэнкі. Літоўскі гісторык прыйшоў да высновы, што Т.Урублеўскі разумеў велізарную ролю культурнага адзінства і гістарычнай памяці. Ён фактычна знаходзіўся на пэўным раздарожжы паміж *Kulturnation* і *Staatsnation*. Т.Урублеўскі не мог

прыняць ідэю палітычна-дзяржаўнай нацыі, бо яна ў пэўным сэнсе абгрунтоўвала існаванне імперыяй і ігнаравала інтэрэсы асобных этнічных групаў. Але таксама ён не пагаджаўся з вызначэннем нацыі як этнакультурнай катэгорыі толькі на падставе аб'ектыўных крытэрыяў. Гэта пярэчыла прынцыпам дэмакратызма [473, s. 102-103]. Канцепцыя нацыянальных карпарацыяў або культурна-персанальнай аўтаноміі павінна была «прымірыць» розныя шляхі нацыянальнага развіцця.

Т.Урублеўскі быў упэўнены, што «мір і згода запануюць у нашым краі, калі ўсе мы будзем імкнущы да ўсталявання брацкіх і справядлівых адносін уласнымі сіламі, а не пры дапамозе паліцыі, судовых прысудаў і турмаў» [Цыт. па: 428, s. 161]. Падмуркам сусідавання ўсіх карэнных народаў краю ён лічыў любоў да роднай зямлі, якая была вызначальнай рысай і ягонай дзейнасці. Невыпадкова ў артыкуле, прысвяченым памяці Т.Урублеўскага, які быў апублікованы на старонках «Кур'ера Віленскага» 7 ліпеня 1925 г., сцвярджалася: «Урублеўскі любіў перш за ўсё наш край з усімі яго жыхарамі без розніцы мовы, з усёй ягонай багатай мінувшчынай ад славных паходаў Вітаута да баёў Каліноўскага ў гарадзенскіх лясах».

Да дэмакратычна-ліберальнай плыні сярод краёўцаў належалі таксама ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 г. Людвік і Вітольд Абрамовічы, Браніслаў Крыжаноўскі, Аляксандр Заштагт, Зыгмунт Нагродскі ды інш. Яны падтрымлівалі сувязі з польскім і расійскім лібераламі, з дэмакратычнымі элементамі нацыянальных рухаў у Беларусі і Літве.

Адной з найбольш цікавых праяваў гэтага супрацоўніцтва сталіся польска-літоўска-беларуска-яўрэйскія сходы, якія распачаліся яшчэ напярэдадні рэвалюцыі 1905-1907 г. Адным з ініцыятараў гэтых сходаў быў Міхал Ромэр. У красавіку і траўні 1905 г. яны ператварыліся ў міжнацыянальныя з'езды. Падчас іх абмяркоўваўся пастулат аўтаноміі Беларуска-Літоўскага краю. Удзельнікі сходаў прымалі ідэю аўтаноміі, але разумелі яе па-рознаму. Літоўцы настойвалі на аўтаноміі «этнаграфічнай Літвы» з «прылеглымі тэрыторыямі». Беларусы, літоўскія паліякі і яўрэі звязвалі будучыню краю з аўтаноміяй гістарычнай Літвы. У гэтым пытанні згода так і не была дасягнутая. Затое ўсе бакі пагадзіліся з неабходнасцю гарантаваць у будучай аўтаномнай Літве роўныя права для ўсіх нацый [293, s. 348-352]. У маі 1905 г. гэты своеасаблівы клуб аўтаномістаў перастаў існаваць [461, s. 17]. Адной з галоўных прычынаў было абвастрэнне польска-літоўскіх адносін. Тым не менш контакты паміж дэмакратычнымі элементамі розных нацыянальных рухаў не былі цалкам разарваныя. Пра гэта сведчыць, напрыклад, удзел краёўцаў дэмакратычна-ліберальнага кірунку, прадстаўнікоў БУНДу, ППС на Літве і БСГ у працы Вялікага віленскага сейма (лістапад 1905 г.) [450, s. 322].

І пазней краёўцы дэмакратычна-ліберальнага кірунку спрабавалі працягваць супрацоўніцтва з літоўскім дзеячамі, што часткова атрымалася дзякуючы стварэнню свайго роду «літоўскага аддзелу» (Міколас Біржышка, Юргіс Шаўлюс, Павілас Вішынскас [461, s. 17]) у рэдакцыі «Газеты віленскай».

Пазіцыі дэмакратычна-ліберальнай плыні краёўцаў, аднак, не знайшлі шырокай падтрымкі з боку мясцовай польскай грамадскасці. Ніякага вод-

гуку не атрымаў заклік У.Жукоўскага да стварэння Польска-беларускай партыі, якая б абапіралася на нацыянальныя і дэмакратычныя прынцыпы [309, с. 22-23]. «Газета віленская» выходзіла з перапынкамі, а ў ліпені 1906 г. наогул перастала існаваць. М. Ромэр быў вымушчаны літаральна збегчы ў Кракаў ад суда, які пагражаяў яму за рэдакцыйную дзеянасць. Дарэчы, у Кракаве адбылася яго сустрэча з Ю.Хэрбачэўскім, якая, відаць, яшчэ больш умацавала былога рэдактара «Газеты віленской» у прыхільнасці да краёвай ідэалогіі.

На думку польскага гісторыка П.Ласоўскага, упадак «Газеты Віленской» яскрава паказаў слабасць усяго краёвага кірунку [440, с. 68]. Аднак нельга пагадзіцца з падобнай ацэнкай. Напачатку XX ст. краёўцы мелі досыць шырокую падтрымку з боку беларускіх і літоўскіх палякаў.

У перыяд рэвалюцыі 1905-1907 г. выразна дамінавалі краёўцы кансерватыўна-ліберальны арыентацыі. Пра гэта сведчалі вянікі выбараў у Дзяржаўную думу і Дзяржаўную раду Расіі. У 1906 г. падчас выбараў у I Дзяржаўную думу палякі Беларуска-літоўскага краю атрымалі 14 дэпутацкіх мандатоў. Уладальнікамі дзеяціці з іх былі краёўцы кансерватыўна-ліберальны арыентацыі (Ч.Янкоўскі, Б.Ялавецкі, Э.фон дэр Роп, П.Перасвет-Солтан, Б.Шахно, Р.Скірмунт, І.Друцкі-Любецкі, А.Сангайла, Я.Вішнеўскі). Чацвёра дэпутатаў былі сябрамі Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі і па сваіх поглядах набліжаліся (А.Хамяントоўскі, В.Янчэўскі, Я.Любаньскі) альбо належалі (А.Лядніцкі) да дэмакратычна-ліберальны плыні краёўцаў. П.Масоніус прадстаўляў партыю нацыянальных дэмакратоў. Чацвёра сябров Дзяржаўной рады (Э.Вайніловіч, І.Корвін-Мілеўскі, А.Тышкевіч, Д.Карыбут-Дашкевіч) падзялялі ідэалогію Б.Ялавецкага і Р.Скірмунта. Г.Выкоўскі і С.Лапацінскі належалі да партыі кадэтаў. Аднак апошняму гэта не парашкаджала адначасова падтрымліваць краёвую ідэалогію ў варыянце кансерватыўных лібералаў.

На выбарах у II Дзяржаўную думу літоўскія палякі атрымалі 10 дэпутацкіх месцаў. Восьмёра (М.Венслайскі, Л.Лубенскі, С.Ваньковіч, А.Хаміньскі, Л.Радзевіч, С.Ячыноўскі, М.Беніславскі, Г.Дымша) належалі да краёўцаў кансерватыўна-ліберальны арыентацыі, двое (М.Хелхоўскі і В.Путкамер) – да нацыянальных дэмакратоў. Прыхільнікам дамінуючай плыні сярод краёўцаў быў таксама В.Войніч-Сяняжэнскі, абрани ў Дзяржаўную раду ад Магілёўскай губ. замест склаўшага свае паўнамоцтвы Г.Выкоўскага.

Фракцыі прадстаўнікоў літоўскіх палякаў у I (Група дэпутатаў ад заходніх губерняў або «Тэрытарыяльнае кола») і ў II Думах (Кола польскіх дэпутатаў-канстытуцыяналістаў Літвы і Русі) будавалі сваю дзеянасць пэрапаважна на краёвай ідэалогіі кансерватыўна-ліберальнага кірунку.

Разыходжанні паміж краёўцамі датычылі не толькі сфери палітычнай арыентацыі. Ужо ў перыяд рэвалюцыі стала відавочнай пэўная тэндэнцыя ўзмацнення польскасці сярод краёўцаў кансерватыўна-ліберальны арыентацыі. Многі з тых, хто падчас выбараў у I і II Думы галасавалі за краёўцаў, бачылі ў гэтай ідэалогіі толькі тактычныя сродак захавання і ўмацавання польскіх пазіцыяў у краі. Гэта знайшло свае адлюстраванне ў шэрагу анты-беларускіх выпадаў, якія мелі месца на старонках «Кур'ера літэўскага» ў 1905-1907 г. [187. Nr 14; 188. Nr 2, 162].

Выразна супрацьстаялі гэтай тэндэнцыі Раман Скірмунт, Эдвард Вайніловіч, Баляслau Ялавецкі і Канстанцыя Скірмунт. Паводле польскіх гісторыкаў С. Выслауха і К. Гамулкі, Р. Скірмунт (разам з Е. Асмалоўскім) фінансава падтрымліваў галоўную газету беларускага Адраджэння «Нашу Ніву» [416, с. 3]. Ён жа быў ініцыятарам рашэння Рады Менскага сельскагаспадарчага таварыства пра прыём у яе шэрагі сялянаў. Ёсць інфармацыя, што Канстанцыя Скірмунт пры ўдзеле Марыі Радзевічуюны і Яніны Кужанецкай (па іншых звестках, пры ўдзеле Р. Скірмунта) у 1905-1906 г. падрыхтавала і выдала беларускі лемантар [416, с. 15]. Б. Ялавецкі фінансаваў выданне ў Санкт-Пецярбургу літоўскай газеты «Lietiviskas lajkrastis» [9, с. 72]. Падтрымка ідэолагамі краёвасці кансерватыўна-ліберальнага кірунку асноўных культурных і палітычных патрабаванняў беларускага і літоўскага рухаў сбліжала іх з краёўцамі-дэмакратамі. Красамоўна выглядалі амаль сяброўскія адносіны паміж А. Лядніцкім і Р. Скірмунтам. Іх падставай было аднолькава разуменне нацыянальнай проблемы ў Беларуска-Літоўскім крае. Пра пэўнае збліжэнне сведчыць і той факт, што адзін з вядучых публіцыстаў дэмакратычна-ліберальнай плыні Л. Абрамовіч у 1906 г. стаў працаўцем у рэдакцыі «Кур'ера літэўскага».

Імкненні краёўцаў да стварэння ўласнай партыі прывялі толькі да папулярызацыі краёўскіх ідэй і яе пашырэння сярод грамадскасці беларускіх і літоўскіх земляў. Пэўныя арганізацыйныя вынікі з'явіліся толькі пасля рэвалюцыі 1905-1907 г., і размова пра іх пойдзе ўжо ў наступным раздзеле.

Пацярпела няўдачу спроба віленскага біскупа Эдварда фон дэр Ропа стварыць партыю, якая б спалучала ідзалогію хрысціянскай дэмакратыі з прынцыпамі краёвасці [373, с. 106-111]*. Створаная біскупам у лютым 1906 г. Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі актыўна і згуртавана ўдзельнічала ў выбарах 1906 г. у Дзяржаўную думу. Магчыма менавіта гэта напалохала адміністрацыю Віленскага генерал-губернаторства. Ужо ў сакавіку 1906 г. яна прымусіла віленскага біскупа пакінуць пасаду партыйнага кіраўніка. А пазней наогул забараніла правядзенне партыйных сходаў.

Не знайшоў падтрымкі шырокіх колаў грамадскасці таксама зварот Польскага саюза грамадскай працы ў Літве і Русі. Яго аўтары належалі да дэмакратычна-ліберальнай плыні краёўцаў. Яны імкнуліся стварыць агульнакраёвую палітычную арганізацыю, заснаваную на «хрысціянскай любові да бліжняга, ічырым дэмакратызме і поўнай нацыянальнай талеранцыі». Краёўцы заклікалі ўлічваць інтэрэсы народа і адмовіцца, ад працы на карысць толькі польскасці або «касты» землеўласнікаў [Цыт. па: 373, с. 170-171]. Не здолеў стаць упльывовай палітычнай арганізацыяй Польскі дэмакратычны саюз у Беларусі, які быў створаны ў чэрвені 1907 г. у Менску. Гаворка пра яго таксама наперадзе.

Няздолънасць краёўцаў стварыць упльывовую палітычную арганізацыю ў перыяд рэвалюцыі ў вялікай ступені тлумачыцца пэўным рознага-

* Гісторыя ККП Літвы і Беларусі падрабязна асвяляеца ў выданні: Смалянчук А. Палякі Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905 – 1907 гг. (Гародня, 2000).

лоссем, якое было характерным для гэтага кірунку грамадска-палітычнага руху. Істота краёвай ідэалогіі заставалася нязменнай – прыярытэт агульнакраёвых інтэрэсаў, роўнасць «грамадзянаў kraю» незалежна ад іх этнокультурнай, рэлігійнай і сацыяльнай прыналежнасці і г.д. Але ўжо ў разуменні нацыі, у адносінах да асобных народаў kraю (яўрэяў), у пошуках шляхоў вырашэння агульнакраёвых проблемаў і г.д. многія краёўцы досьць выразна разыходзіліся паміж сабой. Як адзначыла польская даследчыца Марыя Задэнцка, «краёвая канцепцыя распадалася на шмат галасоў, аргументацыя і рыторыка якіх больш альбо менш яўна разыходзіліся ў розныя бакі, змяняліся ў залежнасці ад сітуацыі і ад перыяду гісторыі» [505, s. 49]. Міхал Ромэр у 1921 г. на старонках свайго дзённіка зрабіў наступны запіс: «Ужываючы тэрмін «краёўцы», трэба зайды помніць, што гэтае паняцце не азначае ні партыі, ні адзінай праграмы. Можна нават сказаць, колькі «краёўцаў», столькі розных праграмаў <...>» [461, s. 84].

Напрыканцы XIX ст. на беларускіх і літоўскіх землях началі пашырацца ўплывы польскіх нацыянальных дэмакрататаў. Як ужо адзначалася, у 1893 г. Польская ліга была ператворана ў Нацыянальную лігу, якая абвясціла сваёй мэтай дасягненне незалежнасці Польшчы. Яна адразу супрацьпаставіла сябе як згоднікам, так і міжнароднаму сацыялізму, які хутка распаўсюджваў сваю ідэалогію сярод польскай моладзі [267a, s. 51]. Стварэнне гэтай арганізацыі было наступствам пэўнай крышталізацыі нацыянальна-дэмакратычнага руху, якая адбывалася напачатку 90-х г. XIX ст. На чале Нацыянальной лігі апынулася патрыятычная моладзь, сярод якой вылучалася постаць Рамана Дмоўскага. Побач з ім працавалі Ян Паплаўскі, Зыгмунт Баліцкі, Уладыслаў Ябланоўскі, Юзаф Каміньскі, Зыгмунт Васілеўскі і Юзаф Хласка. Варты звярнуць увагу на апошнюю постаць, бо менавіта з ёю было звязанае распаўсюджванне ідэалогіі нацыянальных дэмакрататаў у Беларуска-Літоўскім крае.

Р.Дмоўскі з'яўляўся адным з ініцыятараў свайго роду ідэалагічнай рэвалюцыі ў польскім руху. Яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. паняцце «Польшча» часта атаясамлялася з быўшай шматэтнічнай Рэччу Паспалітай. Адпаведна сама «польскасць» не шмат мела агульнага з уласна польскай этнічнасцю. Яна існавала пераважна як палітонім і была пашыраная галоўным чынам сярод нашчадкаў былой шляхты Рэчы Паспалітай. Р.Дмоўскі супрацьпаставіў гэтай з'яве цалкам іншае, як ён сам пісаў, «сучаснае» разуменне нацыі. Падставай гэтага разумення была абсалютызацыя этнакультурных повязяў, якая спалучалася з дэмакратычным разуменнем нацыі. Цэнтральнае месца ў канцепцыі Р.Дмоўскага заняло паняцце «народ-нацыя». Ідэалам нацыянальных дэмакрататаў была моцная Польшча, якая здолее шляхам асіміляцыі выкарыстала сваю карысць патэнцыял няпольскіх народаў kraю.

Праграмныя характеристар меў артыкул З.Баліцкага «Нацыянальны эгаізм і этыка» (1902). Аўтар між іншымі сцвярджаў, што права на незалежнасць маюць толькі нацыі з моцнай індывідуальнасцю, якія ўмеюць змагацца і перамагаць, здольныя сілай адказаць на сілу, адпомесціць за крывіду і г.д. «Альтруізм у адносінах да іншых, – пісаў З.Баліцкі, – можа быць фактарам распаду ўласнай нацыі. Пашырэнне сярод нашай грамадскасці думкі, што

міжнародная салідарнасць пралетарыяту мацнейшая за ўсе ўнутраныя мэты, што падабенства партыйных лозунгau, нават сярод варожых нам грамадстваў, важнейша за нацыянальную салідарнасць, з'яўляеца сапраўдным духоўным падзелам краю» [264].

Кіраўнічы цэнтр Нацыянальнай лігі знаходзіўся ў Карабельстве Польскім, але пасля арыштаў 1894 г. перамясціўся ў Галіцыю. З наступнага году ў Львове (пазней у Кракаве) пачаў выходзіць з друку штотমесячнік «Пшэглёнд Вішэхпольскі» («Przegląd Wszechpolski»), які адыграў даволі значную ролю ў паширенні ўплываў нацыянальных дэмакратаў на ўсіх землях бытой Рэчы Паспалітай. Дарэчы, адной з галоўных арганізацыйных задачай нацыянальна-дэмакратычнага руху было стварэнне агульнопольскай партыі, якая б праводзіла адзіную палітыку ва ўсіх частках бытой Рэчы Паспалітай («zaborach»). Адпаведна, адным са сваіх галоўных канкурэнтаў сябры партыі Р.Дмоўскага лічылі згоднікаў, палітычны поспех якіх пагражаяў польскаму нацыянальному адзінству.

Арганізацыйнае афармленне ПДНП завяршылася ў 1897 г. [267а, с. 84]. Праз два гады (1899) яна фактычна легалізавалася, што стала магчымым дзяякоучы адмове ад радыкальных прынцыпаў дзеяніасці. Гэтая трансфармацыя паспрыяла ўмацаванню пазіцыі партыі сярод верхніх колаў польскай грамадскасці ва ўсіх частках бытой дзяржавы.

Менавіта напрыканцы XIX ст. распачалася дзеяніасць прыхільнікаў Р.Дмоўскага на беларускіх і літоўскіх землях. Напачатку яна была абмежаваная выключна рамкамі асветніцкай і культурнай дзеяніасці. Як адзначаў Ян Юркевіч, у Беларуска-Літоўскім краі распаўсюджваўся «Пшэглёнд Вішэхпольскі» і спецыяльныя персыядычныя выданні [«Новагадавік літэўскі» («Noworocznik Litewski») і «За Веру і Айчыну» («За Wiarę i Ojczyznę»)], якія павінны быті ўмацоўваць польскую нацыянальную свядомасць на падмурку этнакультурнага разумення нацыі. Адначасова па ініцыятыве нацыянальных дэмакратаў ствараліся (пераважна ў Вільні) тайнія адукатыўныя гурткі, якія ў канцы XIX ст. аб'ядналіся ў таварыства «Асвета», на чале якога стаў Вітольд Венслайскі [430, с. 29].

Раман Дмоўскі добра разумеў значэнне беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх земляў для «польскай справы». У 1902 г. у «Думках сучаснага паляка» («Myśli nowoczesnego Polaka»), якія сталіся амаль што «катэхізісам» польскага нацыянализма, ён сцвярджаў: «Калі мы ўпусцім з-пад уплываў польскай культуры (і тым самым страцім) ўсходня літоўска-рускія тэрыторыі, то мы застанемся без большай часткі нашых даўніх земляў. Акрамя таго пры сённяшнім складзе насельніцтва гэтых ашараў бытой Рэчы Паспалітай, мы пакінем там не-калькі мільёнаў несумненных палякаў, якія жывуць і працуюць дзеля той жа культуры, што і мы. Каў вызначыць вельчынню гэтай страты, дастаткова пералічыць шэраг знакамітых палякаў, якіх дала нам гэтая зямля на працягу аднаго апошняга стагоддзя» [Цыт. па: 351, с. 12-13].

У каstryчніку 1903 г. была прынятая новая праграма ПДНП, якая падранейшаму галоўнай мэтай партыі авбяшчала незалежнасць Польшчы. Аднак канкрэтныя шляхі да гэтай мэты не прагаворваліся. Фактычна барацьба

за незалежнасць адкладалася на неакрэслены тэрмін. Першачарговай зада-чай лічылася стварэнне ў кожнай частцы былой Рэчы Паспалітай умоваў, якія «будуць гарантаваць польскаму элементу магчыма найбольшую нацы-янальную самастойнасць <...> самае шырокасць развіцця нацыяльных сілаў і ўсебаковы эканамічны, палітычны і цывілізацыйны прагрэс» [494, с. 172].

Адначасна была распрацаваная спецыяльная праграма для беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх земляў. У «Дадатку А» фармуляваліся асноў-ныя задачы нацыянальных дэмакрататаў на тэрыторыі гісторычнай Літвы [257, с. 16-18]. Размова пераважна ішла пра пашырэнне польскай нацыя-нальнай свядомасці шляхам асветніцтва і культурнай дзейнасці. Першай умовай польскага развіцця абвяшчалася «апека над вучнёўскай моладдзю і клопат пра яе польскае выхаванне».

Значнае месца ў «Дадатку» заняла праблема польска-літоўскіх адно-сінаў. Літоўскі нацыянальны рух успрымаўся нацыянальнымі дэмакратамі як рэальная пагроза польскім інтарэсам. Беларускія і літоўскія землі разгля-даліся як тэрыторыя польскага культурнага панавання. Адпаведна звароты літоўскіх дзеячоў да мясцовай інтэлігенцыі развіваець літоўскую мову ха-рактарызаваліся як праява «варварскага шавінізму». Нацыянальныя дэмак-раты не шукалі паразумення з літоўцамі. У «Дадатку» пасля заявы, што літоўскі рух з'яўляецца «безумоўным саюзнікам, звязанным з намі нату-ральнымі вузамі», прапанаваліся заведама непрымальныя для літоўцаў умовы паразумення: а) літоўскі рух стаіць на пазіцыях палітычнага адзін-ства з польскім народам; б) у культурным і грамадскім жыцці літоўцы будуць карыстацца польскай мовай і разам з палякамі змагацца супраць ру-сіфікацыі; в) літоўцы прызнаюць права палякаў, якія пражываюць у Літве, развіваюць польскую культуру [257, с. 18].

Пра беларусаў гаворка ў праграме наогул не ішла. Нацыянальныя дэмакраты ў гэты перыяд не лічылі беларусаў здольнымі ператварыцца ў паўнацэнныя нацыянальныя арганізмы. Раман Дмоўскі ў 1901 г. на старонках «Пшэглёнда вішэпольскага» пісаў: «Ніхто не будзе спрачацца з тым, што пра беларусаў можна гаварыць толькі як пра галіну, як пра племя, а не як пра нацыю. Каб заслужыць гэтую назуву, трэба мець хаця б якую-небудзь, нават элементарную ўнутраную арганізацыю, хаця б невялікую агульную душу або пачаткі нейкіх агульных імкненняў» [Цыт. па: 351, с. 13].

Першай спробай партыі Р.Дмоўскага замацавацца ў краі было выданне «Новагадавіка літэўскага на год 1904» («Noworocznik litewski na rok 1904»). На першай старонцы было пазначана, што выданне здзейснена намаган-нямі Дэмакратычна-нацыянальнай партыі на Літве. Сярод апублікованых матэрыялаў звяртаюць на сябе ўвагу «Абавязкі палякаў ў забраным краю». Першым сярод абавязкаў было веданне гісторыі Польшчы. Аўтар тэксту выдатна разумеў значэнне гісторычнай памяці для развіцця нацыянальнай свядомасці. У спісе пропанаванай гісторычнай літаратуры не было працаў, якія б падкрэслівалі адметнасць гісторычнага лёсу Беларуска-Літоўскага краю. З пункту погляду гісторыі, геаграфіі і этнографіі мясцовыя палякі разглядаліся як неад'емная частка адзінай польскай нацыі.

Толькі раздзел «Адносіны да люду» засведчыў пэўнае ўяўленне пра этнічную своеасаблівасць гістарычнай Літвы. У прыватнасці, сцвярджала-ся неабходнасць ведання ў залежнасці ад мясцовасці «літоўскай, жмудской, беларускай і маларускай мовай». Прапанавалася звяртацца да народу «там, дзе неабходна, на яго мове або па-польску» [201, s. 207]. Ужыванне рускай мовы катэгарычна забаранялася. Няведение яе лічылася абавязкам польскіх жанчынаў. Кантакты з рускім насельніцтвам павінны былі быць зведзены да мінімуму, а тых, хто ўступіў у шлюб з праваслаўнымі, чакаў лёс выгнанікаў з польскага грамадства, і г.д.

У 1905 г. нацыянальныя дэмакраты значна актывізувалі сваю дзейнасць у Беларусі і Літве. Ежы Асмалоўскі ва ўспамінах сцвярджай, што нацыянальныя дэмакраты карысталіся папулярыzacю сярод польскай гарадской інтэлігенцыі, сяродніх і дробных землеўласнікаў і засцянковай шляхты. На яго думку, толькі асобныя прадстаўнікі землеўласнікаў (напрыклад, Іеранім Кеневіч) падтрымлівалі ПДНП [11, s. 121].

Не маючы ўласнага друку, нацыянальныя дэмакраты выступалі на старонках «Кур'ера літэўскага». У верасні 1905 г. газета змясціла артыкул А.Багдановіча «Пра беларускую мову» [187. Nr 14]. Вельмі падобна, што аўтар належыў да прыхільнікаў нацыянальнай дактрыны Р.Дмоўскага, бо артыкул быў перапоўнены нападкамі на беларускіх дзячоў і знявагай на адрес беларускай мовы. Яна абвяшчалася мовай цемры і нявицтва ў «краіне курных хатаў і калтуноў». Намаганні беларускіх адраджэнцаў трактаваліся як антыпольская інтрыга, сапраўднай мэтай якой нібыта з'яўлялася вынішчэнне польскай культуры. «Кур'ер літэўскі» таксама змяшчаў інфармацыю пра палітычныя рашэнні ПДНП. Напрыклад, у каstryчніку 1905 г. (Nr 48) была апублікаваная рэзалюцыя партыйнага сходу ў Варшаве, першым пунктам якой абвяшчалася змаганне за аўтаномію Каралеўства Польскага.

Толькі ў снежні 1905 г. нацыянальныя дэмакраты пачалі выдаваць у Вільні ўласную штотыднёвую газету «Зожа віленская» («Zorza Wilenska»). Рэдактарам газеты быў А.Карповіч, рэдактарам-выдаўцам – С.Хоўвалт. Першы нумар з'явіўся 22 снежня 1905 г. Аднак «Зожа віленская» не вяла непасрэднай прапаганды нацыянальна-дэмакратычнай ідэалогіі. Шмат увагі яна надавала праблемам краю, у прыватнасці, аграрнаму і школьнаму пытанням. Газета актыўна пропагандавала стварэнне сельскагаспадарчых гурткоў на ўзор Пазнаншчыны, дзе яны ператварыліся ў сапраўдныя цэнтры выхавання ў польскім нацыянальным духу [219. Nr 20, 27, 51; 220. Nr 2].

«Зожа» вельмі клапацілася пра вывучэнне польскай мовы ў дзяржаўных школах. У прыватнасці, бацькам-палякам пропанавалася праводзіць парафільныя сходы, на якіх складаць адпаведныя прашэнні і дасылаць іх у Думу і ў канцылярыю генерал-губернатара [219. Nr 22]. Палітычныя праблемы газета ігнаравала.

Зварот і праграма ПДНП у Літве былі надрукаваныя на старонках «Кур'ера літэўскага» ў сакавіку 1906 г.* Аналіз гэтага дакумента сведчыць

* У лютым 1906 г. праграма распаўсюджвалася ў краі асобнай брашурай.

пра пэўнай асаблівасці пазіцыі мясцовых нацыянальных дэмакратаў. Яны лічылі сябе часткай адзінай польскай нацыі, але, абвяшчаючы прыярытэтнасць нацыянальных інтэрэсаў, сцвярджалі іх палітычнае супадзенне з інтэрэсамі гістарычнай Літвы. У звароце падкрэслівалася, што палякі з'яўляюцца карэннымі жыхарамі гэтай зямлі. Пры гэтым Літва трактувалася як тэрыторыяльна-гістарычнае паняцце, як вынік працяглага сусідавання народаў і плямёнаў, што насяляюць яе. Нацыянальныя дэмакраты абяцалі спрыяць захаванню гістарычных традыцый, змагаючыся за поўную палітычную роўнасць усіх народаў Беларуска-Літоўскага краю [188. Nr 55].

«Інтэрэсы Літвы» актыўна фігуравалі ў звароце і ў канкрэтнай праграме дзеянняў ПДНП у Літве. Праграма, у прыватнасці, утрымлівала патрабаванне шырокай дэнцэнтралізацыі Расійскай дзяржавы, якая павінна абавязацца «на мясцовае самакіраванне, з правам мясцовых арганізацый на ўтварэнне саюзаў, якія ў адпаведлівым часе ўтваряюцца ўзроўнімі ўнітарнай дзяржавы». Для Каралеўства Польскага прадугледжвалася аўтаномія з уласным заканадаўчым сеймам. Патрабаванне аўтаноміі для Беларуска-Літоўскага краю ў праграме не ўтрымлівалася. Аднак партыя абяцала падтрымліваць усе імкненні да аўтаноміі ў дзяржаве пры ўмове, што яны будуць вынікам культурнага і палітычнага развіцця насельніцтва канкрэтнага регіёну. А вось у раздзеле прысвечаным грамадскім і культурным справам, сцвярджалася, што на чале земскага і гарадскога самакіравання павінен знаходзіцца галоўны орган у Вільні. Зразумела, што пры адпаведных умовах такая сістэма хутка прыводзіла да аўтаноміі. Тым больш, што права пяршынства пры абраці на пасады замоўвалася за карэннымі жыхарамі краю.

У эканамічнай галіне галоўная ўвага звязралася на аграрную проблему. І тут аўтары праграмы не ішлі следам кірауніцтва ПДНП, якое падчас працы I Дзяржаўнай думы падтрымала ідэю радыкальнай аграрнай рэформы. Мясцовая партыйная дзеячы пропанавалі мерапрыемствы, якія не выклікалі асаблівых пярэчанняў з боку сацыяльных вяроў літоўскіх палякаў.

Патрабаванні мясцовых народаў улічваліся таксама ў галіне адукцыі. Напрыклад, праграма прадугледжвала выбар мясцовым насельніцтвам мовы выкладання. Праўда, пры гэтым фактычна размова ішла толькі пра польскую і літоўскую мовы.

Звязтае на сябе ўвагу і тое, што патрабуючы ўступлення польскіх думскіх дэпутатаў ад Беларусі і Літвы ў Польскую фракцыю («Kolo Polskie»), аўтары праграмы заяўлялі пра неабходнасць аўтаномнага вырашэння мясцовых праблемаў. Яны і ў гэтым пункце праграмы падкрэслілі адметнасць інтэрэсаў Беларуска-Літоўскага краю.

Ёсць падставы для сцвярдження пра пэўную «краёвасць» мясцовай эндацый па меншай меры ў 1905-1906 г. Трэба таксама дадаць, што «Пшэглёнд вішэхпольскі» яшчэ ў 1905 г. заявіў, што выбарчая праграма палякаў у Літве не павінна ўключаць ніякіх патрабаванняў аўтаноміі [430, s. 47]. Кірауніцтва ПДНП баялася, што аўтаномія Літвы, у якой палякі застаюцца нацыянальной меншасцю, пагоршыць іх становішча.

Аднак далей публікацыі звароту і праграмы справа па стварэнні партыі не пайшла. Магчыма, што і зварот быў прадыктаваны не столькі наспеласцю пытання пра стварэнне ПДНП у гістарычнай Літве, колькі набліжэннем выбараў у Думу і жаданнем прадэманстрацаць уласную палітычную прысутнасць у краі. Р.Дмоўскі пазней заўважыў, што «на землях былой Рэчы Паспалітай, якія апынуліся ў Расійскай дзяржаве, нацыянальныя дэмакраты ніколі не праводзілі адкрытай дзеянасці» [267a, s. 74]. Гэтую заяву можна зразумець як пацвярджэнне адсутнасці рэальнай партыйнай структуры нацыянальных дэмакрататаў на беларускіх і літоўскіх землях.

У жніўні 1906 г. у Вільні пачала выдавацца штодзённая газета «Дзеннік віленскі» («Dziennik Wilenski»). Пасаду рэдактара заняў ужо вядомы нам А.Карповіч. Сярод іншых кіраунікоў і супрацоўнікаў «Дзенніка» варта назваць Ю.Хласку. У рэдакцыйным артыкуле першага нумару (6 жніўня 1906 г.) «Нашая праграма», які напісаў Ян Замараеў, абвяшчалася, што выданне будзе спрыяць дэмакратызацыі грамадства і патрабаваць «справядлівасці» ў адносінах як да палякаў, так і да іншых народаў краю. Аўтар выразна адмежаваўся ад рэвалюцыйных падзеяў. Яны характарыздаваліся як «анархія і хаос». Сцвярджалася, што ў рускай душы жыве поўная абыякавасць да польскіх бедаў, і не трэба спадзявацца, што рэвалюцыйныя элементы да дудзь Польшчы свабоду: «<...> Жаданне вынішчыць нашыя нацыянальныя асаблівасці толькі перамясяцілася справа налева».

Прадстаўнікі мясцовых нацыянальных дэмакрататаў зусім не ў духу публіцыстыкі Р.Дмоўскага заклікалі літоўскіх палякаў «пачаць пабудову падмурку пад поўнай свабодай усіх народаў краю». Першачарговымі задачамі абвяшчалася ўсеагульная адукцыя і рэгулюванне сацыяльных адносінаў на падставе ліквідацыі ўсіх прывілеяў і ўліку матэрыяльных і мэральных патрабаванняў народаў. Аднак перабольшваць іх краёвыя інтэнцыі не трэба. «Дзеннік віленскі» змяшчаў таксама артыкулы, якія прапаведавалі ідэалогію «нацыянальнага эгаізма» ў стылі Зыгмунта Баліцкага. Менавіта гэтыя тэрмін ужыў публіцыст Ф.Юрэвіч, заклікаючы палякаў «ісці наперад, паглынаючы народы, якія не маюць ўласнай культуры і цягнуцца да нашай» [176, Nr 35].

У 1906-1907 гг. пазіцыя мясцовых нацыянальных дэмакрататаў усё больш набліжалася да пазіцыі варшаўскіх і галіцкіх партыйных ідэолагаў, якія беззумоўна аказвалі ціск на арганізацыі ў Беларусі і Літве. Аслабленне познай «краёвасці» было звязана таксама з далейшым абвастрэннем польска-літоўскіх адносінаў, са з'яўленнем «беларускага пытання» і, нарэшце, з той палемікай, якая разгарнулася паміж краёўцамі і нацыянальнымі дэмакратамі. Яна знайшла сваё адлюстрраванне на старонках «Кур'ера літэўскага» і «Дзенніка віленскага». У 1907 г. «Дзеннік віленскі» актыўна выступаў супраць ідэі аўтаноміі (або шырокага самакіравання) гістарычнай Літвы. Ян Юркевіч выказаў думку, што ва ўмовах «трэццечэрвенскай манархіі» гэтая ідэя падавалася нацыянальным дэмакратам абсалютна нерэальнай [430, s. 166].

Як паказалі ранейшыя даследаванні, у перыяд рэвалюцыі 1905-1907 г. на беларускіх і літоўскіх землях уплывы ПДНП паступова ўзрасталі [373,

s. 193-196]. Сябры партыі Рамана Дмоўскага пашырЫлі сваю прысутнасць у думскім прадстаўніцтве ад краю. «Кур'ер літэўскі» пасля адстаўкі з пасады рэдактара Ч. Янкоўскага па некаторых проблемах пачаў выказвацца амаль у духу нацыянальных дэмакратаў. Магчыма, росту папулярнасці нацыянальных дэмакратаў сярод літоўскіх палякаў паспрыялі як неўдачы палітычнай дзейнасці краёўцаў, так і познаная эвалюцыя нацыянальна-дэмакратычнай дактрины ў згодніцкім духу, што правілася, напрыклад, у праграме 1903 г.

Найбольш радыкальная польская партыя на Беларуска-Літоўскім крае напачатку XX ст. заставалася ППС. У даследаванні польскага руху на беларускіх і літоўскіх землях у перыяд рэвалюцыі 1905-1907 г. аўтар гэтых радкоў практична абмінуў увагай дзейнасць польскіх сацыялістаў. Была зробленая выснова, што ўплывы польскіх сацыялістаў у краі быў моцна аблежаваныя як сацыяльнай структурай польскага насељніцтва, так і нацыянальным складам пралетарыяту беларуска-літоўскага краю. Польскія сацыялісты і сапраўды не адигрывалі прыметнай ролі ў польскім руху на беларускіх і літоўскіх землях у перыяд рэвалюцыі 1905-1907 г. Тым не менш ППС з'яўлялася адной з плыняў польскага руху, і на яе дзейнасці трэба спыніцца.

Працэс арганізацыйнага афармлення ППС быў даволі складаным. У 80-я г. XIX ст. у польскім сацыялістычным руху вылучыліся дзве плыні. Партыя «Пралетарыят», адным з кіраунікоў якой быў Людвік Варыньскі, адстойвала вяршынства агульнакласавых інтарэсаў пралетарыяту. Гэтую ж лінію пазней працягваў «Пралетарыят II». Іншая плынь была звязаная з Баляславам Ліманоўскім, які сумяшчаў прыхільнасць да сацыялістычнай ідэалогіі з лозунгам незалежнасці. «Патрыятызм, – пісаў ён у 1881 г., – з'яўляецца галоўным фактарам яднання грамадскасці. Знішчыць гэтае пачуццё – значыць знішчыць самастойнасць нацыянальнага арганізма і спрыяць яго паглынанию іншымі падобнымі арганізмамі. Заклікаць да адмовы ад патрыятызма – гэта тое самае, што заклікаць да самазабойства» [283а, с. 5]. Сапраўдны патрыятызм, на яго думку, заўсёды зарыентаваны на галоўную сілу грамадства, на працуючыя класы, а г.зн., што ён павінен мець сацыялістычныя характеристыкі. Сацыялізм, які گрунтуюцца на любові да народу, не можа не быць патрыятычным. У прапанаванай Б.Ліманоўскім праграме Польскага сацыял-дэмакратычнага таварыства мэтай нумар адзін абвяшчалася аб'яднанне сілаў і сродкаў дзеля падрыхтоўкі паўстання ў Польшчы, Літве і Русі супраць «чужынцаў-прыгнітальнікаў» [283а, с. 23]. У 1888 г. прыхільнікі поглядаў Б.Ліманоўскага арганізавалі ў Францыі «Нацыянальна-сацыялістичную гміну».

У лістападзе 1892 г. у Парыжы адбыўся сход польскіх сацыялістычных арганізацый, які ператварыўся ў арганізацыйны з'езд ППС. На з'ездзе дамінавалі прыхільнікі сумяшчэння сацыялістычных і нацыянальных лозунгau. У выніку ў прынятых праекце праграмы ППС сцвярджалася, што менавіта страта дзяржаўнасці замарудзіла развіццё сацыяльных адносін у краі: «<...> Закаваны ў кайданы залежнасці палітычны арганізм <...> не быў у стане даць новым нацыянальным сілам магчымасці адпаведнага развіцця» [284, с. 8]. Вяртанне палітычнай незалежнасці абвяшчалася задачай нумар

адзін дзеянасці польскіх сацыялістаў. Праграма, распрацаваная пры актыўным удзеле Станіслава Мендэльсона, фактычна ліквідавала той бар'ер, які аддзяляў значную частку сацыялістаў ад ідэі незалежнасці.

Новая незалежная Польшча бачылася толькі як сацыялістычная федэратыўная дзяржава. «Калі апошня змагары за польскую справу са знявагай кідалі ў твар перамогшаму царызму «Яшчэ Польшча не загінула», яны, прадстаўнікі шляхты, не разумелі, што толькі на руінах шляхецкай Польшчы народзіца новая краіна з гарантаванай будучынай і непераможнай сілай – сацыялістычная Польшча», – сцвярджалася ў праграме [284, с. 10]. Адным з ключавых прынцыпаў праграмы з'яўляўся тэзіс пра поўную роўнасць усіх народаў, якія ўвайшлі ў федэратыўную Рэч Паспалітую [284, с. 15]. Аднак канкрэтна гэтыя народы не называліся. Тым не менш рацэнні з'езду спрыялі пашырэнню дзеянасці польскіх сацыялістаў на ўсходніх землях былой Рэчы Паспалітай і пошуку кантактаў з літоўскім і украінскім сацыялістамі.

З'езд утварыў Замежны саюз польскіх сацыялістаў. Органам перыядычнага друку стала газета «Пшэдэсвіт» («Przedświat»). Аднак не ўсе сацыялісты пагадзіліся з праектам праграмы, зацверджанай у Парыжы. Напрыклад, у Цюрыху група Розы Люксембург абвясціла прыярытэтнасць ідэі класавай барацьбы. Сярод сацыялістаў распачалася дыскусія менавіта вакол праблемы прыярытэтнасці сацыяльных або нацыяналічных лозунгau. Актыўна абмяркоўвалася пытанне, што павінна быць мэтай, а што тактычным сродкам яе дасягнення.

Трэба адзначыць, што Вільня падтрымала праект праграмы парыжскага з'езду. У студзені 1893 г. С.Мендэльсон наведаў сталіцу гістарычнай Літвы. Вынікам ягоных перамоваў з групай мясцовых сацыялістаў (Ю.Пілсудскі, А.Сулькевіч, С.Беляк, Л.Зайкоўскі, Д.Рымкевіч) стала ўтварэнне Літоўскай секцыі ППС (або Віленскай секцыі) [399, с. 18; 430, с. 32; 483, с. 34-35]. А вось варшаўская сацыялісты раскалоўліся. Значная частка не прыняла парыжскага праекту праграмы, які быў ацэнены як «нацыяналістычны».

У чэрвені 1893 г. у Вільні галоўным чынам намаганнямі Літоўскай секцыі быў праведзены I з'езд ППС. Парыжскі праект быў зацверджаны як партыйная праграма. Было вырашана пачаць выданне газеты «Работнік» («Robotnik»). Аналіз матэрыялаў з'езду даў падставы Яну Юркевічу сцвярджаць, што літоўска-беларускія землі разглядаліся кіраўніцтвам ППС як тэрыторыя ўласнага дамінавання. Напрыклад, адной з умоваў супрацоўніцтва ППС з расійскімі рэвалюцыйнымі групамі з'яўлялася прызнанне апошнімі права польскіх сацыялістаў кантролюваць іх дзеянасць [430, с. 32].

Адказам апанентаў стала арганізацыя ў Варшаве ў ліпені 1893 г. партыі пад назвай «Сацыял-дэмакратыя Каралеўства Польскага» (СДКП). Галоўнай лініяй падзелу былі адносіны да справы незалежнасці Польшчы і да перспектываў развіцця расійскага рабочага руху. Сябры СДКП у адрозненне ад ППС выступалі за безумоўнае супрацоўніцтва з расійскай сацыял-дэмакратыяй і прыярытэтнасць сацыяльных лозунгau. Аднак СДКП праіснавала нядоўга. У 1896 г. яна раскалоўлася, і частка партыйных актыўістаў папоўніла шэрагі ППС.

У чэрвені 1895 г. у мястэчку Паныры пад Вільнем адбыўся III з'езд ППС. У выніковых дакументах сцвярджалася, што «самым надзейным сродкам ліквідацыі царызма з'яўляецца аддзяленне ад сучаснай расійскай дзяржавы прыгнечаных народаў». Партыя прыняла рашэнне спрыяць абуджэнню сепаратысцкіх настроў сярод «апазіцыйных групаў іншых нацыянальнасцяў» і дапамагаць нараджэнню сацыялістычнага руху сярод народаў імперыі [284, s. 149].

На гэты момант ППС ужо мела пэўныя вопыт супрацоўніцтва з няпольскімі нацыянальнымі арганізацыямі. У прыватнасці, як паказалі даследаванні Юрыя Туронка, польскія сацыялісты дапамагалі пераправіць праз мяжу і распаўсюдзіць кракаўскае выданне (1891) «Дудкі беларускай» Ф. Багушэвіча і ягоны ж публіцыстычны твор «Dziadzka Anton abo Hutarke ab usim czysta szto balic, a czamu balic – nie wiedajem» [486, s. 24]. Што датычыць адносінаў з літоўскімі сацыялістамі, то, паводле справаздачы Цэнтральнага Рабочага Камітэта ППС, контакты з імі насілі асабістыя харарактар [43, s. 32].

На III з'езде таксама быў абраны новы Цэнтральны камітэт, у які ўвайшлі Ю. Пілсудскі, А. Сулькевіч і Л. Кульчицкі. Склад ЦК выразна сведчыць пра «віленскае» дамінаванне ў кіраўніцтве партыі. Асаблівую ролю адыгрываў Юзаф Пілсудскі. Ён актыўна імкнуўся да таго, каб ППС успрымалася як вядучая сіла ў барацьбе супраць царызма, што павінна была павесці за сабой усе няпольскія сацыялістычныя арганізацыі.

Манаполію ППС парушыла ў 1896 г. Літоўская сацыял-дэмакратычная партыя (ЛСДП), а праз год (1897) – Усёяўрэйскі рабочы саюз (БУНД). У наступным годзе ў Менску было абвешчанае стварэнне Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП). У 1899 г. спробы адраджэння СДКП, актыўны ўдзел у якіх прымаў Фелікс Дзяржынскі, скончыліся ўтворэннем Сацыял-дэмакратыі Карапеўства Польскага і Літвы (СДКПіЛ), якая сталася аўтаномнай арганізацыяй РСДРП. Так на рубяжы стагоддзяў сфармавалася структура асноўных сацыялістычных партыяў і арганізацый, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі і Літвы.

У сярэдзіне 90-х г. XIX ст. мясцовы польскія сацыялістычны рух быў прадстаўлены колькасна невялікімі арганізацыямі ў Вільні і Беластоку (1894). У 1895 ў Гародні ўзнік сацыялістычны гурток моладзі, які знаходзіўся пад уплывам ППС. Яго заснавальнікам быў Пётр Шумаў [399, s. 19]. У 1898 г. Гарадзенскія сацыялісты далучыліся да ППС ў выглядзе Гарадзенскага рабочага камітэту. Першапачаткова пропаганда вялася выключна сярод рабочых-яўрэяў. Толькі ў 1900 г. П. Шумаў здолеў наладзіць пропагандысцкую працу сярод каталіцкага насельніцтва Гародні. Актыўнымі дзеячамі Гарадзенскага рабочага камітэту ППС з мясцовага польскага асяродку былі Мікалай Клачэўскі, Ян Сівэц, Францішак Эйдукевіч, Яніна Міхнеўская і Францішак Грабоўскі. З дапамогай апошняга Гарадзенскі рабочы камітэт здолеў стварыць уласную друкарню [399, s. 19; 351, s. 166-167]. Працяглы час гэты камітэт быў найбуйнейшым сярод сацыялістычных арганізацый на беларускіх і літоўскіх землях.

Вельмі няпроста складаліся адносіны ППС з Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыяй (ЛСДП). Адстойваючы інтэрэсы пралетарыяту Літвы,

гэтая партыя вяла прапаганду на польскай мове. Кіраўніцтва ППС признала права на існаванне і дзейнасць з боку літоўскамоўных сацыялістаў, але не жадала прызнаваць тое ж самае за «літоўцамі», што размаўляюць па-польску». Сур'ёзны проблемай узаемаадносінаў з'яўлялася пытанне пра будучыню Літвы. Ініцыятары стварэння ЛСДП Анджэй Дамашэвіч і Альфонс Мараўскі яшчэ ў 1894 г. выступалі з ідэяй незалежнай Літвы. Програма партыі, зацверджаная 1 траўня 1896 г., прадугледжвала ўтварэнне «самастойнай дэмакратычнай рэспублікі, што складаецца з Літвы, Польшчы і іншых краёў, аб'яднаных на падставе добраахвотнай федэрациі» [207]. Але праз год у другім выданні праграмы гэты канкрэтны пастулат быў заменены агульным палажэннем пра «добраахвотную федэрацию». Прычым яе суб'екты не прагаворваліся. Яшчэ праз год пазіцыя ў чарговы раз змянілася. Як сцвярджаў літоўскі даследчык Арунас Вышняўскас, у другой палове 1898 г. А.Дамашэвіч ізноў пачаў прапагандаваць ідэю незалежнай Літвы [504, с. 489].

Моцнае раздражненне кіраўніцтва ППС выклікала нежаданне ЛСДП аб'яднанівацца. А.Вронскі на старонках «Пшэдсыўгта» (1898, № 8) адзначаў, што прынцыпавай памылкай літоўскіх сацыял-дэмакратаў з'яўляецца іх нежаданне «ісці рука ў руку з ППС». Аўтар сцвярджаў адсутнасць культурнага, эканамічнага і палітычнага падмурку для існавання самастойнай партыі літоўскіх польскамоўных сацыялістаў. Затое іх аб'яднанне з ППС, на яго думку, паспрыяла б росту эфектунасці сацыялістычнага руху [207].

Цікава, што адначасова з ЛСДП узнякла яшчэ адна сацыял-дэмакратычная партыя «Рабочы саюз у Літве» («Związek Robotniczy na Litwie»). На чале Саюза стаяў С.Трусеўіч. На думку польскага даследчыка Зыгмунта Лукаўскага, стварэнне Саюза было абумоўлена тым, што С.Трусеўіч як паслядоўны марксіст-інтэрнацыоналіст не пагаджаўся з тым вялікім значэннем, якое стваральнік ЛСДП надавалі нацыянальнаму пытанню [442, с. 197].

Арышты 1897-1898 г. значна аслабілі сацыял-дэмакратыю Літвы. Напрыканцы 1899 г. Рабочы саюз аб'яднаўся з СДКПіЛ. У склад гэтай партыі, якая цалкам адмовілася ад нацыянальных лозунгau і фактычна не належала да польскага руху, увайшоў таксама шэраг дзеячоў ЛСДП, у т.л. Фелікс Дзяржынскі.

У 1901-1902 г. да арганізацый ППС у Вільні, Беластоку і Гародні далучыліся суполкі ў Берасці, Слоніме, Ваўкавыску і некаторых мястэчках. ППС на беларускіх і літоўскіх землях і асабліва на тэрыторыі Каралеўства Польскага пачала ператварацца ў масавую палітычную партыю. Гэты працэс выклікаў неабходнасць структурнай перабудовы.

На VI з'ездзе (чэрвень 1902 г., Люблін) былі ўтвораныя пяць партыйных акругаў, якія карысталіся позунай самастойнасцю. Сярод іх была Літоўская акруга або ППС на Літве. Яе буйнейшымі арганізацыямі былі камітэты ў Вільні, Гародні, Беластоку, Сувалках і Коўне. Акружны камітэт размяшчаўся ў Вільні [399, с. 19] (па іншых звестках – у Гародні [351, с. 167]). Кіраўніцтва акругай павінна было ў большай ступені ўлічваць спецыфіку нацыянальнай структуры насельніцтва Беларусі і Літвы. ЦК атрымаў паўнамоцтвы па выданні пропагандысцкай літаратуры на мясцовых мовах.

Органам друку ППС на Літве стала «Валька» («Walka»), галоўным рэдактаром якой з'яўляўся Юзаф Пілсудскі. Выданне заклікала да ўтварэння адзінай (тэрытарыяльнай) сацыялістычнай партыі Літвы. Пры гэтым падкрэслівалася, што ні аб'яднанне ўсіх сацыялістычных партыяў, ні іх саюз з ППС у Каралеўстве Польскім не вызначаюць формы будучага дзяржаўнага ладу гістарычнай Літвы. Гэтыя формы павінны быць вызначаны ў будучым. На думку Яна Юркевіча, падобная заява мелі тактычны харктар. Ю.Пілсудскі быў перакананы, што ў гэтай тэрытарыяльнай партыі дамінаваць будзе якраз ППС [430, s. 34]. Аднак ні БУНД, які прытырмліваўся канцепцыі нацыянальна-культурнай аўтаноміі, ні РСДРП з яе выразнымі тэндэнцыямі цэнтралізма нават не адзягавалі на прапановы ППС на Літве. Заклікі да аб'яднання маглі знайсці разуменне толькі сярод літоўскіх і беларускіх сацыялістаў. Тым больш, што ППС выступала ў ролі іх апекуна.

Так, у 1902-1903 г. у лонданскай друкарні ППС былі выдадзеныя тры брашуры на беларускай мове («Hutorka ab tym, kudy muzyczija hroszy iduc», «Jak zrobic, kab ludziam stalo dobre na swieci», «Chto praudziwy ruyjaciel biednoho narodu») і зварат да сельскагаспадарчых рабочых з мястэчка Скідзеля («Do braci muzykou») [485, s. 93]. Беларускамоўная выдавецкая дзейнасць ППС дала падставы некаторым уздельнікам беларускага руху (Адам Станкевіч [376, с. 2]) і асобным навукоўцам (У.Побут-Маліноўскі [455, s. 355], В.Чарапіца [389, с. 51]) сцвярджаць вызначальную ролю гэтай партыі ў стварэнні першых беларускіх палітычных арганізацый. Прынцыпова не згодны з такой ацэнкай Ю.Туронак. На яго думку, мэтай беларускамоўной выдавецкай дзейнасці ППС было толькі імкненне захаваць ва ўласных руках ініцыятыву прарапандысцкай дзейнасці ў Беларусі [485, s. 96].

Пра ідэйную незалежнасць беларускіх арганізацый ад польскіх сацыялістаў сведчыць таксама змест інструкцыі для дэлегатаў ППС, якія павінны былі прыняць удзел у з'ездзе Беларускай рэвалюцыйнай партыі (БРП) ў 1902 г. Інструкцыя абавязвала выказаць беларусам свае сімпаты і пажаданне, каб яны імкнуліся да незалежнасці і аднаўлення федэратыўных сувязяў з Польшчай. Адначасова рэзалюцыя з'езду сцвярджала, што «ППС лічыць сябе маючай права ўпłyваць на беларускае насельніцтва даступнымі ёй сродкамі, якія не супярэчаць прынцыпам і мэтам Беларускай сацыялістычнай арганізацыі» [Цыт.па: 485, s. 95]. Гэтая інструкцыя была прасякнутая пачуццём заклапочанасці актыўізацыі беларускага руху і насыржанасцю да яго намаганняў.

Як паказалі даследаванні Ю.Туронка, назва «Беларусская рэвалюцыйная партыя» замацавалася за беларускім сацыялістычным гуртком у Санкт-Пецярбургу ўзімку 1901-1902 г. Адным з ініцыятараў яе стварэння быў Вацлаў Іваноўскі. Аднак правесці з'езд не атрымалася. БРП была «партыяй» толькі па назве. Фактычна гэта быў сацыялістычны гурток, куды ўвесну 1902 г. уступілі браты Луцкевічы і Алаіза Пашкевіч [485, s. 95].

Адзінным дакументам БРП, які дайшоў да нас, з'яўляецца зварат «Да інтэлігенцыі» («Do inteligencji»), упершыню апублікованы Ю.Туронкам [486, s. 28-29]. Зварат быў надрукаваны ў Санкт-Пецярбургу ўвесень 1902 г.

на польскай мове. Аўтары відавочна разлічвалі прыцягнүць да беларускай справы польскамоўную інтэлігенцыю беларускіх земляў. Зварот уяўляў праграму культурна-асветніцкай дзейнасці, якая прадугледжвала ў першую чаргу развіццё беларускай мовы, стварэнне беларускай літаратуры для народу і фармаванне беларускай гістарычнай памяці. Русіфікацыя абавязчалася адным з найвялікшых злачынстваў царызму супраць беларусаў.

ППС адреагавала досьць хутка. Напачатку 1903 г. у № 2 «Пшэдзьвіта» быў надрукаваны артыкул Вітольда Ёдка-Наркевіча, які сцвярджай мізэрнасць шанцаў зрабіць з беларусаў нацыю. Аўтар лічыў першачарговым змаганне за сацыяльныя і палітычныя праваў народу. У чэрвені 1903 г. на віленскай канферэнцыі ППС было прынятае рашэнне спыніць выданне беларускамоўных улётак і адозваў. Відавочна, што кіраўніцтва ППС разлічвала мабілізаваць беларусаў на барацьбу супраць царызму, але адначасова яно апасалася нацыянальна-культурнай і палітычнай эманcіпациі беларусаў. Прымасць беларускі рух як самастойны фактар грамадска-палітычнага жыцця краю яно не збіралася. Тым не менш, калі ў 1903 г. узнікла Беларуская Рэвалюцыйная Грамада, пазней перайменаваная ў Беларускую Сацыялістычную Грамаду (БСГ), ППС ізноў пачала аказваць дапамогу беларускім сацыялістам у выданні пропагандысцкай літаратуры. Аднак падобна на тое, што аднаўленне сумеснай выдавецкай дзейнасці было звязанае толькі з жаданнем кантраляваць развіццё беларускага руху.

Кіраўніцтва ППС не прымала ідэі беларускага нацыянальна-культурнага Адраджэння. Нават такі знаўца беларуска-літоўскай проблематыкі, як Лявон Васілеўскі, у 1907 г. не бачыў перспектывы у развіцці беларускай культуры [307, с. 54]. Беларусь успрымалася як тэрыторыя польскай культурнай перавагі. Аддаваць ініцыятыву ў працы сярод беларускага насельніцтва польскія сацыялісты не збраліся. Існаванне самастойнай беларускай партыі выклікала пэўнае хваліванне. ППС імкнулася цалкам падначаліць сабе беларускі палітычны рух. Тым больш, што першая праграма БСГ (1903) не ўтрымлівала палажэння пра будучую федэрацыю з Польшчай [316, с. 86-87]. Кіраўнікі ППС апасаліся, што беларусы могуць пайсці на федэратыўныя саюзы з рэспубліканскай Расіяй.

У ажыццяўленні сваіх планаў адносна беларускага руху кіраўнікі ППС разлічвалі на створаную ў 1904 г. Сацыялістычную партыю Белай Русі (СПБР). Аснову новай партыі склалі сябры Гарадзенскай арганізацыі ППС на Літве і г.зв. «беларускай групъ» Варшаўскага камітэту ППС Марыян Фальскі, Францішак Завадскі, браты Станіслаў і Казімір Трускоўскія, Браніслаў Шушкевіч ды інш. [399, с. 21; 351, с. 167]. Партыя мела свае арганізацыі толькі там, дзе існавалі моцныя камітэты ППС, а менавіта ў Гародні, Менску і Вільні. Праводзіць рэвалюцыйную дзейнасць планавалася сярод беларускага насельніцтва. Дзеля гэтага ў Гародні была арганізаваная друкарня для СПБР. Варта ўвагі, што спрэвай арганізацыі друкарні займаліся бліжэйшыя супрацоўнікі Ю.Пілсудскага Валеры Славэк і Аляксандар Прыстар.

Антон Луцкевіч пазней выказаў думку, што прычынай стварэння СПБР «быў страх перад будзіўшымся тады нацыянальным (выдзелена аўтарам – А.С.)

пачуцьцём у беларускіх масах». Па яго словах, стваральнікі СПБР вельмі актыўна выступалі супраць «нацыяналізму» Грамады, але пагаджаліся з яе сацыяльнай праграмай [242, с. 21].

Юры Туранак прыйшоў да высновы, што галоўнай задачай СПБР было наладжванне цеснага супрацоўніцтва з БСГ з наступным аб'яднаннем абедзвюх партый. Усё гэта павінна было ўзмоцніць уплывы ППС на беларускіх сацыялісташт [485, с. 104-105]. Супрацоўніцтва і сапраўды мела месца. Напрыклад, беларускамоўныя ўлёткі і адозвы СПБР распаўсюджваліся пры ўдзеле сяброў БСГ. У некаторых з іх («Якая карысць народу з выборнага правицельства». Каstryчнік 1905 г.) нават фігуравала ідэя аўтаноміі «Беларуска-га краю» [262, с. 173]. Але беларускія сацыялісты не пайшли на аб'яднанне. Напрыканцы 1905 г. СПБР перастала існаваць.

Перамены тактыкі паспрыялі таму, што ППС прызнала існаванне ЛСДП. На канферэнцыі Цэнтральнага Рабочага Камітэту ППС у чэрвені 1903 г. было прынята рашэнне пра прыхільнае стаўленне да дзеянасці гэтай партыі [430, с. 35].

З пачаткам рэвалюцыі 1905-1907 г. дзеянасць польскіх сацыялістаў значна актывізівалася. Асаблівую актыўнасць праяўлялі сябры Гарадзенскай арганізацыі. У 1905 г. фактычна толькі ППС і БУНД кіравалі рабочымі рухамі у горадзе. Пад іх кіраўніцтвам праходзілі дэмманстрацыі і забастоўкі. Палітычная забастоўка 12-16 снежня 1905 г. павінна была (па задуме ЦК) прывесці да захопу ўлады ў Гародні. Але кіраўнікі Гарадзенскага рабочага камітэту не праявілі рашучасці. Шматлікія намаганні былі прыкладзеныя дзеяля стварэння Баявой арганізацыі пры Гарадзенскім камітэце. У выніку ў губерні напачатку 1906 г. дзеянічала самая моцная на беларускіх землях Баявая арганізацыя, якая налічвала 70 чал. [351, с. 169].

Рэвалюцыйныя падзеі, а таксама нарастанне супярэчнасця ўнутры кіраўніцтва ППС спрыялі таму, што на VIII з'ездзе ППС (лоты 1906 г., Львоў) было вырашана дазволіць ППС на Літве дзеянічаць самастойна. На чале цяпер ужо самастойнай партыі сталі П.Шумаў, К.Пяткевіч, В.Абрамовіч, С.Міхневіч, М.Вайнер, Е.Іваноўскі і браты Чарняўскія [399, с. 22].

Варта заўважыць, што ўжо на VI з'ездзе (1902) у кіраўніцтве ППС пазначыўся падзел на «старых», якія рыхтавалі чарговае антырасейскае паўстаннне, і «маладых», якія звязвалі свае надзеі з перамогай агульна-расійскай рэвалюцыі і выступалі за супрацоўніцтва з расійскімі арганізацыямі. Яны фактычна адмовіліся ад лозунга незалежнасці і выступілі за аўтаномію Каралеўства Польскага з сеймам у Варшаве. У 1905 г. менавіта яны «ўзялі верх». Ю.Пілсудскі пакінуў ЦК. «Старыя» рабілі стаўку на Баявую арганізацыю, у якой бачылі аснову будучай паўстанцкай арміі. У лістападзе 1906 г. на IX з'ездзе ППС у Львове адбыўся канчатковы раскол. Узнікла ППС-рэвалюцыйная фракцыя, якая не адмовілася ад лозунга незалежнасці Польшчы, але ў склаўшыхся ўмовах прапанавала змагацца за лад, найбольш набліжаны да незалежнасці. Галоўную ролю ў ёй адыгрываў Ю.Пілсудскі. Большасць сяброў быў лік ППС стварылі ППС-левіцу, якая абвяшчала галоўнай мэтай звяржэнне царызма ў Расіі. Замест незалежнасці прапанаваўся лозунг аўтаноміі Каралеўства Польскага.

Большасць сяброў ППС на Літве падтрымала «старых» і іх патрабаванне склікання парламентаў у Варшаве і Вільні. Адноўленая «Walka» выказалася за самастойнасць Беларуска-Літоўскага краю [430, с. 38-39]. Лозунг парламента ў Вільні, які павінен быў вызначыць будучыню края, падтрымала таксама значная частка сяброў ЛСДП. Усё гэта паспрыяла пачатку перамоваў аб утварэнні сумеснай палітычнай арганізацыі. Да ўдзелу ў перамовах, якія адбываліся ўвесну 1906 г., былі запрошаныя таксама прадстаўнікі БСГ. Падставай для аб'яднання магла стаць сацыялістычнай ідэалогіі і патрабаванне краёвай аўтаноміі з цэнтрам у Вільні*. Аднак БСГ, якую на перамовах прадстаўлялі Аляксандр Уласаў, Антон Луцкевіч і Вацлаў Іваноўскі, на аб'яднанне з польскімі сацыялістамі не пайшла. Паводле ўспамінаў А.Луцкевіча, галоўнай перашкодай стала непрыяще польскімі сацыялістамі пазіцыі БСГ па аграрным пытанні [242, с. 34-36]. Прадстаўнікі ППС на Літве не прынялі ідэі радыкальнага пераўладкавання аграрных адносінаў, якое між іншым прадугледжвала ліквідацыю буйнога памешчыцкага землеўладання. Затое перамовы ППС на Літве з ЛСДП закончыліся паспяхова.

У червні 1906 г. на IV з'ездзе ППС на Літве (Вільня) делегаты пагадзіліся з пажаданнім літоўскіх сацыял-дэмакратаў, якія настойвалі на захаванні назвы сваёй партыі. ППС на Літве была перайменавана ў Сацыял-дэмакратычную партію Літвы (Былая ППС на Літве). У лістападзе 1906 г. адбылося аб'яднанне ЦК абедзвюх партый і рэгіянальных арганізацый у Вільні, Паневежы і Коўне. У гэтых ж часах з прычыны расколу ў ППС апошнія арганізацыйныя сувязі з гэтай партыяй былі страчаныя. Завяршыўся гэты працэс на VII з'ездзе СДПЛ (жнівень 1907 г., Кракаў) [288, с. 82]. У новы ЦК ад былой ППС на Літве былі абраныя П.Шумай, Ф.Эйдукеvič, К.Пятkevič, В.Абрамovič, М.Вайнер ды інш. [399, с. 22]. ППС на Літве спыніла сваё існаванне. Намаганні польскіх сацыялістаў стаць кіруючай сілай сацыял-дэмакратичнага руху ў гістарычнай Літве прывялі да цалкам адваротнага выніку. ППС на Літве фактычна растворылася ў ЛСДП. Пазней самастойная дзейнасць польскіх сацыялістаў на беларуска-літоўскіх землях была адноўленая, але значным фактарам палітычнага жыцця яна так і не стала.

Беларускія дзеячы ў гэты час па-ранейшым разлічвалі на падтрымку з боку польскіх сацыялістаў. У студзені 1907 г. рэдакцыя «Нашай Нівы», якая апінулася ў цяжкім фінансавым становішчы, звярнулася да Цэнтральнага рабочага камітэту ППС з просьбай выдзеліць крэдыт у памеры 1000 руб. [349, с. 56-57]. Аднак адказу на заклік аб дапамозе рэдакцыя не атрымала.

І сацыялісты, і нацыянальны дэмакраты напачатку XX ст. глядзелі на беларускія землі як на спецыфічны геаграфічна-культурны рэгіён. Аднак яны не ўспрымаліся польскімі дзеячамі як суб'ект палітычнага і культурнага жыцця. І для адных, і другіх гэта былі «ўсходнія крэсы», тэрыторыя польска-расійскага канфлікту, дзе палякі выступалі як захавальнікі мясцовых традыцый, як носьбіты дасягнення ў єўрапейскай цывілізацыі. Падобным

* Праграма БСГ, прынятая на II з'ездзе (студзень 1906 г., Менск), таксама ўтрымлівала патрабаванне аўтаноміі гістарычнай Літвы.

поглядам моцна спрыяла паходжанне сацыялістычнай і нацыянальна-дэмакратычнай ідэалогіі польскага руху, якія выпрацоўваліся паза межамі Беларусі.

Частка беларускіх і літоўскіх палякаў актыўна супрацоўнічалі з Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыяй Народнай свабоды. Гэтае супрацоўніцтва было толькі эпізодам у гісторыі польскай грамадскасці. Аднак на яго трэба звярнуць увагу, бо яно ў пэўнай ступені адлюстроўвае настроі, якія існавалі ў мясцовым польскім асяродку, асабліва падчас рэвалюцыі 1905-1907 г. Тым больш, што даследчыкі звычайна ігнаравалі досьць цікавы феномен прыналежнасці часткі землеўласнікаў-палякаў Беларусі і Літвы да гэтай леваліберальнай партыі.

Першыя публічныя контакты з левалібераламі мелі месца ў верасні 1905 г., калі Віленскае, Віцебскае і Менскае сельскагаспадарчыя таварысты накіравалі сваіх прадстаўнікоў на II Усерасійскі земскі з'езд. На гэтым з'ездзе фактычна адбывалася амбэркаванне праграмы будучай партыі кадэтаў. Паводле ўспамінаў Паўла Мілюкова, у абарону аўтаноміі Каралеўства Польскага актыўна выступаў Т.Урублеўскі. Пасля жорсткай спрэчкі паміж Т.Урублеўскім і А.Гучковым палажэнне пра аўтаномію было прынятае большасцю галасоў [246, с. 206]. А вось палажэнне пра дэцэнтралізацыю імперіі не прайшло. Яе палічылі справай далёкай будучыні.

Пасля вяртання сябры таварыстваў заслухалі справаудачы сваіх прадстаўнікоў. Вартым увагі з'яўляецца тое, што справаудачы Станіслава Лапацінскага (ад Віленскага і Віцебскага таварыстваў), Тадэвуша Урублеўскага (ад Віленскага таварыства) і Іераніма Друшкага-Любецкага (ад Менскага таварыства) былі адбраныя [373, с. 77-78]. Польскія землеўласнікі Беларусі і Літвы падтрымалі агульнадэмакратычныя патрабаванні ліберальных земцаў і пагаджаліся ў гэты перыяд з іх пазіцыяй па нацыянальным пытанні. С.Лапацінскі ў лісце ў Бюро канстытуцыйных дэмакратаў (7 кастрычніка 1905 г.) адзначаў надзвычай цёплы прыём, які сустрэла яго выступленне ў Вільні. Ён нават выказаў надзею на тое, што знойдзе ў Таварыстве людзей, які будуть цалкам падзяляць палажэнні кадэцкай праграмы [46, а. 1]. Найгорш абстаялі справы з тэзісам пра адчужэнне часткі памешчыцкіх земляў за выкуп дзеля пашырэння сялянскага землеўладання. У Менску, напрыклад, гэты тэзіс некаторыя выступоўцы падверглі рэзкаму асуджэнню. А вось у Віцебску сябры Таварыства пагадзіліся з удакладненнем С.Лапацінскага: «Магчыма частковае адчужэнне прыватнаўласніцкіх земляў шляхам выкупу і па ўзаемнай згодзе» [187, № 38]. Тым не менш ва ўжо згаданым лісце ў Бюро С.Лапацінскі прапанаваў выключыць палажэнне пра абавязковое адчужэнне земляў з праграмы і перадаць яго на разгляд Дзяржаўнай думы [46, а. 2].

12-18 кастрычніка 1905 г. адбыўся ўстаноўчы з'езд Канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі (КДП) Народнай свабоды, на якім была прынятае яе праграма. Ужо першы пункт праграмы абвяшчаў роўнасць перад законам усіх расійскіх грамадзянаў без розніцы пола, веравызнання і нацыянальнасці. Усялякія саслоўныя адметнасці і амбэркаванні асабістых і маёмасных правоў палякаў, яўрэяў і ўсіх без выключэння іншых этнічных групай

насельніцтва павінны былі быць адмененя. Гарантавалася свабода сумлення і веравызнання. Дзеля вырашэння аграрнай праблемы дапускалася частковое прымусове адчужэнне памешчыцкіх земляў.

Канстытуцыя павінна была забяспечыць усім грамадзянам права свабоднага культурнага самавызначэння, а менавіта «поўную свабоду ўжывання розных моваў і дыялектаў у грамадскім жыцці, свабоднае заснаванне і ўтрыманне навучальных установаў і рознага роду сходаў, саюзаў і арганізацый, маючых мэтаю захаванне і развіццё мовы, літаратуры і культуры кожнай народнасці» [256, с. 34-35] і г.д. Аднак права народаў імперыі на палітычнае самавызначэнне не ўтрымлівалася ў праграме. Увядзенне абласной аўтаноміі прадугледжвалася толькі адносна Карабеўства Польска-га. Расія павінна была застацца ўнітарнай дзяржавай.

Гэтая пазіцыя звычайна дае падставы даследчыкам сцвярджаць, што кадэты не здолелі пераадолець вялікадзяржаўную ідэалогію [364, с. 275]. Але падобныя ацэнкі для перыяду 1905 – 1907 г. гучыць занадта катэгарычна. Сяргей Кулішоў небезпадстаўна заўважыў, што «галоўнае – гэта не дэкларацыя лозунга, нават таго ж самавызначэння нацыяў, а агульны сацыяльны і палітычны кантэкст, у якім яны збіраліся рэгуляваць міжнацыянальныя адносіны, тое, што ўкладывалася ў разуменне самавызначэння, і якія сацыяльныя і этнічныя групы лічыліся яго суб'ектамі. Кадэты, якія добра разумелі дэмагагічныя характеристики тэзіса пра права нацыяў на самавызначэнне аж да аддзялення, бачылі ў ім радыкальную антыгэзу працэсу рэформавання шматнацыянальнай дзяржавы, якая магла прывесці да некантраляванага «абвальнага» распаду імперыі. Менавіта таму яны прапанавалі ідэю культурна-нацыянальнага самавызначэння з адпаведнымі механізмамі забеспечэння духоўных запросаў народаў» [354, с. 292].

Ідэя культурна-нацыянальнага самавызначэння павінна была рэалізоўвацца праз разглінаваную сістэму інстытутаў мясцовага самакіравання. Пры гэтым губернскія і абласныя органы самакіравання атрымлівалі права заключаць паміж сабой пагадненні і саюзы з умоваю, што яны не будуць супяречыць агульнадзяржаўнаму заканадаўству. Прадугледжвалася таксама права ўжывання мясцовых моваў, у т.л. і ў сістэме адукацыі. Невыпадкова А.Лядніцкі, якога нельга папракнучы ў адсутнасці польскага патрыятызму, сцвярджаў, што «толькі ў партыі кадэтаў усе нярусія народы могуць знайсці сапраўдную падтрымку» [246, с. 246].

Трэба ўлічваць і тое, што сацыяльныя і палітычныя пытанні для сяброў КДП стаялі на першым плане. Актыўнасць у нацыянальнай сферы пагражала ўскладненнем вырашэння гэтых пытанняў. Да таго ж заставалася апасенне, што абвяшчэнне права нацыяў на самавызначэнне можа спрапакаваць рост сепаратызма або па меншай меры «рост патрабаванняў найменш падрыхтаваных да аўтаноміі народнасцяў» [247, с. 369].

Сапраўды, ужо само патрабаванне свабоды культурна-нацыянальнага самавызначэння шмат значыла ва ўмовах Расійскай імперыі. Магчыма, менавіта яно разам з агульнадэмакратычнымі патрабаваннямі спрыяла

стварэнню кадэцкіх камітэтай на нацыянальных ускраінах Расіі. Аднак адбываўся гэты працэс даволі няпроста. На думку С.Куляшова, кіраўніцтва КДП прайўляла «недастатковую гнуткасць» ва ўзаемаадносінах з дзеячамі нацыянальных рухаў, якія былі сябрамі партыі [354, с. 292].

Матэрыялы партыйных з'ездаў і канферэнцыяў, пратаколы пасяджэнняў ЦК дазваляюць прасачыць канкрэтны ўнёсак тых або іншых прадстаўнікоў польскай грамадскасці Беларусі і Літвы ў працу кіруючых органаў партый канстытуцыйных дэмакрататаў. Так, на ўстаноўчым з'ездзе партыі прысутнічаў і выступаў з паведамленнем, прысвежанымі сітуацыі на Паўночным Каўказе, прадстаўнік Магілёўшчыны, ганаровы міравы суддзя А.Хамяントоўскі [256, с. 25].

Актыўную ролю ў першых мерапрыемствах КДП адигрываў А.Лядніцкі, які быў адным з ініцыятараў сустрэчы прадстаўнікоў расійскіх лібералаў з дзеячамі польскага нацыянальнага руху ў лістападзе 1905 г. Вынікам гэтай сустрэчы было правядзенне ў Маскве 7 красавіка 1906 г. руска-польскага з'езду. «Наколькі аднадушным з'яўлецца імкненне палякаў да аўтаноміі Каралеўства Польскага, – казаў на з'ездзе А.Лядніцкі, – настолькі ж аднадушнае разуменне неабходнасці захаваць дзяржаўнае адзінства з Расіяй і вызначыць межы Каралеўства Польскага ў іх сучасным выглядзе» [246, с. 187].

У працы пасяджэння ЦК КДП 12-14 лістапада 1905 г. удзельнічалі А.Хамяントоўскі, С.Лапацінскі і Т.Урублеўскі. Працягвалася абмеркаванне праграмных палажэнняў. Як сведчыць пратакольны запіс, С.Лапацінскі прапанаваў «дапоўніць праграму па абласному пытанню» [258, с. 41]. Т.Урублеўскі звярнуў увагу на існаванне нацыянальных дэмакратычных арганізацый на беларускіх і літоўскіх землях. Ён пропанаваў правядзенне асобных нарадаў па нацыянальным пытанні з узелам рускіх прагрэсістаў, яўрэйскіх і літоўскіх дэмакрататаў [258, с. 42].

Напрыканцы 1905 – пачатку 1906 г. адбывалася ўтварэнне мясцовых камітэтай КДП. У снежні 1905 г. узнік Магілёўскі камітэт, які налічваў каля трохсот сяброў. У яго склад увайшлі пераважна прадстаўнікі польскай і яўрэйскай грамадскасці. Палякаў Магілёўшчыны прадстаўлялі А.Хамяントоўскі, Г.Выкоўскі, К.Гардзялкоўскі ды інш. [50, а. 1]. У Вільні Т.Урублеўскі, Т.Дэмбоўскі і К.Недзялкоўскі арганізавалі сход з мэтаю пазнаёміць мясцовую польскую грамадскасць з праграмаю КДП. У выніку паўстала «Польскі канстытуцыйна-дэмакратычны саюз» [187, № 82]. Але прыметнай зацікаўленасці ў развіцці камітэцкага руху палякі Віленшчыны не прайвілі. «Польскі саюз» аказаўся не жыццяздольнай арганізацый. У студзені 1906 г. ЦК КДП прыняў рашэнне накіраваць М.Вінавера ў Вільню дзеля актывізацыі арганізацыйнай працы [258, с. 49]. Мажліва, ЦК быў незадаволены вузканацыянальным складам мясцовага камітэту. З аналагічнай мэтай у Менск быў накіраваны Лявон Петражыцкі. Кіраўніцтва КДП актыўна рыхталася да думскіх выбараў.

Прыблізна ў гэты ж час аформіўся Ковенскі гарадскі і Пінскі павятовы камітэты. Апошні ўзначальваў князь Францішак Друцкі-Любецкі, а адным

зягоных паплечнікаў быў Ежы Асмалоўскі* [49, а. 1-2]. Камер-юнкер Ф.Друцкі-Любецкі, уладальнік маёнтку Лунінец, які налічваў некалькі тысячаў дзесяцінаў, разгарнуў у Пінску вельмі актыўную дзеянасць. На некалькіх публічных сходах ён знаёміў грамадскасць (перафажна яўрэйскую) са зместам праграмы КДП. За антыманархічную прамову на адным з іх князь страціў тытул камер-юнкера і на трох месяцах трапіў за турэмныя краты [11, с. 121]. Тым не менш у красавіку 1906 г. Пінскія павятовы камітэт быў ператвораны ў павятова-гарадскі. Ковенскі камітэт узнікаў як польска-яўрэйска-літоўска-рускі. Пад ціскам уладаў рускія чыноўнікі пакінулі яго. Тым не менш у студзені 1906 г. ён налічваў каля 145 чал. [48, а. 1].

Напачатку 1906 г. «кадэтызм» выразна прысутнічаў у грамадска-палітычным жыцці беларускіх і літоўскіх земляў. На думку Яна Юркевіча, першая легальная палітычная партыя краю – Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі (1906) – наогул знаходзілася пад моцным уплывам канстытуцыйных дэмакратаў. Польскі даследчык паведаміў пра ўдзел Т.Урублеўскага ў выпрацоўцы яе праграмы [430, с. 44]. Таксама можна адзначыць ўдзел С.Лапацінскага ў працы ўстаноўчага сходу Канстытуцыйна-каталіцкай партыі [373, с. 110]. Аднак заснавальнік партыі віленскі біскуп Эдвард фон дэр Роп неаднаразова падкрэсліваў свае негатыўныя адносіны да КДП і яе праграмы. Мажліва, у дадзеным выпадку ўплывы канстытуцыйных дэмакратаў насілі больш ускосныя харектар, бо, як заўважыў Ч.Янкоўскі, «кадэтызм» быў часткай тагачаснай віленскай атмасфери [275, с. 39].

Праблема стварэння губернскага камітету КДП у Вільні так і не была вырашана. На пасяджэнні ЦК 17 траўня 1906 г. адзначалася адсутніцтва такіх камітэтаў у г.зв. «літоўскіх»** губ. ЦК вырашыў прызначыць паставленнага ўпраўнаважанага ў Вільне [258, с. 77]. Ім стаў Эліаш Ром. Сваё садзейнічанне партыі абяцала, паводле інфармацыі Г.Выкоўскага, «Газета віленская» [258, с. 82]. Дарэчы, на гэтае выданне канстытуцыйныя дэмакраты зварнулі ўвагу даўно. 1 лютага 1906 г. С.Лапацінскі ў лісце ў ЦК паведаміў пра выхад першага нумару «прагрэсіўнай польскай газеты ў Вільні», кірунок якой, на яго думку, быў вельмі блізкім да канстытуцыйна-дэмакратычнай партыі [47, а. 13].

Прадстаўнікі польскай грамадскасці Беларусі і Літвы актыўна ўдзельнічалі ў працы III з'езду КДП (21-25 красавіка 1906 г.). Пры аблеркаванні даклада П.Мілюкова выступалі Ф.Друцкі-Любецкі і А.Лядніцкі. Апошні зварнуў ўвагу на важнасць нацыянальнага пытання. Ён настойваў на неабходнасці найхутчэйшай адмены нацыянальных абмежаванняў, называўшы яе «супакойваючым бальзамам», якога даўно чакаюць ускрайні дзяржавы. На гэтым жа з'ездзе А.Лядніцкі быў абраны ў склад ЦК [256, с. 244]. Ф.Друцкі-Любецкі спыніўся на прапановах па вырашэнні аграрнай праблемы. Заявіўшы пра

* Ва ўласных успамінах Е.Асмалоўскі адмаўляўся ад сяброўства ў КДП. Ён заявіў пра ўласныя сімпаты да нацыянальных дэмакратаў. [11, к.121]. Аднак факты супярэччаць гэтай пазнейшай заяве.

** У склад «літоўскіх» губ. сябры ЦК КДП уключалі Віленскую, Гарадзенскую, Ковенскую і Менскую губ.

ўласную прыхільнасць да канцэпцыі нацыяналізацыі зямлі, ён тым не менш прапанаваў на беларускіх і літоўскіх землях перадаць вырашэнне гэтай праблемы ўсесаслоўнаму і дэмакратычна абрацаму земству [256, с. 298]. Пратаколы пасяджэнняў Цэнтральнага камітэту КДП сведчаць таксама пра сяброўства ў партыі дэпутата Менскай гарадской думы Віктара Янчэўскага.

З сяброў КДП, якія адначасова прадстаўлялі мясцовую польскую грамадскасць, дэпутатамі І Дзяржаўнай думы сталі А.Хамяントоўскі (Магілёўская губ.), А.Лядніцкі, В.Янчэўскі і Я.Любаньскі (усе з Менскай губ.). Яны ўвайшлі ў «Тэртыярыйяльнае кола». У Дзяржаўную Раду былі абрачныя Г.Выкоўскі (Магілёўская губ.) і С.Лапацінскі (Віцебская губ.). Апошні, аднак, хутка пакінуў КДП.

Асаблівае значэнне мела думская дзеянасць Аляксандра Лядніцкага, які быў галоўным арганізаторам фракцыі Саюза аўтанамістаў. Паводле ўспамінаў Паўла Мілюкова, ідэя стварэння Саюза нацыянальных прадстаўнікоў узнякла яшчэ на пачатку 1905 г. У лістападзе таго ж года ў Пецярбургу пад старшынствам прафесара Бадо дэ Куртэн адбыўся з'езд гэтых прадстаўнікоў. У ім удзельнічалі палякі, літоўцы, беларусы, украінцы, эстонцы, латышы, грузіны, армяне, азербайджанцы і кіргізы – усяго каля 115 дэлегатаў ад нацыянальных арганізацый з усіх куткоў імперыі. Нарады лістападаўскага з'езда стварылі пэўны ідэалагічны падмурок для далейшай арганізацыйнай працы, на чале якой стала Бюро з'езда. Менавіта яно ініцыявала ўтварэнне думской фракцыі Саюза аўтанамістаў. Прыметную ролю ў гэтым працэсе адыграў А.Лядніцкі. Ён і ўзначаліў Саюз, які аб'яднаны больш за 120 думскіх дэпутатаў [449, с. 15-16]. Найбольшае прадстаўніцтва ў Саюзе мелі палякі – 43 дэпутаты.

Ідэалагічнай глебай для аб'яднання сталі «Асноўныя палажэнні для ўтварэння Парламенцкай фракцыі Саюза аўтанамістаў (П.Ф.С.А.)», распрацаваныя А.Лядніцкім. Першае палажэнне сцвярджала, што Саюз утвараецца на «абласной або тэрыторыяльна-нацыянальнай падставе для ўзаемнай падтрымкі і абароны, а таксама дзеля ажыццяўлення аўтаномнай ідэі на дэмакратычных пачатках». Праграма прызнавала непадзельнасць Расійскай дзяржавы, але лічыла неабходным мажліва «пойную дэцэнтралізацыю дзяржаўнага кіравання на падставе прынцыпа шырокай аўтаноміі асобных абласцей». Геаграфічныя і прававыя межы аўтаноміі кожнай асобнай вобласці вызначаліся адпаведна пажаданням яе насельніцтва. Для вобласцяў з этнічна змешаным насельніцтвам прадугледжвалася прыняцце законаў, якія павінны былі гарантаваць права нацыянальных меншасцяў перш за ўсё ў галіне ўжывання роднай мовы ў школе, судзе, грамадскіх і ўрадавых установах. «Асноўныя палажэнні» патрабавалі юрыдычнага забеспеччэння за ўсімі грамадзянамі «права на культурнае і нацыянальнае самавызначэнне, знішчэнне ўсіх прывілеяў і абмежаванняў, абумоўленых прыналежнасцю да той або іншай нацыянальнасці, да таго або іншага веравызнання» [31, ј. 9]. Фактычна галоўнай ідэяй аб'яднання было імкненне прадстаўнікоў многіх нярускіх народоў дамагчыся аўтаномнага кіравання для сваіх рэгіёнаў. Сяброў Саюза аб'ядноўвала агульнае жаданне дэцэнтралізацыі імперыі.

Дэпутаты-палякі з'яўляліся найбольш актыўнай сілай Саюза. А.Лядніцкі ў лісце да М.Здзехоўскага прызнаваўся, што ініцыяваў стварэнне Саюза ў першую чаргу дзеля аўтаноміі рэгіёнаў з польскім насельніцтвам. Поліэтнічны воблік «аўтанамістай», па яго словах, з'яўляўся толькі прыкрышчём намаганняў польскіх палітычных калаў [26, с. 8].

Саюз аўтанамістай не стаў палітычнай партыяй. Ён аб'ядноўваў дэпутатаў, якія прадстаўлялі нацыянальныя супольнасці і ўваходзілі ў склад розных партый і нацыянальных арганізацыяў. Многія сябры Саюза адначасова былі сябрамі іншых дэпутацкіх фракцыяў, напрыклад, КДП або фракцыі «трудовиков». Усё гэта досьць моцна ўплывала на характар дзейнасці ПФСА. Аб'яднанне больш нагадвала клуб па інтарэсах, чым сапраўдную парламенцкую фракцыю. Тым не менш пэўную ролю ў пропагандзе ідэі аўтанамізацыі сярод палітычных калаў Расіі Саюз, безумоўна, адыграў. Напрыканцы дзейнасці I Думы ён налічваў ужо больш за 150 сяброў [353, с. 69].

Перыяд працы I Дзяржаўнай думы быў часам найбольшых упłyваў КДП. Пасля разгону Думы яны выразна аслабелі. Адной з найбольш прыметных стратай партыі на беларускіх і літоўскіх землях стаў адыход з яе Т.Урублеўскага. Мажліва, на гэта паўплывалі іншыя факторы, але яго вынікі выбараў у Думу. Фактычна, перыяд выразнай прыхільнасці польскай грамадскасці Беларусі і Літвы да КДП абмежаваўся падзеямі першай расійскай рэвалюцыі. Прычыны пазнейшага «ахладжэння» трэба шукаць у пэўным расчараўванні рэвалюцыйнымі сіламі, ва ўсведамленні вернасці канстытуцыйных дэмакрататаў вялікадзяржаўніцкай расійскай ідэалогіі. Кантакты з КДП захавалі пераважна краёўцы дэмакратычна-ліберальнага кірунку. А ролю «связуючага звязка» доўгі час адыгрываў А.Лядніцкі.

Так выглядалі асноўныя плыні польскага руху ў Беларусі і Літве ў канцы XIX – пачатку XX ст. У перыяд першай расійскай рэвалюцыі ён ператварыўся ў важны фактар грамадска-палітычнага і культурнага жыцця краю. Літоўскія палякі выпрацавалі ўласную ідэалогію («краёвасць»). Яны атрымалі карысны вопыт палітычнай дзейнасці, істотнай часткай якога стала дзейнасць ва ўмовах нацыянальна-культурнага абуджэння беларусаў, разгортаўвання літоўскага нацыянальнага руху і з'яўлення ўпływowых агульнарасійскіх палітычных партый.

Этнакультурныя працэсы, прыспешаныя палітычнымі пераменамі перыяду першай расійскай рэвалюцыі, паступова пачалі набываць больш выразныя рысы «нацыянальных працэсаў». Прапанаванае раней вызначэнне нацыі дазваляе карыстацца ім у дачыненні да палякаў, літоўцаў і беларусаў. Хоць завадатарам і выразнікам нацыянальных памкненняў гэтых народаў па-ранейшым выступала пераважна палітычная і культурная эліта.